

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

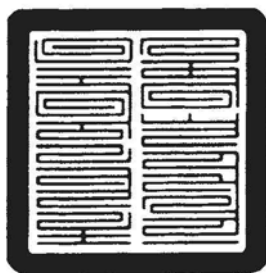
2011. ősz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, IVÁNYI TAMÁS ÉS SUDÁR BALÁZS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:
Isten egységét jelképező függődísz, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul

E számunk kiadását
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága támogatta

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Digitális Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Uray-Kőhalmi Katalin: Kik az icse mandzsuk és honnan jöttek?</i> A mandzsu kánok hadseregépítő stratégiájáról	5
<i>Kis Anna Flóra: A dialektika helye a muszlim tudományok rendszerében</i>	15
<i>Bagi Zoltán: Világok harca. A császári-királyi hadsereg szervezete és nemzetiségi összetétele a tizenöt éves háború időszakában</i>	39
<i>Kovács Nándor Erik: „Panaszok könyve”.</i> Szempontok a síkajet defterik meghatározásához	65
<i>Vatai Gábor: Út az irrealitásba (Rákóczi török diplomáciája a szabadságharc idején)</i>	91

MISCELLANEA

<i>Hazai György: A turkológia hosszú 20. évszázadának mérlege</i>	109
<i>Fodor Gábor: Az örmény–török kapcsolatok a török történetírásban (1920–2010)</i>	119

SZEMLE

KÖNYVEK

<i>Ning Qiang: Art, religion, and politics in medieval China: The Dunhuang cave of the Zhai family (Bagi Judit)</i>	129
<i>The encounter of eastern Christianity with early Islam. Ed. by Emmanouela Grypeou–Mark N. Swanson–David Thomas (Varsányi Orsolya)</i>	132

KRÓNIKA

<i>In memoriam Káldy-Nagy Gyula (1927–2011) (Dávid Géza)</i>	137
<i>In memoriam Gerő Győző (1924–2011) (Kovács Gyöngyi)</i>	140

KIÁLLÍTÁSOK, KONFERENCIÁK

<i>Evlia Cselebi a Tabánban. Emlékkiállítás és konferencia, 2011. május 22.–2012. január 20. (Jankóné Pajor Ildikó)</i>	143
---	-----

Contents

STUDIES

<i>Katalin Uray-Kőhalmi</i> : Who were the <i>iče manjus</i> and where did they come from? The the army-building strategy of the Manchu khans	5
<i>Anna Flóra Kiss</i> : The place of dialectics among Islamic sciences	15
<i>Zoltán Bagi</i> : War of Worlds. The organisation and the nationality composition of the Habsburg imperial-royal army in the period of the Long War (1593–1606)	39
<i>Nándor Erik Kovács</i> : “Registers of grievances”. Remarks on the identification of the <i>şikâyet defteris</i>	65
<i>Gábor Vatai</i> : The diplomatic relations of Ferenc Rákóczi with the Ottomans	91

MISCELLANEA

<i>György Hazai</i> : The balance of the long 20th century of Turcology	109
<i>Gábor Fodor</i> : The Armenian–Turkish relations in Turkish historiography (1920–2010)	119

REVIEW

BOOKS

Ning Qiang: Art, religion, and politics in medieval China: The Dunhuang cave of the Zhai family (<i>Judit Bagi</i>)	129
The encounter of eastern Christianity with early Islam. Ed. by Emmanouela Grypeou–Mark N. Swanson–David Thomas (<i>Orsolya Varsányi</i>)	132

CHRONICLE

In memoriam Gyula Káldy-Nagy (1927–2011) (<i>Géza Dávid</i>)	137
In memoriam Győző Gerő (1924–2011) (<i>Gyöngyi Kovács</i>)	140

EXHIBITIONS, CONFERENCES

Evlîya Çelebi in Tabán. Memorial exhibition and conference, May 22, 2011–January 20, 2012 (<i>Ildikó Jankóné Pajor</i>)	143
---	-----

TANULMÁNYOK

Uray-Kőhalmi Katalin

Kik az *icse mandzsuk* és honnan jöttek? A mandzsu kánok hadseregépítő stratégiájáról*

Az *icse mandzsu* jelentése 'új mandzsu'. Ha voltak új mandzsuk, akkor régieknek is kellett lenniük. Körülbelül az 1600-as évek első évtizedétől kezdve neveztek a dzsürcsen törzsek *jianzhou* csoportját – eleinte csak szórványosan – mandzsunak, az után, hogy Nurhacsinak (1559–1626), a mandzsu kánság megalapítójának, sikerült a környező, a *haixi* csoportba sorolt dzsürcsen törzseket is hol jó szóval, hol erőszakkal uralma alatt egyesítenie. A mandzsu mint nép és országnév 1635-től vált hivatalossá, már Nurhacsi fiának, Hong Taijinak (másként Abahainak) az uralkodása alatt. Az 1580-as évek előtt a mandzsu elnevezés ismeretlen volt. A Mandzsúria területén kb. az 5. sz. óta élő, a mandzsu-tunguzok déli ágához tartozó törzseket a kínai források eleinte *wuki* és *moho* elnevezéssel illették, majd a 10. századtól *dzsürcsenek*, *dzsürcsinek*, *dzsüszinek*, *nyücsinek* nevezték őket¹. Ők voltak a vezető ereje az 1115-ben, a kitaj Liao-dinasztia legyőzése után alapított észak-kínai Jin (ejtsd: tyin) 'Arany'-dinasztiának is, amelyet a mongolok 1234-ben döntöttek meg.

A Jin-dinasztia bukása után a dzsürcsenek természetesen nem tűntek el Mandzsúria területéről. Hiszen a Jin állam fenntartásában sem vettek mind részt. Már Dzsingisz kán 1211–1215 évi, a Jin-dinasztia, az 'arany kán'-ok elleni hadjáratainak idején is volt egy másik dzsürcsen állam, amelyet egy Fukano (Pu-hsien Wan-nu) nevű dzsürcsen főember a Szungari völgyében élő 'vad dzsürcsen' törzsekből alakított. Da Chen, majd Tung Chen néven szerepelt ez az államocská, míg a mongolok már 1233 körül le nem verték.² A 'vad dzsürcsen' törzsek visszamaradtak a Szungari és Usszuri erdőségeiben, és ellentétben a délebbre húzódtak, civilizáltabb rokonaikkal, nem kínaiasodtak el, hanem túléltek nemcsak a Yüan-, de az azt követő Míng-dinasztiát is.³ A kínai

* Ez a cikk Von woher kamen die Iče Manju? In: *Tumen jalafun jecen akū. Manchu Studies in Honour of Giovanni Stary*. Ed. by Alessandra Pozzi–Juha Antero Janhunen–Michael Weiers. Wiesbaden, 2006, 235–243. c. munkám kissé kibővített magyar változata.

¹ Johannes Reckel, *Bohai*. (Aetas Manjurica, 5.) Wiesbaden, 1995, 5–14, 109.

² K. Uray-Kőhalmi, *Berichte der Geheimen Geschichte der Mongolen und des Altan Tobči über Činggis Qan's Politik gegenüber den östlichen Jürčen*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 38(1984) 289–302.

³ Ulrike Jügel, *Studien zur Geschichte der Wu-liang-ha im 15. Jh.* Wiesbaden, 1982, 9, 12, 18, 97–8; Henry Serruys, *Sino-Jürčed Relations during the Yung-lo Period (1403–1424)*. (Göttinger Asiatische Forschungen, 4.) Wiesbaden, 1955, 30–31, 45, 58, 113, 117, 126.

forrásokban is megőrződött egyik másik dzsürcsen törzs neve, például a 'Kéleti-tenger' (Japán-tenger) közelében élő, akkor még nagy létszámú, erős *wu-ti-he* törzsé. Ők a mára már néhány száz főre lecsökkent *udehe* nép ősei voltak.

A Mandzsúria területén lakó dzsürcsen törzsek közül azok, amelyek délen, a Liao-félszigeten és a Liaohe és mellékfolyóinak völgyeiben éltek, a Ming-dinasztia uralkodásának vége felé, egymással keményen versengve, magasabb szervezetségi formákra törekedtek. Pontosabban mindegyik a vezetője kívánt volna lenni a szomszédos rokon törzsekből alkotott szövetségnek. A győztes, mint tudjuk, a Szukszuho folyó mentén élő, a kínaiaktól *jianzhounak* nevezett, későbbi nevén *mandzsu* törzs volt. Miután a mandzsu kánság alapítója, Nurhacsi, uralma alatt tudta a környező folyóvölgyek törzseit: a *haixi* csoportot alkotó *hada*, *hoifja*, *ula*, *nimacsa* és a legnyugatibbat, a mongolokhoz húzó, erős *jehe* törzset, újabb távlatok nyíltak előtte. Becsvágya arra sarkallta, hogy dzsürcsen őseihez hasonlóan ő is császári dinasztiát alapítson Kínában. Ezért is nevezte 1616-tól kezdve az egyelőre még csak káni dinasztiáját merészen *hou*, azaz 'késői' Jinnek.⁴ Bár számíthatott a szövetséges *horcsin* mongolok segítségére, magának is jól fel kellett készülnie, ha terveit végig akarta vinni. A dinasztia korai történetét feljegyző *Huang-Ts'ing K'ai-kuo Fang-lüeh* című munkából és más feljegyzésekből is tudjuk, hogy Nurhacsi meggondoltan, előrelátóan tervezett és cselekedett. Hadjárataihoz mindig biztosította a logisztikai hátteret kellő mennyiségű gabona és vágóállat beszerzésével.⁵ Stratégiai képességeit az is bizonyítja, hogy mielőtt nekilátott a szomszéd törzsek csatlakoztatásának és meghódításának, ellenőrzése alá vonta a vízvázalástó hegygerincek hágóin átvezető összes kereskedelmi útvonalat, mert így tarthatta kezében az érdekeltségi szálakat.

A Ming Kínával való harcok megkezdéséhez elsősorban megfelelően nagy létszámú, jól iskolázott csapatokra volt szüksége. Bár a hivatalos mandzsu források mindig több tízezer harcosról tudósítanak, ezek a számadatok nem tekinthetők reálisnak. Sem a Szukszuho menti népesség, sem a többi csatlakozott és meghódított dzsürcsen törzs nem volt ennyire nagy létszámú, legfeljebb több ezres nagyságrendű kontingenst tudhattak kiállítani. A Liao vízgyűjtő területén nem éltek nagy embertömegek. Leírások és régészeti feltárások is azt mutatják, hogy a lakosság kisebb-nagyobb, rendszerint boronafalakkal védett, folyó menti településeken élt. A gyakori nemzetségi, törzsi csetepaték idején hegycsúcsokra, hegygerincekre épült borona- és kőfalakkal, sáncárokkel védett menetsvárakba gyűlt egy-egy törzs vagy nemzetség népessége. Megélhetésük alapja egyrészt a halászat, folyami gyöngyhalászat és az aranymosás, másrészt

⁴ Nurhacsi nemzetsége, az *aisin goro* 'arany Gjoro' nem állt rokonságban a Jin-, azaz 'Arany'-dinasztiát alkotó *wan-yen* (ejtsd: *onin*) nemzetséggel. Az 'arany' jelző csak a leszármazás előkelőségére utalt, mint a dzsingiszidák *altan uruk* 'arany nemzetség' neve.

⁵ Erich Hauer, *Huang-Ts'ig K'ai-kuo Fang-lüeh. Die Geschichte des Mandschurischen Kaiserreichs*. Berlin–Leipzig, 1926, 52–53, 518, 535.

a vadászat és a ginzeng-gyökér gyűjtése volt. A földművelésre alkalmasabb déli és nyugati területeken zöldségeket, kölest is termesztettek, disznót tartottak. A szélesebb folyóvölgyekben, például a Liao völgyében, nagyállattartás is folyt, de nem steppei méretekben. Néhány lovat, marhát tartottak, de a steppei gazdaságra jellemző tömeges juhtartás hiányzott, arra nem voltak alkalmasak a legelők.⁶ Nurhacsinak jól körül kellett néznie, hol talál megfelelő mennyiségű harcost a Kína elleni hadjáratra. Bár a nyugat felől határos, legeltetésre alkalmas területeken élő *horcsin*, *csahar*, *moomingan* mongolok jó steppei lovas harcosok voltak, Nurhacsi csak korlátozottan számíthatott szövetségükre. Kezdetben ugyanis még nem volt akkora vezéri hírneve, hogy önként csatlakozzanak hozzá és ki is tartsanak mellette. A legmegfelelőbbnek az látszott, hogy a kelet és észak felé határos területeken élő rokon dzsürcsen törzsektől szerezzen harcosokat.⁷

A régi mandzsu annalesekből⁸ és a dinasztia előbb említett korai történetéből megtudható, hogy ezek a rokon dzsürcsen törzsek lépésről lépésre kerültek a mandzsu vezetők látókörébe, ahogyan a felfedező, expedíciós csapatok áthágva a vízvázalástó hegygerinceken előrehatoltak a szomszédos, de északra tartó folyók völgyeiben. A leggyakrabban a *hurha*, *vedzsi* és *varka* nevekkel találkozunk a beszámolóiban, de előfordulnak *udzsala*,⁹ *guvalcsa*, *kurka*, *szahalcsa*, sőt *indahun takurara* nevű törzsek is. E törzsek nagyságát csak megbecsülhetjük, és szállásterületük fekvése, nagysága is inkább csak kikövetkeztethető. A korai mandzsu annalesek szövegeinek elemzéséből azonban ezek ellenére is értékes adatokhoz juthatunk. Az összes expedíció beszámolóinak részletes elemzése persze meghaladná ennek a rövid beszámolónak a kereteit, ezért csak néhány érdekes információ közlésére és a belőlük levonható következtetések tolmácsolására szorítkozom.

A mandzsu törzs szállásterületeitől, amelyek a Liao folyó baloldali mellékfolyóinak a völgyeiben terültek el, északabbra és keletebbre, a ma Mudanjiangnak nevezett folyó vize öntözi az erdős-hegyes tájat. Ez a folyó délen, a

⁶ Hauer, *i. m.*, 2; Georgij Vasziljevics Melihov, *Man'cszurü na Szevero-Vosztoké (XVII. vek.)*. Moszkva, 1974, 27, 29, 31; Robert H. G. Lee, *The Manchurian Frontier in Ch'ing History*. Cambridge, 1970, 7, 9–10,

⁷ Hauer, *i. m.*, 40–41, 127–130, 336, 358; Melihov, *i. m.*, 54; Lee, *i. m.*, 34–36, 43–44, 49.

⁸ "Chiu Man-chou Tang". *The Old Manchu Archives*. 1–2. Ed., transl. and annotated by Kanda Nobuo–Matsumura Jun–Okada Hidehiro. Tokyo, 1972–1975 [a továbbiakban CMCT]; "Tongki fuka sindaha hergeh i dngse". *The Secret Chronikles of the Manchu Dynasty 1607–1637*. I–VII. Ed., transl. and annotated by Kanda Nobuo et al. Tokyo, 1955–1963 [a továbbiakban TFSHD].

⁹ Az *udzsala/udzala* törzs tagja volt az a Derszu Uzala nevű gold, azaz nanai vadász, akinek életéről, közös kalandjaikról Vladimir Klavdijevics Arszenyev orosz geográfus könyvet írt: *V debriah usszurijiskogo kraja*. Habarovszk–Vladivosztk, 1928, ill. Moszkva, 1951. (Magyar fordítása: *Az őserdő fia, Derszu Uzala* Budapest, 1947). Megfilmesítéséért Kuroszava Akira filmrendező 1975-ben Oscar-díjat kapott.

Korea határát alkotó Changbaishan hegységben ered és szinte egyenes vonalban folyik észak felé, hogy végül a Szungariba (Songhuajiang) torkoljon. A korai mandzsú forrásokban a folyó neve még *Hurha*, és *Hurha gurunnak* 'Hurhaföld'-nek nevezték az egész folyó völgyet. Nem meglepő, hogy *hurha* volt a folyó völgyében élő emberek megjelölése is.¹⁰ Nem teljesen világos, vajon az embercsoport kapta-e nevét a folyóról, vagy a folyó és vidéke az embercsoportról. Az első föltételezés a valószínűbb, mert a dzsürcsen és a velük rokon törzsek többnyire lakóterületük folyójáról kapták nevüket.¹¹ Az adatok pontosabb vizsgálatakor az is kiderült, hogy itt a folyó völgyben nem egységes csoport, nem egyetlen törzs lakott, hanem legalább három törzsi csoport. Kérdéses, hogy a *hurha* név mindegyikre vonatkozott-e?¹²

A mandzsuk először az *ula*¹³ törzs leverésének idején kerültek kapcsolatba a *hurhákkal*. Ugyanis egyes *hurha* csoportok kereskedtek az *ulákkal*. Miután az *ula* törzs egy része a mandzsukhoz csatlakozott, Hurhaföld *vedzsi* törzsének két főembere, Vangge és Dzsangge már az 1599-ik évben megjelent a mandzsú főnök előtt róka- és cobolyprém adóajándékot hozva. Ez nyilván közvetlen vagy közvetett mandzsú nyomásra történt. Minthogy évi rendszerességgel hozták az adót, jutalmul főnöküknek, Bodzsirinek feleségül adták az egyik mandzsú főember leányát a vele járó *efu* '(fejedelmi) vő' címmel és ranggal együtt. Így vált Bodzsiri *efuból* a mandzsuk bizalmi embere. De ezzel a Hurhaföldnek még csak igen kis része került a mandzsuk befolyása alá. 1607–1611 között számos csetepatéra került sor. Három *vedzsi* törzs nem akart behódolni, ezért nagy sereget indítottak ellenük a mandzsuk Bajara *bejile*, Eidu, Fiongdon és Hurhan vezetésével. A harcban a *vedzsik* vesztek, és kétezer hadifogoly kiszolgáltatására kötelezték őket.¹⁴ A foglyok pontos létszámát illetően kissé kételkedhetünk, túl nagy és túl kerek a szám.

Válaszul a *hurha* törzsek egy ezerfős sereget gyűjtöttek egybe és megtámadták a mandzsuktól meghódított *ningguta* törzs stratégiai jelentőségű, megerősített várát, Ninggutát.¹⁵ De Nurhacsi szintén ezer fős serege visszavetette

¹⁰ U. Köhalmi Katalin, Nomádok várai földművesek földjén (Egy nomád törzsszövetség szerveződésének útja). In: *Óstársadalom és ázsiai termelési mód*. Szerk. Tőkei Ferenc. Budapest, 1982, 265.

¹¹ A *hada*, *hoifa*, *jehé* törzsek is azonos nevű folyó mentén éltek. Ez az elnevezési mód az eveniknél és a daguroknál is gyakori, vö. U. Köhalmi, Nomádok várai, 258–259; Glafira M. Vasziļevics, *Toponimika vosztocsnoj Sibiri*. (Izvesztija Vszeszojuznogo Geograficeszkogo Obščesztva, 90.). Moszkva, 1958, 329, 334; Serruys, *i. m.*, 40; Lee, *i. m.*, 9–13, 17–19.

¹² Lásd Melihov, *i. m.*, 50–51; Hauer, *i. m.*, 31.

¹³ Az *ula* szó a mandzsuban 'folyó'-t jelent, ebben az esetben is az elnevezést vitték át az egész vidékre és az ott lakókra, vö. 12. jegyzettel. A gyakran röviden csak Ulának nevezett folyó a Szungari, a dzsürcsen törzsek mítikus folyója; vö. Uray-Köhalmi, Berichte, 293–295.

¹⁴ Hauer, *i. m.*, 40–41; TFSHD I. 4–5.

¹⁵ Ningguta később is fontos városa volt a mandzsú hatalomnak, a mai Jilintől délnyugatra fekszik.

őket. Száz harcost megöltek, 12 főembert élve foglyul ejtettek, és zsákmányoltak 400 lovat meg 100 vértet. A legyőzött sereg maradványai átmenekültek a *hujé* törzs területére. Miután az ottani *hurhák* nem adták ki a menekülteket az üldözőknek, a mandzsu kán a következő évben ellenük küldte híres hadvezérét, Eidu *baturut* aki „rendet” teremtett *hujé*-földön, de még a szomszédoknál, a *namdulu*, *sziifun* és *nimacsa* törzseknél is. A visszaúton a *jaran* törzset is meghódította, és végül ezer hadifogollyal tért haza.¹⁶

A sokat szereplő Ningguta erősség birtoklását és lakosainak hűségét a kán úgy gondolta leginkább biztosíthatni, hogy két főemberüket, Szenggett és Nika-rit megajándékozta 40 vérttel. De ők ketten, feltehetően üzletelés céljából, a *sziifun* törzshöz vitték a vértet, csakhogy útközben az *urgucsen* és *muren* törzsből jött emberek elrabolták azokat. Amikor Nurhacsi értesült erről, igen megharagudott és üzent bizalmas emberének, Bodzsiri *efunak*, hogy haladéktalanul szerezze vissza a vértet és negyven lóra málházva hozza vissza őket. Tárgyalásokkal azonban nem sikerült a vértet visszaszerezni az *urgucsen* és a *muren* törzstől, ezért a kán fia, Hong Taiji (Abahai) szállt harcba, s vértet ugyan nem, de ezer hadifoglyot hozott haza.¹⁷

Hasonló bonyodalmakat okozott a vérteknek egy további adományozása is. A Hurhaföldhöz tartozó *dzsakuta* törzsnek a mandzsu kánhoz való hűségét szintén vérték adásával akarták biztosítani, ezért nekik 30 vértet ajándékoztak. De a *dzsakuta* törzsbeliek továbbadták az ajándékot az amur-völgyi *szahalijan* törzs embereinek.¹⁸ A *szahalijan* törzs kiterjedt kereskedelmi tevékenységében fontos szerepe volt az *ula* törzstől kapott gyapotkelmének. A cserekereskedelem révén a vérték az *ulákhoz* tartozó egyik törzs főnökéhez, Budzsantaihoz kerültek, a mandzsuk régi haragosához. Ő a vértet fákhoz kötöztette és célba lövetett rájuk. Amikor Nurhacsi ennek hírére vette, nagyon feldühödött, kétezer fős sereget küldött a *dzsakuta* törzs ellen, Hohori *efu*, Eidu *baturu* és Darhan *hija* vezetésével. A sereg körülvette a törzs erődítményét, és minthogy azok nem adták meg magukat, megrohamozták az erődöt, ezer embert megöltek, kétezret fogságba ejtettek. Ennek következtében a *dzsakutával* szomszédos *hurha* törzs vezérei, Tulesen és Eresen is kénytelenek voltak ötszáz, ajándék-ként felkínált család kíséretében a kán előtt hódolva megjelenni.¹⁹

Kultúrtörténeti szempontból érdekes lenne tudni, hogy a sok bonyodalmat okozó vérték miből készültek és hogy néztek ki. Mandzsúriai régészeti leletek és korabeli japán és koreai párhuzamok alapján valószínű, hogy derékon alul érő, elől zárt, erős disznóbőr mellényekről van szó, amelyeket pikkelyek módjára felerősített csont- vagy fémlapocskákkal tettek nyíl számára áthatolhatat-

¹⁶ Hauer, *i. m.*, 41; TFSHD I. 12–13.

¹⁷ TFSHD I. 15.

¹⁸ Hauer, *i. m.*, 41–42.

¹⁹ TFSHD I. 16–17; Hauer, *i. m.*, 41.

lanná. Itt feltehetően fémlapos vértokról lehetett szó, hisz 40 vért szállítására 40 lóra volt szükség.²⁰

A történetek értékelése alapján úgy tűnik fel, hogy a sokféle *hurha* törzs egy része csak látszatra hódolt meg, a mandzsuk nem bízhattak meg bennük. Ezért a kán a hűséges Bodzsirit avval a kellemetlen feladattal bízta meg, hogy beszélje rá a rokon törzsfőket, az ő „bátyáit és öcséit” a mandzsukhoz való hűségre. Ha a szép szavak hatástalanok lennének – és ezt a kánhoz eljutott hírek előre valószínűsítették –, akkor a hűtlenségbe esetteket meg kell gyilkolnia. Bodzsiri támogatására negyven embert küldött a kán.²¹

A Bodzsiri vezette *hurhák*kal a viszony a későbbiekben sem alakult teljesen bonyodalommentesen, de azért nagyjából hasznos volt a mandzsuk számára. Ezt igazolják az ünnepi lakomákkal kísért fogadások a mandzsuk udvarnál, amelyeket Bodzsiri és kísérete, valamint öccse Jarabu és egy további hűséges *hurha* főnök, Nakada számára rendeztek, valamint az ajándékkul adott értékes díszruhák, fegyverek, háziállatok. Az alkalmak az ünneplésre Bodzsiriék viszonylag rendszeres hódoló látogatásai voltak, amelyeken átadták adóajándékaikat, az erdők és folyók kincseit, de sohasem hiányozhattak az ajándékok közül a szolgálatra hozott családok sem.²²

A kapcsolat a Hurha folyó völgyének lakosaival a mandzsukat „folyás iránt” egyre távolabbi földekre vezette tovább, először a Szungari-völgy törzseihez, végül a Szahalijan ula ’Fekete folyó’ (kínai Hei shui ’Fekete víz’, később Heilongjiang ’Feketesárkány’ folyam), vagyis az amur-völgyi népekhez. Az Amur völgyébe, *Szahalian gurunba* 1616-ban érkeztek a továbbadott ajándékvérték követése során, amelyek végül is az amur-völgyi *szahalcsa* és *ula* törzshöz kerültek. A sérelmet ugyanis nemcsak a *dzsakuta* törzsön torolták meg, hanem nagy mandzsuk sereg hatolt előre a Hurha és Szungari folyók mentén a Szahalijan ulához, az Amurhoz. A hivatalos beszámolók szerint az innenső parton összesen 20 hurha falut találtak, és a folyón képződött jég hídon átkelve alávetették a Mokcsion nevű főnök 16 faluját is. Legyőzték még a *noro* és a *sirahin hurha* törzseket, és találkoztak az *indahun takurara*, azaz ’kutyatartók’ törzsével.²³

A Szahalijan ula, azaz az Amur és az észak felől bele torkoló Zéja széles, nyitott völgyében a mandzsuk expedíciós hadak előtt egy másféle világ nyílt meg, mint a Szungari és mellékfolyóinak szűk völgyeiben. Itt többféle nép külön-külön főnökeinek számos faluját, erődítményét találták. E terület és lakosai po-

²⁰ Reckel, *i. m.*, 443, 497; V. Je. Medvedev, *Priamur’je v konec I – nacsale II. tüszjacsetija*. Novoszibirszk, 1986, 142; vértet viselő dzsürcsen harcos köbe vésett képe: Giovanni Sary–Nicola di Cosmo–Tatiana A. Pang–Alessandra Pozzi, *On the Tracks of Manchu Culture 1644–1994. 350 Years after the Conquest of Peking*. Wiesbaden, 1995, Fig. 103.

²¹ TFSHD I. 68–69.

²² TFSHD I. 81, 112, 147, 316, 421; TFSHD II. 933, 974; TFSHD IV. 133, 395, 427; Hauer, *i. m.*, 31, 71–72, 84, 251, 261, 331 stb.

²³ TFSHD I. 17–28, 68, 71–76; Hauer, *i. m.*, 61, 71.

litikai jelentősége különösen az 1635–1640-es években nőtt meg a mandzsuk számára, ugyanis erősen ellenálltak a hódoltatásnak. Növelte a feszültséget, hogy a mandzsuk hadak ekkor találkoztak össze először a Szibéria felől előretörő orosz pionírokkal, Pojarkovval, Habarovval, Beketovval és társaikkal.²⁴

Az Amur és a Zéja körül elterülő sík vidéket a mandzsuk, nyilván a folyó neve, Szahalijan ula után *Szahalijan gurum*nak 'Fekete ország'-nak nevezték.²⁵ Ennek a területnek a lakóit is összefoglalóan *hurhán*ak mondták, pedig nemcsak különböző törzsi csoportokat alkottak, hanem nyelvükben is különböztek egymástól. Míg a *góvalcsa hurhák*, *noro hurhák* és *sirahin hurhák* dzsürszen nyelvjárásokat beszéltek, a *szahalcsa hurhák* nagyjából egyenlők voltak, és a *monggo hurhák*ban láthatjuk az archaikus mongol nyelvet beszélő *dahúrok*, *daurok* elődeit.²⁶ Kérdés, miért nevezték őket is *hurhán*ak, úgy, mint a Hurha és a Szungari folyó vízgyűjtő területének lakosságát, a *vedzsi hurha* 'erdei hurha', *dergi mederi hancsiki hurha* 'Keleti-tenger melléki hurha', *hósiha hurha* 'a peremen élő hurha' stb. nevezetű csoportokat, továbbá a *ningguta*, *szuifun*, *namdulu* stb. törzseket? Feltűnő, hogy az *indahun takurarán*ak nevezett csoportokat sohasem mondják vagy írják *hurhán*ak. Nevük is elárulja, hogy – mint már említettem – ők 'kutyatartók' voltak, valószínűleg a mai *gilják*ok, saját nevükön *nyívhek* halász-vadász ősei, akik sok kutyát neveltek, kutyaszánon közlekedtek, kutyát áldoztak isteneiknek, és más háziállatot nem is ismertek. Ebből arra lehet következtetni, hogy a *hurha* elnevezés már nemcsak a lakóterület főfolyójára utalt, hanem bizonyos életmódbeli, gazdálkodási formát is jelentett.

A *hurhák* csoportjai lényegében a régi 'vad' vagy 'erdei' dzsürszen törzsek leszármazottai voltak. Évszázadok óta nem sokat változott az életformájuk. Szállásaik, egy-egy nemzetség vagy nagycsalád lakta falvaik, közvetlenül a folyók mellett épültek. A folyók és a nagy, vegyes állományú, változatos növényzetű, vadban gazdag erdőségek biztosították élelmüket, ruházatukat, például a nyáron hordott halbőr- és a télen hordott prémruhák anyagát, sőt a cserére felhasználható értékeket is: mósusz-olajat, ginzeng-gyökeret, coboly- és rókaprémet, időnként tigris vagy leopárd gereznáját és az édesvízi gyöngyöket. Zöldebbek is voltak, sőt a szélesebb, nyitottabb folyóvölgyekben, mint pl. az Amur-Zéja-völgyiségben nagyobb mennyiségben termesztettek kölest, hegyi rizst és kendert. Ezt fel is dolgozták textíliává. Háziállatuk a különféle baromfi és a disznó mellett a terület adottságaitól függően kevés ló és marha, ritkábban juh vagy kecske. Életmódjuknak, környezetüknek megfelelően adóajándékaik zömében értékes prémek, ginzeng és folyami gyöngy. A *hurha* terület híres volt feltűnően szép, sötét, dús, hosszúsőrű cobolyprémjeiről. Az egyik cobolyfajtát *hurha szekének*, *hurha* cobolynak nevezték. Az erdőlakó

²⁴ Uray-Köhalmi, *Berichte*, 257–284; Katalin Köhalmi, *Daurien: das Keimen und Absterben eines Nomadenreiches. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 35(1985) 255–273.

²⁵ Ebbe a sorba tartozik az Amur torkolatával szemben elhelyezkedő sziget Szahalin neve is.

²⁶ Köhalmi, *Daurien*, 262–263; U. Köhalmi, *Nomádok várai*, 285, 294–295.

vad dzsürcsen törzsek tagjai kiváló vadászok voltak, biztos kezű íjászkatonák váltak belőlük.

A vad dzsürcsenek közé számítottak a délebbre húzódó tengerpart és a Changbaishan vidékének a lakói, a *varka* törzsek is. Szállásterületeik átérttek a Csangbaisan déli vonulataira is, Korea területére. Ők is több csoportra oszlottak, úgymint *amargi dosika varka* 'északra behatolt varka', *dergi mederi hancsiki varka* 'Keleti-tenger melléki varka', *vesihun varka* 'felső varka'.²⁷ A *varka* törzsekből jutott Koreába is, őket vissza is követelték a mandzsu uralkodók.²⁸ Minthogy a *varka* törzseket sem nevezik *hurhán*ak a mandzsu, feltehető, hogy életmódjukban különbözhetek. Valószínűleg erős koreai kulturális befolyás alatt állhattak már régóta. A délen és keleten élő *varka* törzsekhez is számos expedíciós hadjáratot vezetett Nurhacsi, céljuk a lehetőség szerint sok fogoly ejtése volt.²⁹ A háborúk után a mandzsu udvarnál megjelenő *varka* főnökök a prém mellett seregestől ajánlottak fel egész családokat meghódolásuk jeleként.³⁰

Látható a forrásokból, hogy az uralkodó nemcsak a hódoló vagy adóajándékként felajánlott embereket, de a hadifogolyként hozottakat is barátságosan fogadta, lakomákat rendeztetett számukra. Érdekes, de egyben szomorú is, hogy nemcsak hadra fogható ifjakat hoztak, hanem idősebb férfiakat, asszonyokat, lányokat, sőt gyermekeket is. Nurhacsi szigorú parancsára a foglyokkal jól kellett bánni, az asszonyokat, lányokat tilos volt zaklatni, a családtagos gyermekek felügyeletéről gondoskodni kellett, és mindannyiuk bőséges étkeztetését is elrendelte.³¹ A kán avval indokolta intézkedéseit, hogy itt rokon törzsek embereiről van szó, akiknek nyelve is hasonló az övékéhez.³² Nurhacsinak nyilvánvalóan céljai voltak a fogoly nyelvrokonokkal. A hadra fogható férfiak harci képességeit, főképpen a nyilazásban való jártasságukat megvizsgálták, és az elért eredmények szerint rangsorolva őket, beosztották a mandzsu zászlók (zászlóaljok, csapattek) valamelyikébe. A csapatba sorolásnál a létszám feltöltése volt a cél, és nem az, hogy az egy törzsből, családból valók azonos egységbe kerüljenek, mint annak idején a zászlós sereg felállításakor.³³ Nem egy *icse mandzsu* 'új mandzsu' harcos komoly katonai karriert futott be. Nevük a későbbi években a megjutalmazottak, előléptetettek között jelenik

²⁷ TFSHD III. 957–958, 974.

²⁸ TFSHD I. 9; TFSHD III. 872; TFSHD IV. 39; Hauer, *i. m.*, 40.

²⁹ TFSHD I. 138; TFSHD II. 958, 961, 974; TFSHD IV. 450; Hauer, *i. m.*, 126–127, 251, 358, 378, 454–455, 506–507.

³⁰ TFSHD I. 83, 271–273, 279, 436; TFSHD II. 842, 853, 942, 968–970; TFSHD V. 666, 716, 840; Hauer, *i. m.*, 41, 71 stb.

³¹ Hauer, *i. m.*, 358–359, 371.

³² Hauer, *i. m.*, 371.

³³ Hauer, *i. m.*, 502–503, 505, 555, 565, 572.

meg.³⁴ A mandzsuk katonai ereje annyira felduzzadt az „új mandzsuk” révén, hogy az eredeti „négy zászló” mellé további négyet állítottak fel 1615-ben.³⁵

Nehéz lenne kiszámítani, hány személy került hadifogolyként vagy a főnökök ajándékeként a mandzsuk hatalmába. A forrásokban szereplő mennyiségek nem tűnnek pontosnak, erősen kerekítettek. De mert láthatóan nagyon fontosnak tartották, hogy sok embert szerezzenek fogolyként, nagy tömegekről lehetett szó, erre utal az új zászlók szervezése is. A hadra fogható íjászok hasznossága a seregben nyilvánvaló, de lányokat, asszonyokat, gyerekeket is hatalmukba kerítettek. Így együtt már egész nemzetségek, törzsek áttelepítéséről beszélhetünk. Az asszonyok, gyerekek egy része a fogoly harcosok családtagjai voltak. A magányos nőket igyekeztek a még családtalan harcosokkal, régiekkel, újakkal egyaránt, összeházasítani. Nurhacsi kívánsága volt, hogy minden harcosának legyen asszonya.³⁶ Az ő rendelkezése volt az is, hogy családi gazdaság felépítéséhez szükséges földet, házat, állatokat kapjanak a harcosok. A telepítésekre a kertművelésre, gabonatermesztésre alkalmasabb déli és nyugati területeken, szélesebb folyóvölgyekben került sor. Sok új telepről vannak ismereteink.³⁷ Ezáltal Nurhacsi egyszerre több célt is elért: 1) nagyszámú remek íjással erősíthette hadseregét; 2) gondoskodott serege harcosainak rendszeres ellátásáról azáltal, hogy megnövelte a stratégiai fontosságú gabona- és hústermelést úgy, hogy az erdővidékek lakosságának egy részét a termékeny földekre telepítette át. Az erdőkből, folyókból nyerhető kincsek: prémek, gyógynövények, gyöngyök mennyisége ugyanis nem növelhető a vadászok, gyűjtőgetők nagyobb létszáma által. Csak annyi terem, amennyit a természet enged (ezt akkor még tudták!).

A mandzsuk vezetői, s kiváltképp Nurhacsi, ez alkalommal is jól mérték fel stratégiai érdekeiket. Ezt bizonyítják győzelmes hadjárataik és végül birodalomalapításuk. Az viszont már teljesen más kérdés, hogy a mandzsuk birodalom létesítésének, a császárság megszerzésének ára a rokon erdei dzsürcsen népek létszámának végzetes lecsökkenése volt. Ez Nurhacsinak és utódainak nem okozott gondot, annál is inkább, hogy idővel elkínaiasodtak. A ’vad dzsürcsen’ törzsek megtizedelése, meggyengítése csak a mi bánatunk, mai nyelvészeké és antropológusoké.

³⁴ TFSHD II. 651, 1034, 1040, 1055; TFSHD III. 1213; TFSHD V. 695; CMT 40–41.

³⁵ Hauer, *i. m.*, 54.

³⁶ Hauer, *i. m.*, 41, 313, 453. A telepítések célja a kertművelés, gabonatermesztés fokozása volt.

³⁷ Hauer, *i. m.*, 53, 371; Margarita A. Patruseva–Galina A. Szuhacseva, *Ekonomicseskoe razvitie Man'zsuriu*. Moszkva, 1985, 87. Egész törzsek áttelepítésére később is sor került, például 1653–1656 között, amikor az Amur-Zéja völgy lakosságát telepítették 200 km-rel délebbre, hogy elvágják az oroszokat az élelembázistól. 1765-ben pedig a nyugati határvidékre, a mai Xinjiang tartományba telepítették át a *sibo* és *szolon* törzsek nagyobb részét.

**Who were the *iče manjus* and where did they come from?
The the army-building strategy of the Manchu khans***Katalin URAY-KÖHALMI*

İče manju or the “New Manchu” was the term used for those clans of Jurchen origin which joined Nurhaci later. To strengthen his authority, Nurhaci subjugated not only the Hada, the Hoifa and the Yehe tribes, but also the Hurha tribes, located to the North and East, who were engaged in hunting, fishing, and collecting ginseng. A remarkable amount of prisoners were taken from these tribes. Moreover, from such subjugated tribes not only men were required as a tribute, but even whole families. These families were settled to territories suitable for agriculture. Their best archers were conscripted into the army. With such politics Nurhaci reinforced and replenished his army, and at the same time secured the food supplies. His military success, however, led to the fatal weakening of the kindred people.

Kis Anna Flóra

A dialektika helye a muszlim tudományok rendszerében

Bevezetés

Az érvelés és bizonyítás, a természetben fellelhető dolgok mibenlétére való helyes következtetés a görög filozófiai iskolák alapjainak lefektetése előtt is a gondolkodás és ismeretszerzés alapvető eszköze volt. Már a természetfilozófusok is felismerték, hogy az igazság, így a megismerés kritériuma az értelem, majd ezt a gondolatot idővel kiterjesztették a természet vizsgálatán túl az etikai és metafizikai kérdésekre is. Ezért aztán az ismeretelmélet egyre csiszolódott, mígnem a platóni dialektika, majd az arisztotelészi szillogizmusok tanának kialakulásához vezetett, mely utóbbit részben a modern kori logika alapjainak is tekinthetünk. Ezenkívül a megismerés számos egyéb formája is kialakult, gondolhatunk például a késő antikvitás iskoláinak logikai következtetéseire vagy a szkeptikusok nézeteire.¹

A helyes ismeretekre való következtetés minden újonnan születő kultúrának alapvető feltétele, ugyanis a társadalmakat összefogó vallási, jogi vagy politikai rendszerek minden esetben a maguk helyénvalóságának, igazságának bizonyítására törekednek, ami nélkül szilárdságuk könnyen veszélybe kerülhet. Így kezdtek alkalmazni a keresztények a korai teológiai kérdésekben a görög, elsősorban hellenisztikus iskoláktól átvett logikai következtetések bizonyos formáit,² és így lett népszerű a muszlim vallás- és jogtudósok körében is a görög ismeretelmélet. Fontos azonban megjegyezni, hogy itt az átvétel nem volt egységes, ugyanis, mint ismeretes, a 9–10. századtól kezdve az Abbászida kalifátus ösztönzésével nagyarányú fordítói munka kezdődött, amelynek során görög filozófiai és tudományos munkákat hagyományoztak át szír, illetve arab nyelvre. Így ismerkedhettek meg egy részről Arisztotelész munkásságával, melyet a neves arab filozófusok kommentárjaik során tovább formáltak, másrészt a késő antikvitás korabeli sztoikus vagy epikureus iskolák tanaival, amelyek a korai keresztény teológusok alkalmazása révén a muszlim gondolkodók számára legfontosabb kérdéseknek, például Isten tulajdonságainak meghatározására ugyan-

¹ Ezen iskolák általános nézeteit ismerteti Maróth Miklós, *A görög filozófia története*. Piliscsaba, 2002, 113–129.

² Maróth Miklós, Keresztény és muzulmán hittudomány. In: *Teológus az Egyházban: emlékkönyv Gál Ferenc 80. születésnapja alkalmából*. (Studia theologica Budapestinensia, 12.) Budapest, 1995, 273–286.

csak felhasználhatónak bizonyultak. Ennek következményeként két egymástól eltérő logikai hagyomány élt a muszlim gondolkodók körében, ami magával hozta két egymástól eltérő arab nyelvű logikai terminológia kialakulását is.

Jelen dolgozatomban azt a kérdést igyekszem tisztázni, hogy létezik-e átfedés e két terminológiát illetően, valamint azt, hogy valóban csak a hellenisztikus analógián alapuló, illetve a szillogisztikus következtetések hagyománya élt-e a középkori arab nyelvű tudományos kultúrában, avagy a dialektikus érvelés is szerepet játszott a megismerésben. E kérdés kiindulópontjául egy 15–16. század fordulóján keletkezett arab nyelvű kézirat feldolgozása áll. Szerzője Kemāl Paša-zāde (törökösen: Kemal Paša-zāde), rövidebb nevén Ibn Kemāl (873/1468–940/1534)³ oszmán-török polihistor, aki az iszlám világ három nyelvén: arabul, törökül és perzsául írt. Több mint kétszáz művét ismerjük, elsősorban történelemmel, teológiával, jogtudománnyal, grammatikával, valamint filozófiával foglalkozott. A dolgozatomban feldolgozott kézirat Ibn Kemāl egy rövid, értekező prózában írt traktátusa, melynek címe *Risāla fī ādāb al-baḥt*, azaz „Értekezés a kutatás módszertanáról”. A szöveg eddig kiadatlan, több példánya ismert.⁴ Az általam vizsgált kézirat eredeti példánya az isztambuli Süleymaniye könyvtár gyűjteményében található, munkám során ennek mikrofilmről nyomtatott változatát használtam. A kézirat jó állapotban maradt ránk, tiszta olvasatú, a bevezető és záró formula megléte a szöveg teljességéről tanúskodik.

Mint láthatjuk majd, a szöveg értelmezésekor komoly terminológiai problémába ütközünk. Tehát ahhoz, hogy felismerjük, vajon olyan munkával állunk-e szemben, amely elsősorban a muszlim vallás- és jogtudományban alkalmazott *munāzara*, vagyis az a analogikus érvelésre alapozott vitatkozás szabályait tárgyalja (amit terminológiája is igazolna), vagy inkább a dialektikus érvelés módszereit ismerteti a szerző, először tisztáznunk kell, hogy a görögöknél mit jelentett a dialektikus, illetve az analogikus érvelés, majd azt, hogy miben állt a *munāzara* fogalma az araboknál. Ezek után pedig Ibn Kemāl szövegét össze kell hasonlítanunk al-Fārābī (megh. 950) Arisztotelész *Organon*jához írt kommentárjának egyik fejezetével, amelyben a dialektika tudományának természetét és módszereit tárgyalja.⁵

³ Victor L. Ménage, Kemāl Pasha-Zāde. In: *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. IV. Leiden, 1990², 879–881.

⁴ Vö. Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*. S. II. Leiden, 1996, 670. – 63. R. fī ādāb al-baḥt.

⁵ Abū Naṣr al-Fārābī, *al-Mantiq ʿind al-Fārābī*. III. Ed. Rafīq al-ʿAḡam. Bayrūt, 1986, 13–16; magyar fordítását lásd a Függelékben.

A kutatási előzmények

1. Arisztotelész dialektikája

A dialektika szó a *διαλέγεσθαι* görög igéből származik, melynek jelentése: 'vitatkozni'. A dialektika mint érvelési módszer fogalmának meghatározása azonban egyénenként és iskolánként változott, sőt Platónnál például mást jelentett kezdeti munkásságában, mint középső vagy kései korszakában.⁶ Figyelmünket most azonban Arisztotelész felé kell fordítanunk, ugyanis az első olyan ismert mű, melynek tárgya kimondottan a minket érdeklő dialektikus érvelési módszer alkalmazásának vizsgálata, az *Organon* egyik korai könyve, a *Topika*. Ez olyan kézikönyvnek tekinthető, mely az érvelő vitákban résztvevő felek számára nyújt útbaigazítást – különös tekintettel a *Topika* utolsó, VIII. könyvére, mely a kérdezőt és válaszolót, a vita két szereplőjét látja el gyakorlati tanácsokkal. Ez a műve is igazolja, hogy akkoriban a nyilvános vitáknak – akár szórakoztatási, akár gyakorlati célból történtek – pontosan rögzített szabályai voltak.

Egy ilyen vita kiinduló helyzete a *Topika* VIII. könyve szerint röviden a következő: két fél vehet csak részt benne, egy kérdező és egy válaszoló. A válaszoló feladata az, hogy felállítson egy tételt, a kérdező feladata pedig, hogy megdöntse, azaz cáfolja azt. A kérdező tehát, miután kiválasztotta a támadási területet, magában elrendezi és a helyesen kiválasztott premisszákból felállítja kérdéseit, melyeket aztán a válaszolónak címez.⁷ Feladata tehát a beszélgetést olyan irányba terelni, hogy a válaszoló kénytelen legyen a tételéből következő lehető legparadoxabb válaszokat adni. Viszont a jó válaszolónak ezt úgy kell feltüntetnie, hogy ezen ellentmondásokért nem ő, hanem tétele a felelős.⁸

Arisztotelész különbséget tett (dialektikus) érvelés és bizonyítás között: „A bizonyító tétel (premissza) abban különbözik a vitatételtől, hogy míg a bizonyító tétel egy ellentmondáspár egyik tagjának kijelentése (hiszen aki bizonyít, az nem kérdez, hanem kijelent), addig a vitatétel egy ellentmondáspárt tartalmazó kérdés. Abból a szempontból azonban semmi különbség sincs közöttük, hogy miként adódik belőlük szillogizmus. Hiszen akár bizonyít, akár kérdez valaki, szillogizmussal érvel, miután kijelenti, hogy valami vonatkozik-e valamire, vagy sem. Így tehát egyszerűen szillogisztikus tétel az, amely az említett módon állít vagy tagad valamit valamiről, bizonyító szillogisztikus tétel az, amely igaz, és amelyet alapfeltevésekből kiindulva mondunk ki, vitázó szil-

⁶ A kérdés részletes feldolgozását adja William Kneale–Martha Kneale, *The Development of Logic*. Oxford, 1962 (magyar fordítása: *A logika fejlődése*. Ford. Máthé András–Fehér Márta–Bánki Dezső–Hársing László. Budapest, 1987, 13–27, 42–52.), valamint Maróth Miklós, *A görög filozófia*, 45–70.

⁷ Aristoteles, *Topika*, VIII. 1. 155^b3–8. (vö. E. S. Foster angol fordításával: *Posterior Analytics. Topica*. [Loeb Classical Library, 391.] London, 1960).

⁸ *Topika*, VIII. 4. 159^a18–23.

logisztikus tétel pedig a kérdező részéről egy ellentmondáspárt tartalmazó kérdés.”⁹ A bizonyító tétel tehát csak egy ellentmondáspár (például: az ember igazságos – az ember nem igazságos) egyik tagja lehet. A dialektikus tétel viszont egy kérdés formájában ezen ellentmondáspár mindkét tagját tartalmazza (például: az ember igazságos vagy nem igazságos?).¹⁰ A *Topikában* pedig azt olvashatjuk, hogy eljárásunkat bizonyításnak nevezzük, amennyiben igaz premisszákból indulunk ki, dialektikus érvelésnek pedig, ha általánosan elfogadott véleményekből következtetünk, ami viszont inkább csak egy látszólagosan igaz vagy valószínű premisszának mondható.¹¹ Vagyis a bizonyító premissza szükségszerűen igaz, míg a dialektikus premissza nem feltétlenül igaz, tehát a konklúzió sem szükségszerűen igaz. Így ez utóbbit inkább csak vitákban használják érvelésre, bizonyításra kevésbé alkalmas. Azt azonban Arisztotelész kijelenti, hogy mind a bizonyítás, mind a dialektika szillogisztikusan érvel, „hiszen akár bizonyít, akár kérdez valaki, szillogizmussal érvel.”¹² Ez azért fontos számunkra, mert a *Topikában* megemlíti, hogy a dialektikus vitának több formája is lehetséges. Egyik ilyen az indukció (*epagógé*), melynek során hasonlóság alapján az egyediről az általánosra következtetünk,¹³ ami bár egyszerűbb és látszólag meggyőzőbb módszer, mint az érvelés (*sylogismos*), mégis ez utóbbi hatásosabb a vitában, ugyanis ennek bizonyító ereje van.¹⁴

Röviden összefoglalva tehát Arisztotelésznél a dialektika egy általánosan elfogadott premisszákból kiinduló érvelési folyamat, melynek során a válaszoló felállít egy hipotézist, a kérdező pedig ennek cáfolására egy ellentmondáspárt tartalmazó kérdést tesz fel szillogizmus formájában, hogy kérdéseivel a válaszolót ellentmondásra kényszerítse.

2. Analogikus következtetés a görög és az arab hagyományban

A) Epikureus kanonika

A logika történetében az első és legalapvetőbb következtetési módszer az analógia, vagyis a hasonlóságon alapuló következtetés volt.¹⁵ E módszert a görög filozófia legjelesebb képviselői, Platón és Arisztotelész is elismerték mint legalábbis létező következtetési eljárást, alkalmazását azonban hamar alkalmat-

⁹ Aristoteles, *Analytica Priora*, I. 1. 24^a22–24^b10; magyarul: *Organon*. Ford. Rónafalvi Ödön. Budapest, 1979, 131.

¹⁰ Ld. Szalai Sándor magyarázatát: *Organon*, 134–135.

¹¹ *Topika*, 100^a25–30.

¹² *Analytica Priora*, I. 1. 24^a26–28.

¹³ *Topika*, I. 12. 105^a10–16.

¹⁴ *Topika*, I. 1. 100^a25.

¹⁵ Az analogikus következtetések kialakulásának és módszereinek átfogó ismertetését adja Geoffrey E. R. Lloyd, *Polarity and Analogy: Two Types of Argumentation in Early Greek Thought*. Cambridge, 1966.

lannak találták a bizonyításhoz. Ettől függetlenül a görög logikai hagyományban az analógia mint lehetséges érvelési módszer fennmaradt, elsősorban azon iskoláknál, amelyek elvetették a logikát, mivel az anyagtalán dolgokkal való foglalkozást feleslegesnek tartották.

Ezt a felfogást képviselte a késő antikvitás korában a sztoikus és epikureus iskola.¹⁶ A kettő közül minket most elsősorban az utóbbi érdekel, ugyanis a muszlim ismeretelméletben meggyökerezett analogikus következtetési forma az epikureus hagyományokat követi. Ők a világban található összes dolgot anyagi természetűnek tekintették, elvetették az általános fogalmak létezését, így számukra a vizsgálódás kiindulópontja kizárólag valami érzékszerveink által felfogható dolog lehet. A hellenisztikus iskolák közös véleménye szerint a jel bizonyítás,¹⁷ ám az epikureusoknál ez alapvetően egy érzékszerveinkkel jól észlelhető anyagi dolog (*phainomenon*), míg a sztoikusoknál a jel (*sêmeion*) egy anyagtalán kijelentés (axióma).

Az epikureus ismeretelmélet kiindulópontja tehát egy anyagi értelemben vett világosan felfogható jel (*phainomenon*), melyből hasonlóság alapján az ismeretlenre (*adélon*) következtethetünk. Az ἐκ τῶν φαινομένων εἰς τὰ ἄδηλα következtetés klasszikus példája, mikor Epikurosz a Püthoklészhoz írt levelében a Nap és a csillagok méretének meghatározását kísérli meg. Azt állította, hogy ezek mérete a valóságban akkora, amekkorának látjuk őket,¹⁸ aminek bebizonyítására az alábbi következtetést alkalmazta. A kiindulópont a földi tüzek megfigyelése, ami egy érzékszerveink által jól észlelhető jelenség, vagyis jel. Azok jellemző tulajdonsága a földi világban fellelhető összes dologgal ellentétben, hogy bármilyen távol állunk is tőlük, mindig ugyanakkorának látszanak, méretük nem csökken a távolság arányában. A láng és a Nap közötti hasonlóság, vagyis a tűz természet az ok, amely megengedi, hogy egyikről a másikra következtessünk. Az égitestek ezek szerint akkorák lehetnek a valóságban is, mint amekkorának mi a Földről látjuk őket.

Ez a fajta eljárás tehát az egyediről egyedire, vagy egyediről általánosra való következtetést teszi lehetővé, szemben az arisztotelészi kategorikus szillogizmusokkal, amelyek az általános felől következtetnek az egyedi felé. Részben ez magyarázza, hogy a muszlim vallástudósok miért vetették el Arisztotelész logikáját,¹⁹ s helyette miért inkább az epikureusok által alkalmazott analogikus következtetést alkalmazták érveléseik során. A teológia – legyen az keresztény

¹⁶ Logikai nézeteiknek tartalmas összefoglalását ld. Maróth, *A görög filozófia*, 113–129.

¹⁷ Sextus Empiricus, *Adversus Mathematicos*, VIII. 277 (angol fordítása: *Sextus Empiricus in Four Volumes. II. Against the Logicians*. Transl. by R. G. Bury. London, 1935).

¹⁸ Diogenes Laertius, *Vitae eminentum philosophorum*, X. 91 (vö. Robert D. Hicks, *Lives of Eminent Philosophers*. Vol. II. Books 6–10. [Loeb Classical Library, 185.] London, 1925).

¹⁹ Josef van Ess, *The Logical Structure of Islamic Theology*. In: *Logic in Classical Islamic Culture. First Giorgio Levi Della Vida Biennial Conference, Los Angeles, May 12, 1967*. Ed. by Gustave E. Grunebaum. Wiesbaden, 1970, 21–22.

vagy muszlim – egyik legfőbb célja ugyanis Isten tulajdonságainak meghatározása. Márpedig Isten a lehető legáltalánosabb létező, így egy olyan következtetéssel, mely az általánostól halad az individuum felé, igen nehézkesen férhetnénk hozzá. Miután pedig a muszlim jogrendszer szövegekben (Korán és szunna) található precedenseken alapszik, így ezekből mint egyedi esetekből hasonlóság révén következtethetünk általánosabb jogi kérdésekre is, így tehát az analógia nemcsak a teológia, hanem a jogtudomány alapvető eszköze lett a muszlimoknál is.

B) *Istidlāl* a muszlim tudományokban

Az analogikus érvelés egyik gyakorlati megvalósulása volt a *munāzara*,²⁰ vagyis az érvelő vita. Szabályozott keretek között zajló tudományos vitává a muszlim, keresztény és zsidó teológiai párbeszédnek során alakult. Kezdetben csak szóbeli használatban, nyilvános viták formájában történt, később viszont már nemcsak a teológiai és jogi irodalom meghatározó részét alkotta, hanem külön irodalmi műfaj is fejlődött belőle.

A közös vizsgálódás során a vitatkozó felek egymásnak feltett kérdések és az azokra adott válaszok láncolatán keresztül jutottak egy mindenki számára elfogadható eredményhez, amelynek feltétele volt, hogy a kérdező és a válaszoló bizonyítéka (jele) megegyezzen egymással. A vita két résztvevője közül a válaszoló az, aki felállít és védelmez egy bizonyos tételt, miközben a kérdező arra törekszik, hogy ellenfeléhez intézett kérdései által megdöntse, azaz cáfolja azt. A bizonyíték, melyet felhasználnak, a *dalīl*, vagyis egy jel, amely itt nem egy bizonyítási folyamat vagy a szillogizmusok arisztotelészi értelemben vett elnevezése,²¹ egyszerűen csak egy szó szerint értelmezendő jelről, vagyis egy érzékszerveink által észlelhető jelenségről van szó,²² amely megegyezést mutat az epikureusok *phainomenon*jával. A jel alapján történő érvelés elnevezése tehát – *al-istidlāl min al-šāhid 'ilā al-gā'ib*, mely az ismert, jelen lévő (*šāhid*) felől az ismeretlen, távollevő (*gā'ib*) felé történő, jel alapú következtetést foglalja magában – pontosan megfeleltethető az epikureus *ἐκ τῶν φαινομένων εἰς τὰ ἄδηλα* következtetésnek. Ennek klasszikus példáját adja az ismert jogi kérdés, amely szerint a szőlőből készült bor, illetve általában véve az alkohol fogyasztása valóban tiltott-e vagy sem. A Korán ugyanis nem a bor, hanem csak az erjesztett datolyalé fogyasztását tiltja.²³ Jelünk (*dalīl, phainomenon*) tehát a datolyalé, tiltásának oka (*illat*) pedig annak részegítő hatása. Hasonlóság alapján márpedig megállapíthatjuk, hogy a bornak szintén részegí-

²⁰ E. Wagner, *Munāzara*. In: *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. VII. Leiden, 1993, 565–568.

²¹ A *dalīl* terminussal kapcsolatos értelmezést lásd alább.

²² Van Ess, *i. m.*, 26.

²³ Korán, 2/219; vö. Edward W. Lane, *Arabic-English Lexicon*. I. Cambridge, 1984, 808/hamr.

tő hatása van, így könnyen meghozhatjuk az ítéletet (*ḥukm*), vagyis hogy a bor, ezzel együtt pedig minden részegítő hatású ital fogyasztása is tilos.

A muszlimok teológiai és jogi vitáikhoz tehát a *munāzarát* használták, vagyis kérdések és válaszok útján egymás állításának cáfolatára a két vitatkozó fél jeleket, bizonyítékokat hozott fel, melyek segítségével hasonlóság útján levonták a megfelelő következtetéseket. A tagadás, azaz a negatív irányú fellépés azonban határozottabban jellemezte ezeket a vitákat, mint magának a tételnek a bizonyítása, vagyis azt mondhatjuk, hogy a cáfolat adta a következtetés lényegét. Ez azonban inkább csak időleges sikereket eredményezhetett, ugyanis ha helyes megoldásra is jutottak egy aktuális kérdést illetően, az ritkán jelentett tételes igazságot. Némelyek ezzel szemben előbbre valónak tartották az igazságra való törekvést a pusztán teológiai vagy jogi eszmecsereknél, annak köszönhetően, hogy a neves arab filozófusokon keresztül megismerkedtek Arisztotelész logikájával. A *munāzara* művelése ugyanis már jóval azelőtt elterjedt a muszlimok körében, mint hogy Arisztotelész *Topikája* ismertté vált volna az arabok számára. Az új ismeretek hatására tehát elkezdtek különbséget tenni *ḡadal* 'vita', 'dialektika' és *baḥṭ* 'kutatás' között.²⁴ Előbbi esetben egyszerű (ámde szabályokhoz kötött) vitáról beszélhetünk, amikor az egyik fél a másik ellenében érvel. A *baḥṭ*, azaz a kutatás lényege viszont már nem csupán az, hogy ellenfelünk érveit ledöntsük jel alapján történő analogikus következtetésünkkel egy éppen aktuális kérdést illetően. Ellenkezőleg, a cél egy precíz következtetés után megszerezni a már általános igazságot is magával hordozó bizonyítékot (*burhān*).²⁵ Később tehát a *munāzarát*, a vitatkozás elméletét áthatotta az arisztotelészi szellem, logikai rendszerének megváltoztatása pedig lehetővé tette, hogy ne csak teológiai és jogi kérdésekben alkalmazhassák a közös eszmecsere gyakorlatát, hanem más tudományokban is, például a filozófiában. Feltételezhetjük tehát, hogy a vitatkozás egy általánosabb elméletét nevezik *ādāb al-baḥṭ*nak,²⁶ vagyis a kutatás módszertanának, amely megfeleltethető Arisztotelész dialektikájának.

Ennek fényében valószínűsíthető tehát, hogy Ibn Kemāl általam feldolgozott traktátusában, mely a *Risāla fī ādāb al-baḥṭ* címet viseli, nem a teológiai/jogi értelemben vett *munāzara* leírását olvashatjuk, hanem inkább a vitatkozással, más néven a dialektika tudományával mint a kutatás általános módszertanával állunk szemben. A szöveg besorolását illetően azonban további kérdések merülhetnek fel, mivel a szerző a hagyományos értelemben vett *munāzara* terminusait használja. A kérdés tehát az, hogy Ibn Kemāl alábbi traktátusában az arisztotelészi hagyományt követte-e, így a dialektika szabályait és menetét ismertette, vagy pedig a *munāzaránál* maradt, és munkáját a kortárs

²⁴ Wagner, *i. m.*, 566.

²⁵ Van Ess, *i. m.*, 25.

²⁶ Wagner, *i. m.*, 566.

teológusoknak, illetve jogászoknak szánta, mintegy rövid összefoglalóként a vitatkozás, azaz a *kalām* művelésének elméletéről. Ahhoz, hogy ezt megállapítsuk, a jelen kéziratot összevetem al-Fārābī munkájával, melyben az arisztotelészi dialektika tudományának természetét és módszerét tárgyalja.²⁷

A kézirat feldolgoása és tanulságai

1. Ibn Kemāl traktátusának értelmezése

Ibn Kemāl traktátusa²⁸ rövid összefoglaló a vitatkozás szabályairól, a vita résztvevőinek feladatáról és módszereiről. Tömörsége azzal indokolható, hogy valószínűleg oktatási segédletnek, tananyagnak szánta a szerző, azaz bevezető jelleggel csak az alapvető ismereteket adta meg. Az arab oktatási rendszernek megfelelően tehát arra szolgálhatott a szöveg, hogy a vitába bocsátkozott személy a traktátus szó szerinti megtanulása után gyorsan fel tudta magában idézni az alkalmazandó szabályokat. Ezt nemcsak a szöveg rövidegsége sugallja, hanem az is, hogy nincsenek benne hosszabb magyarázatok, értelmezések egy-egy terminushoz, csak rendkívül tömör, definíciószerű mondatokat fűz egymáshoz.

Traktátusa alapján a vitatkozás szabályait a következőkben foglalhatjuk össze. A *munāzara* két dolog kapcsán az igazság bemutatására törekvő vitatkozó felek állapotainak vizsgálata.²⁹ Egyikük a magyarázó (*mu^ʿallil*), aki meghoz egy ítéletet, azaz felállít egy tételt, és bizonyos okok megadásával védelmezi azt. Az ő feladata tehát, hogy szillogizmusokkal következtetve bizonyítsa tételének helyességét. A másik a kérdező (*sā'il*), aki pedig arra törekszik, hogy kérdések feltevésével cáfolja a magyarázó állítását. A cáfolásnak több módszere is van. A traktátus célja alapvetően e metódusok bemutatása, mert a vitatkozás lényegét épp a cáfolás adja meg. Ezek pedig a következők.

A magyarázó által felhozott szillogizmus háromféleképpen cáfolható, attól függően, hogy annak premisszáit, a szillogizmus egészét vagy pedig a konklúziót tagadjuk.

A premisszák cáfolatát „feltétlen/tiszta cáfolat”-nak tartják, *munāqadān* vagy *naqq tafṣilīn*ek nevezik. Ehhez ugyanis a kérdező nem használhat sem szillogizmust, sem *šāhidot*,³⁰ ellenben alátámaszthatja érvelését a Korán, illetve a sunna szövegeivel.³¹ A magyarázó feladata ekkor, hogy premisszáját egy

²⁷ al-Fārābī, *i. m.*, 13–16; „Māhiyyat al-ḡadal” (magyar fordítását ld. a Függelékben).

²⁸ A kézirat szövegének arab nyelvű átírását és magyar fordítását ld. a Függelékben.

²⁹ Ibn Kemāl meghatározása megegyezik a következővel: al-Taḥānawī, *Kaššāf iṣṭilāḥāt al-funūn wa-l-ʿulūm*. Ed. Rafīq al-ʿAḡam. Bayrūt, 1996, 1652:

وموضوع هذا العلم البحث. وتطلق المناظرة أيضاً في اصطلاح أهل هذا العلم على النظر من الجانبين في النسبة بين الشينين اظهاراً للصواب.

³⁰ Ld. alább.

³¹ ʿAlī ibn Muḥammad al-Ġurġānī, *al-Taʿrīfāt li-l-Ġurġānī*. Ed. Muḥammad ʿAlī Abū 'l-ʿAbbās. al-Qāhira, 2003, 214.

másik szillogizmus segítségével bizonyítsa, vagy pedig az, hogy cáfolja a kérdező által felhozott szöveg helyénvalóságát.

A második esetben a magyarázó szillogizmusának egészét cáfolandó a kérdezőnek *šāhid*ot kell felhoznia. A *šāhid* egy „kifejezés arra a dologra, amely jelen van az ember bensőjében, amelyről emléke vagy tudása van”,³² vagyis a vitatkozás esetében egy, a szillogizmus helytelenségét igazoló példa.³³ Az ilyen cáfolat elnevezése *naqd*, vagy *naqd iğmālī* (‘teljes ellentmondás’). Ez utóbbi elnevezésében is utal rá, hogy itt átfogó cáfolatról van szó. Al-Ġurġānī szerint erről akkor beszélhetünk, amikor a kérdező azt állítja: „A szillogizmusodban nem helyes mindegyik premissza”,³⁴ vagyis a következtetésében hiba van. A magyarázó válasza erre ismét állításának bizonyítása másik szillogizmussal, vagy pedig a *šāhid* cáfolata, szintén szillogizmussal.

A harmadik eset a *mu‘āraḍa*, amikor is a kérdező a magyarázó konklúzióját cáfolja szillogizmussal. Ez azonban magával vonja a szerepek felcserélődését, hiszen a szillogizmus felállítását és az azzal való következtetés minden esetben a magyarázó feladata. Ezért mondja Ibn Kemāl, hogy a magyarázó feladata ekkor a *naqd*, a *munāqada* és a *mu‘āraḍa*, mert a kérdező szillogizmusával szemben ugyanazokat a feladatokat kell ellátnia, mint amelyet a kérdező tenne ellenfele következtetése esetében. A kérdező tehát olyanná válik, mint a magyarázó, és fordítva. Ezért is nevezi Ibn Kemāl a továbbiakban *mu‘āriḍ*nak azt a felet, aki ezzel a módszerrel cáfol, mert immáron kérdésessé válik, hogy az vajon eredeti szerepét tekintve éppen a kérdező vagy pedig a magyarázó-e. A *mu‘āraḍ*ának több különböző módja is van. A *mu‘āraḍa bi-’l-miṭl* (ugyanazzal), a *mu‘āraḍa bi-’l-ġayr* (mással) és a *mu‘āraḍa bi-’l-qalb* (megfordítással). Ibn Kemāl ezen eljárások alapjait nem részletezi, csupán a magyarázó feladatának tisztázására koncentrálna, ezért al-Taḥānawī leírásához kell fordulnunk. Eszerint a *mu‘āraḍa bi-’l-qalb* esetében a két vitatkozó fél szillogizmusának képe és tartalma is megegyezik egymással, azonban a kettő közül az egyik megtévesztés, szofizma, vagyis ha az állítás nem bizonyított, akkor viszont az ellentétpárja az lesz. A *mu‘āraḍa bi-’l-miṭl* esetében a két szillogizmus képe megegyezik, de tartalmuk, vagyis a konklúzió, nem. Ilyen például, amikor a magyarázó azt mondja, hogy „a világnak szüksége van egy mozgatóra, és minden, aminek szüksége van erre, az teremtett, tehát a világ teremtett”, amire a *mu‘āriḍ* azt válaszolja, hogy „a világnak nincs szüksége mozgatóra, és aminek nincs erre szüksége, az örökkévaló, tehát a világ is örökkévaló”. Végül a *mu‘āraḍa bi-’l-ġayr* esetében nem egyezik a két szillogizmusnak sem a képe, sem a tartalma. Ilyen lenne például, ha az előző példában a *mu‘āriḍ* azt felelné, hogy „ha a világ teremtett lenne, akkor szüksége lenne mozgatóra, de mivel nincs rá szük-

³² Al-Ġurġānī, *i. m.*, 126.

³³ Al-Taḥānawī, *i. m.*, 1002.

³⁴ Al-Ġurġānī, *i. m.*, 214.

sege, ezért örökkévaló”.³⁵ Ibn Kemāl tehát azt mondja, hogy a *mu‘āraḍa bi-‘l-miṭl* és a *mu‘āraḍa bi-‘l-ġayr* esetében, mivel a magyarázó helyet cserél a kérdezővel, cáfolhat a *munāqaḍa* (premisszák cáfolata) és a *naqḍ* (a teljes szillogizmus cáfolata) módszerével. A *mu‘āraḍát* azonban nem alkalmazhatja, hiszen *mu‘āraḍa bi-‘l-miṭl* bekövetkeztekor szillogizmusa egyezik a *mu‘āriḍéval*, amely pedig azt hozza magával, hogy szillogizmusa nem mondhat ellent partnerre szillogizmusának, vagyis nem cáfolhatja vele azt (márpedig ez lenne a feladata *mu‘āraḍa* esetén), tehát végeredményben szillogizmusával nem tud bizonyítani semmit. *Mu‘āraḍa bi-‘l-ġayr* esetében viszont ellentmondás miatt a magyarázó kiinduló szillogizmusa és a kérdező szillogizmusa kiejtik egymást, így a magyarázó használhatja a *mu‘āraḍát* a kérdező ellenében, mivel ekkor a kérdező szillogizmusának cáfolatára felállított harmadikra a két megelőző szillogizmus kiesése miatt a továbbiakban nem áll az a szabály, hogy egyeznie vagy különböznie kell a második szillogizmussal, egyedül áll tehát, így bizonyító ereje van. A *mu‘āraḍa bi-‘l-qalb* esete azért különbözik a *mu‘āraḍa bi-‘l-miṭl* módszerétől, noha fentebb mindkettőről azt állítottam, hogy alkalmazásuk során a két vitatkozó fél szillogizmusa megegyezik egymással, mert itt a válaszoló első szillogizmusa csak megtévesztés. Ez azt jelenti, hogy ha a *mu‘āriḍ* a megfordítás módszerét választja, azaz a válaszoló szillogizmusának teljesen ellentmondó szillogizmust alkot a tagadáshoz, akkor végeredményül nem cáfolja, hanem bizonyítja a válaszoló tételét. Ez azért lehetséges, mert a válaszoló korábban saját állításának bizonyítására egy annak ellentmondó szillogizmust használt fel, hogy megtéveszse a kérdezőt. Utóbbi módszere ugyanis a tétel cáfolására eredetileg az, hogy a válaszoló bizonyító szillogizmusának ellentmondó szillogizmust alkosson. Ebben az esetben viszont a válaszoló megtévesztő, a saját tételének ellentmondó szillogizmusnak ellentmondása valójában a tételt bizonyító szillogizmus lesz. Ezért azt mondhatjuk, hogy a két fél szillogizmusa megegyezik egymással.

Összegzésül tehát megállapíthatjuk, hogy Ibn Kemāl traktátusában a magyarázó feladata a helyes szillogizmus felállítása egy meghatározott dolog bizonyítása céljából. Vitapartnerre, vagyis a kérdező ezt háromféleképpen cáfolhatja: a premissza ellenében feltétlen bizonyítékot állít (vagyis hiteles szövegre támaszkodik), a szillogizmus cáfolatára ellenpéldát (*šāhid*) hoz, vagy pedig magyarázó szerepbe lépve a konklúziót egy másik szillogizmussal cáfolja. A magyarázónak, válaszol a kérdező felvetéseire, a következő lehetőségek állnak rendelkezésére: értelemszerűen vagy újabb szillogizmusokkal bizonyítja saját igazát, vagy egyszerűen a kérdező ellenérveit cáfolja. *Mu‘āraḍa* esetén pedig a kérdező szerepébe lép, és a fentebb ismertetett három lépésben cáfolja az új szillogizmust. Csak ezek az elismert módszerek a vitatkozás szabályszerű művelése során. Ugyanis amikor a kérdező a premisszát szillogizmussal, a szil-

³⁵ Al-Tahānawī, *i. m.*, 1573.

logizmust *šāhid* nélkül, a konklúziót pedig szillogizmus nélkül cáfolja, a magyarázó pedig nem szillogizmusokkal érvel, nem tartják valós vitának, csak a vitatkozó felek megalapozatlan érvekkel való öntelt magamutogatásának.

A vitának akkor van vége, ha a magyarázó szillogizmusát szükségszerűen el kell fogadni, mert a kérdező már képtelen azt tovább cáfolni, így tehetetlenné válik. A magyarázó, mivel jól végezte feladatát, vagyis szillogizmusán a kérdező már nem tud több fogást találni, szintén tehetetlenné válik, hiszen nincs szüksége további bizonyításra. Ezért mindkét félről állíthatjuk, hogy a vita tehetetlenségük miatt fejeződik be. A kérdező tehetetlensége kényszerűségből (*ilzām*) adódik, a magyarázóé a tulajdonképpeni győzelemből, így hát elnémul (*ifhām*).

A vitatkozás Ibn Kemāl traktátusában leírt menetét a könnyebb átláthatóság érdekében az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

	KÉRDEZŐ (<i>al-sā'il</i>)	MAGYARÁZÓ (<i>al-mu'allil</i>)
FELADATUK	<p><u>Az ítélet cáfolása</u></p> <ol style="list-style-type: none"> Munāqaḍa/Naqḍ tafšīlī = a premisszá(k) feltétlen, szöveggel igazolt cáfolata Naqḍ/Naqḍ iġmālī = a szillogizmus cáfolata šāhiddal Mu'āraḍa = a konklúzió cáfolata szillogizmussal 	<p><u>Az ítélet bizonyítása</u></p> <p>a cáfolt premisszá(k) bizonyítása másik szillogizmussal, vagy a kérdező szövegen alapuló érveinek cáfolata szillogizmussal</p> <p>szillogizmusának újbóli bizonyítása, vagy a šāhid cáfolata szillogizmussal</p> <p>munāqaḍa, naqḍ, mu'āraḍa</p>
NEM FELADATUK	<ol style="list-style-type: none"> A magyarázó premisszáinak cáfolata szillogizmussal (= ġaṣb) A szillogizmus cáfolata šāhid nélkül A konklúzió cáfolata szillogizmus nélkül 	<p>a kérdező szövegen alapuló érveinek cáfolata szillogizmus nélkül</p> <p>a šāhid cáfolata szillogizmus nélkül</p>
VITA VÉGE	<p>ilzām = kényszerűségből nem tud tovább cáfolni, mert a magyarázó szillogizmusát szükségszerűen el kell fogadni</p>	<p>ifhām = elnémul, mert szillogizmusa nem szorul további bizonyításra</p>

2. *Ādāb al-baḥṭ* – Terminológiai és tartalmi kérdések

A *munāzara* gyakorlata mint kérdések és válaszok formájában történő vitatkozás tehát az iszlám tudományos fejlődésének korai szakaszában született, mint-hogy a „könyv népei” között zajló nyilvános dogmatikai viták hamar szabályozott formát öltöttek. Ehhez a keresztény teológusok által már előszeretettel használt analogikus érvelési módszert használták alapul, melynek segítségével könnyedén érvelhettek szent könyvekre elsődleges forrásként támaszkodva. A *munāzara* eleinte nyilvánosság előtt, szóban történt, később azonban sort kerítettek a jelentősebb személyiségek között zajló viták írásos lejegyzésére is, melyre komoly teológiai irodalom épült. Idővel aztán a *munāzará*ban alkalmazott alapelveket felhasználták egyéb jellegű vitákra is, melyek nem szükségszerűen az igazság keresésére törekedtek, így például rétorikai fogásként vagy pusztán szórakoztatás céljából, majd pedig külön szépirodalmi műfaj is született ezen a néven.

A minket érdeklő, tudományos vizsgálódást céljaul tűző vitatkozás egy, a muszlim tudományosságban újnak számító módszer eszközévé vált, melyet általánosan dialektikának (*ġadal*) nevezhetünk. Ez azonban némi magyarázatot kíván. A *ġadal* ugyanis elsősorban a muszlim teológusok tudományként lett ismert, melyet aztán a jogtudósok is átvettek és előszeretettel alkalmaztak, ugyanis érveléseit tekintve a muszlim jogtudomány és teológia igen közel áll egymáshoz, hiszen alapvető forrása mindkettőnek a Korán és a sunna, ezért mindkét esetben az egyeditől az általános felé való következtetési módszer alkalmazandó. E két tudományág mellett az arab filozófiai irodalomban is találkozunk *ġadallal*, itt azonban már egyértelmű, hogy az arisztotelészi értelemben vett dialektikáról van szó, hiszen ha megnézzük például al-Fārābī vagy Ibn Rušd logikai munkáit, láthatjuk, hogy azok *Kitāb al-ġadal* című fejezetei nem mások, mint Arisztotelész *Topikájához* írt kommentárok.³⁶ Ez pedig magában foglalja azt is, hogy a teológiai/jogi vita és a dialektika között, noha arab elnevezése mindkettőnek *ġadal*, következtetési formájukat illetően lényegi különbség van. Hiszen előbbinél a hellenisztikus hagyományokon nyugvó, egyediről általánosra történő, hasonlóságon alapuló analogikus következtetéstől beszélhetünk, mely nem rejti magában a szükségszerű igazság megtalálására való törekvést, ezzel szemben az arisztotelészi dialektika alapvető célja épp az volna, hogy szillogisztikusan érvelve közös vizsgálódásunkkal végül eljussunk a felmerült kérdést illető szükségszerű igazsághoz.

Feltehetőleg a *ġadal* ezen eltérő értelmezéseinek kölcsönhatásából fejlődött ki az a tudományág, amelyről Ibn Kemāl traktátusában olvashattunk, azaz a kutatás módszertana, arabul *ādāb al-baḥṭ wa-’l-munāzara*. Wagner cikke sze-

³⁶ Egy feltevés szerint al-Fārābī szándékosan használta ezt a terminust a dialektika fordításaként, mintegy válaszul a *mutakallimok*nak, akikkel többször is megpróbálta elfogadtatni az általuk olyan nagyon elvetett arisztotelészi logikát, de hiába. Ld. van Ess, *i. m.*, 22.

rint³⁷ miután az arabok körében ismertté vált Arisztotelész *Topikája* (a 10. században), a *ğadal* művelői, mentesülve a teológiai/jogi kívánalmak alól, s visszatérve a vitatkozásból már kiveszett eredeti célhoz, az általános igazság kereséséhez, alkalmazni kezdték a *Topikában* leírt dialektika szabályait, meghagyva azonban a hozzájuk közelebb álló teológiai/jogi terminológiát. Az *ādāb al-baḥt* azonban már nem a teológiai/jogi vizsgálódást szolgálta, ezért egy általános, elméletileg minden tudományra alkalmazható kutatási módszertannak tekinthetjük.

Ahhoz, hogy e feltevés helyénvalóságát igazolhassuk, Ibn Kemāl traktátusát terminológiai és tartalmi vizsgálatnak kell alávetnünk, melyhez segítségül felhasználom al-Fārābī dialektikáról írt kommentárját, hogy e két szöveg összehasonlításakor lássuk azok tartalmi hasonlóságát, miközben terminológiájukat illetően nem találunk egyezést.

Elsőként tekintsünk a vita alaphelyzetére, azaz a résztvevőkre és azok feladataira. A vitában mind Ibn Kemāl, mind al-Fārābī szerint csupán két fő vehet részt: a kérdező és a válaszoló. Előbbi elnevezése mindkét szöveg esetében *sā'il*, mely szó szerint is csak annyit jelent, hogy „kérdező” (*erótón*), így tehát nem igényel magyarázatot. Ezzel szemben a válaszolót illetően már különbséget találunk, Ibn Kemāl ugyanis *mu'allil*nak, míg al-Fārābī *muğib*nek fordítja azt. Ez utóbbi szó szerint megfeleltethető a „válaszó” jelentésnek (*apokrinosmenos*), a *mu'allil* viszont inkább mint „magyarázó” értelmezendő. A muszlim teológiában, illetve jogban alkalmazott jel alapú érvelés során ugyanis azon ok elnevezése, amely megengedi két dolog között a hasonlóság felállítását, vagyis egy olyan attribútum, amely a *dalīl*t a jelölt dolog jelévé teszi, és amelynek szükségszerű kísérőjelensége van (például tilos), arabul *illat*. Ezen okok megadása tehát az *illala* igének felel meg, a *mu'allil* pedig az ebből képzett cselekvő melléknévi igenév, vagyis „aki az okokat megadja”, tehát a magyarázó. Ibn Kemāl esetében azonban ugyanarról a válaszolóról van szó, mint al-Fārābī szövegében, ugyanis feladatát tekintve a *mu'allil* az, aki „mindent megtesz azért, hogy a tételt szillogizmussal bizonyítsa”,³⁸ miként a *muğib* az, aki egy univerzális szubjektumú hipotézist ad elő a kérdezőnek, és próbálja védelmezni azt. A kérdező feladata pedig mindkét esetben kérdések felállítása e tétel megdöntése érdekében.

A tétel vagy hipotézis meghatározására is egymástól eltérő terminusokat használ a két szerző. Ibn Kemāl-nál a *ḥukm* szó a fentiekhez hasonlóan teológiai/jogi hatásról tanúskodik, ott ugyanis a *ḥukm* ítéletet jelent, vagyis azt a minősítést, amelyet az *istidlāl* során hozunk egy bizonyos dologról, például, hogy a bor részegítő hatású (*illat*), ezért tilos (*ḥukm*). Ilyen értelemben tehát nem hipotézist, hanem ítéletet jelent, azonban mivel a vita alaphelyzetét

³⁷ Wagner, *i. m.*, 566.

³⁸ Vö. Kemāl Pašazāde leírásával, illetve al-Ğurğānī, *i. m.*, 1660.

tekintve mindkét szövegünkben egy tétel cáfolatáról, illetve védelmezéséről van szó, a *hukm* Ibn Kemálnál ugyanúgy értelmezendő, mint a *waqf* al-Fārābīnál, amely viszont a hipotézis általános filozófiai terminusának tekinthető.

A következtetések konklúziójaként al-Fārābī az arisztotelészi logikára alapuló arab terminológiára jellemző *natīġat* kifejezést használja, amellyel teológiai/jogi szövegekben sohasem találkozhatunk. Ezzel szemben a *madlūl* mint konklúzió abban az esetben fordulhat elő, ahogyan ez Ibn Kemāl szövegében is megtörténik, ha következtetésünk alapja jel (*dalīl*), vagy pedig magának a következtetési eljárásunknak elnevezése *dalīl*. Ez utóbbi terminus ugyanis nem csak „jel” értelemre korlátozódik, fordítása tehát a szöveg értelmezésétől függ.

Mint fentebb említettem, a *dalīl* azon tudományokban, melyek során az analogikus következtetési módszert alkalmazzák, mint a teológiában, a jog- és orvostudományban vagy éppen a csillagászatban, megegyezik az epikureusok *phainomenon*jával, azaz egy jól érzékelhető, érzékszerveinkre hatással levő anyagi dolog, „jel” vagy bizonyíték, mely feltétlenül igaz, s melyből hasonlóság útján következtethetünk (*istidlāl*) egy másik dologra, melyhez érzékszerveinkkel nem férünk hozzá. A jogászok (és teológusok) a *dalīl*t két részre osztották: az egyik általános értelmű, amikor az eljárás tudást eredményez – ez a *burhān* vagy *dalīl*, a másik esetben viszont csak véleményt – ez pedig az *‘imārat*. Láthatjuk tehát, hogy ebben az esetben a *dalīl* már nem csak jelet, azaz bizonyítékot, hanem magát az analogikus következtetési eljárást is jelentheti. Ezzel szemben a logikusoknál a *dalīl* fogalma három részre osztható: jelent szillogizmust (= *qiyās*), amennyiben a következtetés általánosról általánosra, vagy általánosról egyedire történik. Jelenthet indukciót (= *istiqrā’*), amennyiben egyediről általánosra következtetünk, továbbá lehet analógia (= *tamīl*), hogyha az egyeditől az egyedi felé haladunk.³⁹ Ha tehát Ibn Kemāl szövege értelmezésekor abból a feltevésből indulunk ki, hogy az tartalmilag egyezést mutat al-Fārābī dialektikájával, ahol a *qiyās* szillogizmusként értelmezendő,⁴⁰ akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a *dalīl* itt megegyezik a logikusok általános hipotézisekből kiinduló szillogizmusával.

Ha tekintetünket a két szöveg tartalmi összehasonlítása felé fordítjuk, láthatjuk tehát, hogy a vitatkozás mindkét esetben ugyanabból az alaphelyzetből indul ki. Jellemző különbség azonban, hogy míg al-Fārābī a kérdező feladataként csak a megfelelő premisszákból összeállított szillogizmussal történő cáfolatot és ennek változatait említi, addig Kemāl Paša-zāde a válaszoló kiinduló szillogizmusának különböző fokozatokban történő cáfolatait tulajdonítja a kérdező dologának. Márpedig az ellentmondásnak e különböző módszerei adják az *ādāb al-baḥṭ* lényegét, tekintve, hogy a dialektikus vita résztvevőinek elsődle-

³⁹ Al-Taḥānawī, *i.m.*, 793–794.

⁴⁰ A *qiyās* ugyanis alapvetően négyféle következtetésre vonatkozhat: Arisztotelész kategorikus szillogizmusaira, a peripatetikus iskola hipotetikus szillogizmusaira, a sztoikusok *anapodeiktosaira* vagy az epikureus analógiára.

ges feladata – al-Fārābī elmondása szerint is – a cáfolat, a bizonyítás gyakorlatilag csak a helyes cáfolatból eredő következmény. Meg kell említeni a *ġadal* és *baĥt* közti lényeges különbségként, hogy ez utóbbi, mint azt terminológiája is tükrözi, szorosabban kötődik a muszlim hagyományokhoz. Ez indokolhatja, hogy al-Fārābīnál miért csak a szillogisztikus cáfolatot (a *tabkūt*ot, amely a *baĥt* esetében megegyezik a *mu^cāradá*val és annak változataival) találjuk. Ugyanis a *baĥt* a cáfolás első lépcsőfokának azt tartja, amikor a kérdező a magyarázó szillogizmusának premisszáit a Koránra, illetve a szunnára hivatkozva dönti meg. Mindez tehát jól bizonyítja a kölcsönhatást a muszlim és a görög hagyomány között, hiszen ezt mint felmerülő, sőt feltétlen cáfolási lehetőséget Arisztotelész dialektikája természetesen nem tartalmazta.

Összegzés

Visszatérve kiinduló kérdésünkhöz, vagyis hogy Ibn Kemāl és tanítványai, az *ādāb al-baĥt* követői vizsgálódásaik során milyen következtetéseket használtak, a fentiek alapján feltételezhetjük, hogy Arisztotelész dialektikáját vették alapul, figyelembe véve azonban a muszlim hagyományokat is. Amit Arisztotelész dialektikának nevez, azaz két fél közös vizsgálódását úgy, hogy a válaszoló felállít egy tételt, amelyet a kérdező egy ellentmondáspárt tartalmazó kérdés segítségével, szillogizmussal érvelve igyekszik megdönteni, az megfeleltethető a Kemāl Paša-zāde által leírtaknak is, azzal a kiegészítéssel, hogy utóbinál már a szöveges hagyományt is figyelembe kell venni, amely által a *baĥt* bármely, muszlimok között végzendő tudományos kutatáshoz alkalmassá válhat.

A *baĥt* és a teológiai/jogi értelemben vett *ġadal* közti terminológiai hasonlóságok ellenére e módszert a hagyományostól külön kell kezelnünk, ugyanis az egységes felszín alatt komoly elméleti különbség van. A muszlim teológusok megvetést tanúsítottak az arisztotelészi logika, a *manĥiq* minden megnyilvánulásával szemben, ezért érveléseikhez másfajta következtetési eljárást használtak. Így mind a *kalām*nak, mind a *manĥiq*nak kialakult a maga, egymásétól teljesen elkülöníthető logikai terminológiája, mely nem engedett átfedéseket. Éppen ezért érdekes az *ādāb al-baĥt* vizsgálata, ugyanis pont ezt az átfedhetlenséget látszik feloldani, hiszen terminológiája abszolút a muszlim tudományos hagyományok továbbvitelét tükrözi, ezzel szemben következtetési eljárását tekintve attól távol került. Viszont el kell különíteni a dialektikától is, mert mint láttuk, nemcsak terminológiáját illetően különbözik attól, hanem jelentését tekintve is, ugyanis bevezetett olyan elemeket, amelyek hagyományosan nem tartoznak a dialektika műveléséhez, viszont megengedik annak használatát azok számára is, akik egyébként elvetették a csak racionális érvekre támaszkodó arisztotelészi logikát.

FÜGGELÉK

1. Ibn Kemāl, *Risāla fī ādāb al-baḥṭ*

A) Az arab nyelvű szöveg átírása

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لوليه والصلوة على نبيه وعلى آله العظام واصحابه الكرام. وبعد فان آداب البحث علم باحث عن احوال المتخاصمين في النسبة بين الشينين اظهارا للصواب ويقال لهما السائل والمعلل. اما المعلل وهو ينصب نفسه لاثبات الحكم بالدليل، اما السائل وهو الذي ينصب نفسه لنفي الحكم، والمعلل ما دام معللا يكون حقه تعليلا. واما الدعوى بلا دليل والمنع منه فغير مسموع. واعلم ان طرق السائل ووظيفته فيها مسموعاً عند الناظرين المحققين ثلاثة: المناقضة والنقض والمعارضة لانه لا ينجو اما ان يكون يمنح مقدمة الدليل او الدليل نفسه او المدلول. فان كان الاول فان منع بغير الدليل مستندا كان او مجردا فهو المناقضة ويسمى النقض التفصيلي واما منعه بالدليل فهو غضب غير مسموع عند المحققين. فان كان الثاني فان منع بالشاهد فهو النقض ويسمى النقض الاجمالي ايضا واما منعه بلا شاهد فهو مكابرة غير مسموعة اتفاقا. فان كان الثالث فان منع بالدليل فهو المعارضة واما منعه بلا دليل فهو مكابرة غير مسموعة ايضا اتفاقا. واما منع الامر الذي ليس بمدلول ولا دليل ولا مقدمة دليل ليس من المناظرة لانه لا يصدق عليه تعريف المناظرة وهي النظر من الجانبين في النسبة بين الشينين اظهارا للصواب. فاعلم ان وظيفة السائل على قانون التوجيه ثلاثة واما الثلاثة الباقية اي منع المقدمة بالدليل [ومنع الدليل] بلا شاهد ومنع المدلول بلا دليل من وظائف المكابرين. واما وظيفة المعلل عند المناقضة اثبات الممنوعة او نفي السند المساوي اللازم بالدليل - واما بلا دليل فمكابرة - او اثبات مدعاه بدليل اخر. ووظيفته عند النقض نفي الشاهد بالدليل - واما فيه بلا دليل فمكابرة - او اثبات مدعاه بدليل اخر. ووظيفته عند المعارضة هي النقض والمناقضة والمعارضة لان المعلل حينئذ يكون كالسائل والسائل كالمعلل. فاعلم انه اذا لم يقدر السائل لايراد وظيفته عند الادلة بان ينتهي كلام المعلل الى امر ضروري القبول يلزم عجزه الزاماً فيه ويتم المباحثة والكلام لم يقدر. وان قدر المعلل لايراد وظيفته عند الادلة يلزم عجزه فيه ايضا وتتم المباحثة والمناظرة. ويقال لعجز المعلل افحماً ولعجز السائل الزاماً واما قدرتهم لا الى نهاية فتسلسل وهو محال. واما عند المعارضة بالمثل وبالغير فيصير المعلل كالسائل وبالعكس ووظيفته حينئذ هي المناقضة والنقض دون المعارضة لان مدعى المعلل لا يثبت ما دام خلافه ثابتاً بدليل المعارض سواء كان له الف دليل. وقيل يجوز المعارضة ايضا لان الدليل الاول للمعلل والدليل الثاني للمعارض تعارضا تساقطاً والدليل الثالث للمعلل سالم عن المعارضة ان كان كما صرح في شرح العقائد في بحث الجنة والنار وان لم يكن كلا الدعويين مجردا لان الدليلين تعارضا تساقطاً. واما عند المعارضة بالقلب لا وظيفة للسائل الا اثبات ما ادعاه بدليل اخر وحينئذ يفيد للمعلل لان الدليل الاول من المغالطات نسبتة على السواء الى النقيضين والدليل الثاني يجعل راجحاً لدعوى المعلل فيثبت له. واما النقض والمعارضة فيه اي في المعارضة بالقلب فيصير المعلل ايضا كالمعارض لان الدليل بعينه دليل المعلل.

تم

B) A szöveg magyar fordítása

A könyörületes és irgalmas Isten nevében

Dicsőség Istennek,⁴¹ áldás az Ő Próféájának, magasztos társainak és nagylelkű követőinek. A kutatás módszertana annak tudománya, aki két dolog kapcsán az igazság bemutatására törekvő vitatkozó felek állapotait vizsgálja. E két felet kérdezőnek és magyarázónak nevezik. Ami a magyarázót illeti, ő mindent megtesz azért, hogy a tételt szillogizmussal bizonyítsa, a kérdező pedig az, aki mindent megtesz, hogy cáfolja azt. A magyarázó feladata mindaddig, amíg magyarázó, az okok megadásával való érvelés. Ami a szillogizmus nélkül való állítást és annak cáfolatát illeti, ezek nem fogadhatók el.

Tudd meg, hogy a kérdező módszerei és feladatai közül három olyan van, amelyet a *munāzara* tekintélyes művelői elfogadnak, a *munāqada*, a *naqd* és a *mu'āraḍa*, mivel a kérdező nem mentesülhet [a szabályok alól], aszerint, hogy a premisszát, magát a szillogizmust vagy a konklúziót cáfolja. Amennyiben az elsőt [ti. a premisszát] nem szillogizmussal, hanem egy feltétlen vagy alátámasztott [szöveggel] cáfolja, az a *munāqada*, amelyet *naqd tafṣīlīn*ek is neveznek. Ami ennek szillogizmussal való cáfolatát illeti, az egy, a tekintélyesek számára elfogadhatatlan kényszerűség. Amennyiben a másodikat [ti. a szillogizmust] *šāhid*dal cáfolja, az a *naqd*, amelyet *naqd iḡmālīn*ek is neveznek. Ami ennek *šāhid* nélkül való cáfolatát illeti, az megegyezés szerint elfogadhatatlan önteltség. Amennyiben a harmadikat [ti. a konklúziót] szillogizmussal cáfolja, az a *mu'āraḍa*. Ami ennek szillogizmus nélküli cáfolatát illeti, az meg-

⁴¹ A szöveget indító الحمد لوليه (*al-ḥamdu li-walīhi*) szókapcsolat ritkán előforduló kifejezés. A *ḥamd* 'dicséret' szóval történő bevezetés igen gyakori és megszokott kezdőformula az arab nyelvű szövegekben, mely minden esetben Istenre vonatkozik, így feltételezhető, hogy ebben az esetben sincs másként. Emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy e kezdődő formula egyik legtöbbször használt változata az *al-ḥamdu li-'llāh*, vagyis 'Dicsőség Istennek!' A szövegben szereplő alak tehát ugyanazt a funkciót tölti be, mint gyakoribb használatú párja, azzal a különbséggel, hogy a megszokott Allah szót ez esetben az 'Isten' jelentésre korlátozott *walī* szó helyettesíti (általános jelentése 'Istenhez közel álló személy', jellemzően a Próféta vagy a szenteket jelöli, azonban *valaminek a gyámoltója, támogatója* értelemben Istenre is vonatkozhat, lásd Korán 6/14 vagy 42/9). Nagy valószínűséggel azért használta mégis a *walī* szót a szerző, mert a korszakára jellemző rimes prózában való fogalmazás miatt a *li-'llāh* kifejezés helyett keresnie kellett egy olyan szót, amely vonatkozhat Istenre, ugyanakkor rímel a *nabīhi* 'az Ő próféája' kifejezésre. A *walī* szó tehát abban az esetben jelölheti Istent, amennyiben a hozzá kapcsolódó egyes szám harmadik személyű, hímnemű névmás a *ḥamd* szóra utal vissza, így az egész kifejezés rokon értelmű az *al-ḥamdu li-mustaḥiqqīhi* kifejezéssel, ami annyit jelent, hogy 'Hála annak, aki megérdemli'. Megfontolandó, hogy esetleg a névmás mégsem a *ḥamdu* utal, hanem a Próféára. Jelentését tekintve így is értelmezhető a kifejezés, azonban meg kell jegyezni, hogy az arab nyelvtan szabályai szerint az enklitikus névmás csak akkor szerepelhet a mondatban, ha korábban már megjelent az a szó, amire visszautalunk vele. Ezt figyelembe véve problémás lenne a Próféára vonatkoztatni. Feltételezhetjük tehát, hogy az *al-ḥamdu li-walīhi* kifejezés megfelelő fordítása 'Dicsőség Istennek'.

egyezés szerint szintén elfogadhatatlan önteltség. Olyan dolog cáfolása, amely sem konklúzió, sem szillogizmus, sem pedig egy szillogizmus premisszája, nem tartozik a *munāẓara*hoz, mivel arra nem vonatkozik annak meghatározása: a *munāẓara* két fél vizsgálódása arra törekedvén, hogy két dolog kapcsán bemutassák az igazságot. Tudd meg, hogy a kérdezőnek a vitatkozás szabályai szerint három feladata van. Ami a maradék hármat illeti, azaz a premissza cáfolatát szillogizmussal, [a szillogizmus] cáfolatát *šāhid* nélkül, valamint a konklúzió cáfolatát szillogizmus nélkül, az az önteltek dolga.

A magyarázó feladata *munāqada* esetén a cáfolt [ti. a premissza] bizonyítása, vagy a ...المساوي اللازم... láncolat tagadása szillogizmussal – ez szillogizmus nélkül önteltség –, vagy saját állításának bizonyítása egy másik szillogizmussal. Feladata *naqđ* esetén a *šāhid* cáfolata szillogizmussal – szillogizmus nélkül való tagadása önteltség –, vagy saját állításának bizonyítása egy másik szillogizmussal. Feladata *mu'ārađa* esetén pedig a *naqđ*, a *munāqada* és a *mu'ārađa*, mivel a magyarázó ekkor olyan lesz, mint a kérdező, a kérdező pedig olyan, mint a magyarázó.

Tudd meg, hogy amennyiben a kérdező képtelen feladata ellátására a szillogizmusokat illetően, mert a magyarázó beszéde egy szükségszerűen elfogadandó dologgal zárult, akkor kényszerűen következik tehetetlensége, véget ér a közös vizsgálódás, s a vita eredménytelen.⁴² Ha a magyarázó viszont képes feladata ellátására a szillogizmusokat illetően, az ő tehetetlensége is bekövetkezik, így befejeződik a közös vizsgálódás és a *munāẓara*. A magyarázó tehetetlenségét elnémulásnak, a kérdező tehetetlenségét kényszerűségnek nevezik. Amennyiben képességeik határtalanok, akkor az érvelés szakadatlan láncot alkot, ez pedig megvalósíthatatlan.

Ami a *mu'ārađa bi-'l-mi'ıl* és a *mu'ārađa bi-'l-ğayr* ('*mu'ārađa* ugyanazzal és mással') esetét illeti, itt a magyarázó olyanná válik, mint a kérdező, és fordítva. Feladata ekkor a *munāqada* és a *naqđ*, de a *mu'ārađa* nem, ugyanis a magyarázó állítása mindaddig nem nyer bizonyítást, amíg annak ellentétét nem

⁴² A 19. sorban olvasható لم يقدر (*lam yaqdir* 'nem volt képes') kifejezés nem helytálló, jelentése nem hozható összefüggésbe az ige alanyával (vagyis *al-kalām* 'párbeszéd, vita'), ráadásul vonzatot is kívánna maga mellé (ti. 'amire nem képes'), amely pedig nem található a szövegben. Noha a másik lehetséges olvasat, لم يقرر (*lam yuqarrar* 'nem fogadták el') jelentését tekintve kielégítő lenne, ezt mégsem tartom valószínűnek, mivel a *yaqdir* szó többször is előfordul a szövegben, és a kérdéses helyen található szó írásában teljesen megegyezik azokkal. Valószínűnek tartom tehát, hogy a másoló tévedésből ismételte meg a *lam yaqdir* szókapcsolatot, mivel a *qadara* gyök derivált alakjai a gondolatmenetben háromszor is megjelennek. Felmerül tehát a kérdés, hogy mire gondolhatott a szerző a fenti mondatban. Jelentését tekintve egy olyan igét kell keresnünk, amely a *kalām*, azaz a vita sikertelen befejezettségére utal. Ilyen értelemben a hasonló témájú szövegekben az أفاد (*afāda* 'hasznosnak, előnyösnek lenni') szót találhatjuk a غير منتج (*ğayr muntig* 'sikertelen') kifejezés szinonimájaként. Ezek alapján a 19. sorban található wa'l-kalām lam yuqdir kifejezést úgy értelmezhetjük, hogy wa'l-kalām lam yufid, azaz 'a vita/párbeszéd eredménytelen'.

bizonyítja a *mu'āriḍ* szillogizmusa, még akkor sem, ha annak ezer szillogizmusa van. [Mások] azt mondják, lehetséges a *mu'āraḍa* is, mivel a magyarázó első és a *mu'āriḍ* második szillogizmusa egymás ellentétei, így ledöntik egymást. Tehát a magyarázó harmadik szillogizmusa mentesül a *mu'āraḍa* alól, amennyiben az olyan, miként azt a Paradicsomot és Poklot kutató dogmatikai értelmezésekben tisztázták, és amennyiben nem feltétel nélküli mindkét állítás, mivel a két szillogizmus egymás ellentétei és ledöntik egymást.

Ami pedig a *mu'āraḍa bi-'l-qalb* ('*mu'āraḍa* megfordítással') esetét illeti, itt a kérdezőnek nincs más feladata, mint a magyarázó állításának bizonyítása egy másik szillogizmussal. Ez viszont a magyarázó hasznára válik, ugyanis az első szillogizmus az ellentétpár mindkét részét illetően megtevesztés volt, tehát a második szillogizmus a magyarázó állításának kedvez, s bizonyítja azt. Ami ekkor, vagyis a *mu'āraḍa* megfordítással esetében a *naqḍot* és *munāqadāt* illeti, a magyarázó ismét olyanná válik, mint a *mu'āriḍ*, mivel annak szillogizmusa pontosan megegyezik a magyarázó szillogizmusával. Vége.

2. Al-Fārābī, *Māhiyyat al-ḡadal*

[178b]

A dialektika természete⁴³

A dialektika művelése az a tudomány, amely által az embernek megadatik a képesség, hogy általánosan elfogadott premisszákból szillogizmust állítson fel egy olyan univerzális szubjektumú hipotézis megdöntésére, amelyhez a kérdés módszerével megszerezheti a hozzájárulást egy annak védelmezését bíró válaszolótól, bármelyik legyen is az az ellentmondáspár két része közül. [Továbbá képességet ad] minden olyan univerzális szubjektumú hipotézis védelmezésére, amelyet egy, a hipotézis ledöntésének lehetőségével bíró kérdezőnek ad elő, bármelyik legyen is az az ellentmondáspár két része közül. Arisztotelész e tudomány meghatározásaként állítja, hogy ez módszer. Azt mondja: „Ez egy olyan módszer, amely által készek leszünk általánosan elfogadott premisszákból szillogizmust alkotni minden felmerülő kérdést illetően, valamint arra, hogy ha bármilyen választ adunk is, ne alkossunk semmi ellentmondót (*muḍādd*).” A *muḍādd* szót az [azonos jelentésű] *muqābil* helyett használta, amellyel a *munāqida*, [azaz az ellentmondásra] utalt. Azon, hogy „nem alkotunk semmi ellentmondásosat”, azt értjük, hogy nem adjuk hozzájárulásunkat olyasmihöz, amiből az általunk védelmezett hipotézis ellentmondására következtethetnénk. Az az állítása, hogy „minden felmerülő kérdést illetően” pedig azt jelenti, hogy minden kérdéssel megszerzett hipotézis esetén, vagyis amely-

⁴³ Al-Fārābī, *al-Manṭiq*, 13–16.

hez a kérdező a válaszolótól hozzájárulást kapott, bármelyik legyen is az ellentmondáspár két része közül.

[178a] A módszer, az eljárás, az eszköz – vagyis, hogy minden tulajdonság elfogadott, amelynek segítségével az ember egy bizonyos dolog vizsgálata során fokozatosan előbbre haladhat – a régiektől (ti. a görögöktől) való. Ez tehát egy olyan *genus*, mely mind az öt szillogisztikus tudományt magában foglalja. E tudomány gyakorlati művelése a vitatkozás vagy a dialektika, azaz olyan általánosan elismert kijelentések egymásnak címzése, melyek segítségével az ember, amennyiben kérdező, az ellentmondáspár valamely esetleges részének megdöntésére törekszik, hogy kérdésével megszerezze azt egy annak védelmezésével bíró válaszolótól. Amennyiben pedig válaszoló, az ellentmondáspár valamely esetleges részének védelmére törekszik, hogy azt előadja egy annak tagadásával bíró kérdezőnek. A kérdező célja a „kérdő megdöntése”, amely a hipotézis védelmével bíró válaszoló ellen irányul, ez pedig egyet jelent a válaszoló fölötti győzelmével. A válaszoló célja a „válaszó védelme”, vagyis annak védelme, amelynek ledöntésére a kérdező törekszik, ez pedig egyet jelent a kérdező fölötti győzelmével.

Arisztotelész úgy látta, hogy a dialektikus dolga elsősorban a kijelentések megdöntése, noha a megdöntés csupán egy olyan [kijelentés] megalkotását jelenti, amely ellentmond annak, amelynek megdöntésére törekszik. Elsődleges dolga azonban a megdöntés, a bizonyítás pedig csak másodlagos.

Ez a párbeszéd csak egy kérdező és egy válaszoló között történhet, a kettőjük között felmerült univerzális szubjektumú hipotézis kapcsán. Ebben a párbeszédben nincs szükség kettőnél több résztvevőre, ugyanis nem az a helyzet áll fenn, mint a retorikus beszédnél, ahol ezek mellett egy döntőbíróra is szükség van. Ellenkezőleg, ebben az esetben elég egy-egy kérdező és válaszoló. Kettejük közül a kérdező bír a hipotézis megdöntésének lehetőségével azáltal, hogy egy olyan általánosan elfogadott premisszákból alkotott szillogizmust hoz fel, mely a hipotézis ellentétpárját eredményezi. A hipotézis védelmének lehetőségével pedig a válaszoló bír azáltal, hogy nem adja hozzájárulását a kérdezőnek semmi olyanhoz, amelyből a hipotézis ellentétpárja következne. Amennyiben viszont a kérdező [188b] magától hoz fel valamit, amivel a hipotézis megdöntésére törekszik, azt egy olyan kijelentéssel szerezheti meg, amely ellentmond annak a dolognak. Vagyis a kérdező módszere, hogy elsőként a kérdezéssel megszerezze a válaszoló hozzájárulását a hipotézishez, s amennyiben a hipotézis feltételezhető, a kérdező eljárása sikeres lesz. Azután a kérdezéssel megszerzi a válaszoló hozzájárulását azon premisszákhöz is, melyekről úgy látja, hogy hasznosak lehetnek a hipotézis megdöntéséhez, premisszáról premisszára. Amennyiben a birtokában olyan premisszák keletkeznek azokból a premisszákból, amelyekhez a válaszoló hozzájárulását adta, amelyeket ha összefűz, abból a hipotézis ellentétpárja következik, akkor összegyűjti azokat és megalkotja belőle az ellentétpárt, amelyet aztán nem kérdés,

hanem állítás formájában a válaszolónak címez. Mindennek elvégzése a válaszolóval szemben pedig lefedi a *tabkīt* fogalmát. A *tabkīt* az a szillogizmus, amelyből a kérdező megalkotja az ellentétét annak a véleménynek vagy hipotézisnek, amely védelmének lehetőségével a válaszoló bír. A kérdező azonban nem állíthat fel *tabkīt*ot dialektikus válaszolóval szemben olyan premisszákból, amelyekhez a válaszoló nem adta hozzájárulását. A válaszoló módszere, miután feltételelessé tette a magának kiválasztott hipotézist, hogy tartózkodjék az olyan premisszákhöz való hozzájárulástól, amelyek a kérdező hasznára válhatnak a hipotézis megdöntéséhez. Sőt, az összes kérdésnél ki kell keresnie mindabból, amihez az ellentmondáspár két része közül a hozzájárulását adta, azt a részt, amely nem lehet a kérdező hasznára a válaszolónak való ellentmondáshoz. Ha pedig a válaszoló a premisszák közül hozzájárul azokhoz, amelyekről azt gondolja, hogy a kérdező nem tudja hasznosítani őket, a kérdező pedig mindabból, amihez a válaszoló hozzájárulását adta, változatlan formában premisszákat gyűjt össze partnerével szemben, majd összefűzi és a válaszolónak címzi őket abban a meggyőződésben, hogy azok a hipotézis ellentétpárját eredményezik, akkor a válaszolónak lehetősége van megfigyelni a kijelentés formáját, amelyet a kérdező fűzött egybe ellene, hogy az vajon eredményes forma-e vagy sem. Azt illetően, hogy lehetősége van-e a kijelentés egy-egy premisszájának megvizsgálására, azt gondolhatja, nincs, sem arra, hogy küzdjön egy-egy premissza ismeretért, minthogy korábban már hozzájárulását adta minden egyeshez közülük. Neki csak az áll módjában, hogy megfigyelje, illetve vitassa azokat, amelyekhez a kérdező által neki címzett premisszák közül nem járult hozzá. Amihez viszont nem adta hozzájárulását, az annak a kérdező által ellene összefűzött kijelentés formája.

[188a] Amennyiben ez a forma nem szillogisztikus, akkor a válaszolót nem köti *tabkīt*. Ha pedig szillogisztikus, megdől a válaszoló hipotézise és elkerülhetetlen számára a *tabkīt*. Azonban előfordulhat, hogy a premisszák, amelyekhez a válaszoló hozzájárulását adta, olyan premisszák, amelyek, ha abban a helyzetükben vesznek át, amelyhez a válaszoló hozzájárult, valójában nem igazak vagy általánosan elfogadottak, vagy olyan helyzetben állnak, amelyből nem fűzhető össze a válaszoló hipotézisének ellentmondó szillogizmus. A kérdező azonban vagy úgy gondolja, hogy azok helyesek és szillogizmus fűzhető össze belőlük, ezért összegyűjti és a válaszolónak címzi őket arra törekedve, hogy abból a válaszoló hipotézisének ellentéte következzen, vagy pedig ellentétére fordítja mindazt, amihez a válaszoló hozzájárult. A kérdezőnek megfordítása után rendelkezésére áll egy szillogizmus, amely által megtörténhet a válaszolónak való ellentmondás. Ebben az esetben a válaszolónak meg kell vizsgálnia a premisszákat, és ha azok úgy vannak, miként azokhoz ő hozzájárult, akkor ily módon a kérdező nem hasznosíthatja őket, és a valóságban nem fűzhető össze belőlük szillogizmus. A kérdező eközben azt gondolja, hogy a premisszákból szillogizmust fűzhet össze a válaszoló ellen, ezért a válaszoló-

nak az a feladata, hogy elűzze a kérdezőtől annak gondolatát, hogy az állapot, amelyben hozzájárult a premisszákhöz, nem válik hasznára, és nem fűzhető össze belőlük az a szillogizmus, amelyről azt gondolja, hogy összefűzhető. Ha pedig a kérdező megfordítja a premisszákat, amelyekhez a válaszoló hozzájárult, akkor a válaszolónak erre rá kell világítania.

Meglehet, hogy a kérdező nem egy-egy premisszára irányuló kérdés által szerezte meg a hozzájárulást a premisszákhöz, hanem csak a hipotézis kérdés általi megszerzése után fordult azon premisszákat felé, amelyekről azt gondolta, hogy megdönthetik a hipotézist, és amelyeket ezért összegyűjtött vagy [a válaszolónak] címezte őket, illetve konklúzióikat, kijelentések formájában, vagy pedig kérdezés útján. Annyi szükséges csak, hogy [a kérdező] mindezt olyan premisszákat esetében csinálja meg, melyekről azt gondolja, hogy ha megszólitja velük a válaszolót, akkor ő el fogja fogadni azokat.

The place of dialectics among Islamic sciences

Anna Flóra KISS

Dialectics – reasoning by the means of disputation – was originally defined by Plato, but the first detailed description of its rules was Aristotle's *Topics*, the earliest part of his famous logical work, the *Organon*. Its II–VII. books are acknowledged as the handbook of dialectical reasoning, and by the first and eighth book added to the *Topics* became the book of mostly true syllogisms based on generally accepted premises. So disputation between a questioner and an answerer using defined rules became a generally used method for reasoning among Greek and Roman philosophers if their goal was only convincing, not the demonstration of necessary truth.

As public disputations around different subjects like theology or legislation have an old tradition in Islamic culture from the very first times, we can find hundreds of texts dealing with the rules and methods of argumentations under different names, such as *munāzara*, *ğadal* or *baħt*. If we look at those books or texts, at the first glance we can possibly reckon that *ğadal* and *munāzara/baħt* are describing two different methods of reasoning – both are basically a disputation between a questioner and an answerer, but with a totally different logical background. The reason why we suppose this idea is that they use completely different terminology. While *ğadal* without any doubt uses the general terminology of Islamic logic and philosophy which was actually Aristotle's heritage, in the works which has the title of *munāzara* or *baħt*, we find a terminology more close to those Islamic sciences' terminology which were rejecting Aristotelian logic in every aspect.

In this work I made an attempt to show that if we have a deeper investigation on those texts and we look behind the general meanings of terms, we find exactly the same ideas about the theory of disputation based on the same logi-

cal background which is nearly the same dialectical reasoning Aristotle laid down its principles in his book of *Topics*. For a more clear understanding I present a short manuscript of Ibn Kemāl (1468–1534) about *Ādāb al-baḥṭ*, then I compare it with the first part of al-Fārābī's (d. 950) commentary (*Kitāb al-ḡadal*) on Aristotle's *Topics* entitled. So the question I try to answer in this work is why it was necessary for Muslim scholars to develop the rules of *baḥṭ* (dialectics) – again – in the 13th century while they already had the tradition of *ḡadal* since the time of translations of Greek texts from the 9th century.

Bagi Zoltán

Világok harca. A császári-királyi hadsereg szervezete és nemzetiségi összetétele a tizenöt éves háború időszakában

A tizenöt éves háborúban a keresztény Európa csapott össze az Oszmán Birodalommal. Jan Paul Niederkorn 1993-ban¹ megjelent könyvében bemutatta ennek diplomáciai hátterét, sorra véve az akkori európai államok viszonyát ehhez a gigászi küzdelemhez. A háború „nemzetközi” voltának katonai aspektusaival azonban vajmi keveset foglalkoztak, általában megelégedtek azzal, hogy a felfogadóval azonosították a felfogadottak nemzetiségét is. Munkámban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam az Oszmán Birodalom² előretörése ellen küzdő császári-királyi hadsereg nemzetiségi összetételét és változatos szervezeti szintjeit.

1. A rendi, középkori hadseregszervezés továbbélése

A tizenöt éves háború időszakában a császári-királyi hadseregben tanúi lehetünk a rendi, középkori hadseregszervezet továbbélésének. Az ilyen alapon szolgáló hadseregrész három elemből tevődött össze. Nézzük ezeket sorban.³

Nagy László a Nádasdy Ferenc életéről írott könyvében úgy fogalmazott, hogy a feudális haderőrész leglényegesebb alkotóelemét vitathatatlanul a főurak magánkatonasága alkotta.⁴ Ezek a legnagyobb földesúri familiák esetében több ezer főt is kitevő kontingensek általában két részből álltak. Egyik részük a törökellenes védelmi rendszer második, harmadik vonalát képező magánvárok őrségeként vagy valamelyik kerületi főkapitányi tisztség betöltőjeként egy-egy

¹ Jan Paul Niederkorn, *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. Wien, 1993.

² Az Oszmán Birodalom hadseregének szervezetéről legújabban: Mesut Uyar–Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk*. Santa Barbara–Denver–Oxford, 2009, 31–80.

³ A szabad királyi városok zsoldosait a tizenöt éves háború időszakában már nem rendelték a mezei hadseregekhez, hanem egyes végvárok őrségeként szolgáltak. A felső-magyarországi városszövetség Egerbe, majd annak eleste után Ónodra vezényelte kiállított katonaságát. Nagy László, *Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc*. Budapest, 1987, 246; H. Németh István, *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*. 1–2. Budapest, 2004, 337–351; B. Szabó János, A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. I. rész. A Magyar Királyság hadserege 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 117/2 (2004) 464.

⁴ Nagy, *i. m.*, 238.

végvár védelmére kirendeltként szolgált.⁵ Másik részük a nagybirtokosok állandó vagy időszakos fegyveres kíséretét alkotta, s e kísérek kisebb-nagyobb portyákon vagy a háború időszakában a hadjáratokban is részt vettek.⁶

Szervezetüket tekintve megállapítható, hogy a földesúri magánkatonaság magvát képező szervitori-familiáris rendszer már a 16. század közepére kialakult. A katonai szolgálatra egy-egy úr familiájához szerződtek között ugyanúgy megtalálhatóak voltak a nagybirtokos rokonai, kis- és középbirtokosok, mint az oszmán hódítás elől menekülő vagy szerény ingatlanvagyonnal rendelkező armális nemesek, a zsold és a szabad préda reményével zászló alá álló szabadhadjúk, vagy legnépesebb csoportjuk, a földesúri kötöttségektől szabadulni kívánó jobbágyok. Számukra a földesúri magánhaderőben való katonáskodás jelentette a társadalmi és vagyoni gyarapodás lehetséges útját.⁷ A tizenöt éves háborúban ilyen módon részt vett katonaság létszámát Nagy László mintegy 10.000 főben határozta meg.⁸

A középkori hadseregszervezés következő elemeként a vármegyék által kiállított, úgynevezett dica- vagy portális katonaságot kell megemlítenünk. Kubinyi András kutatásai alapján tudjuk, hogy a 15–16. század fordulóján a telekkatonaság már a jobbágyportákra kivetett adóból kiállított zsoldost jelentette, és nem az alávetett népesség huszadának, harminchatodának mozgósítását.⁹ Az így kiállított zsoldosok kapitányát és tisztikarát az adott vármegye választotta ki a helyi nemesség tagjaiból.¹⁰ A tizenöt éves háború időszakában a magyar rendi gyűlések határozatai a kiállítandó katonaság számát különbözőképpen határozták meg.¹¹ 1595-ben, 1596-ban, 1598-ban, 1600-ban és 1601-ben csak a hadjáratra szánt adó mértékét adták meg, a kiállítandó katonaság pontos számát azonban nem. Érdemes ezt az öt évet külön-külön is megvizsgáljunk. Az 1595. évi 3. törvénycikk értelmében minden egyes kapu után a jobbágyoktól 9, míg a földesuraktól 6 forint adót kellett beszedni, és az adóztatás egészét

⁵ Pálffy Géza, A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38/2–3 (1996) 197; Czigány István, *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700*. Budapest, 2004, 85–86.

⁶ Nagy, *i. m.*, passim; Tóth Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000, passim.

⁷ Nagy László, *Hajdúvitézek (1591–1699)*. Budapest, 1983, 47; Pálffy Géza, *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000, 149; Czigány, *i. m.*, 86.

⁸ Nagy, *i. m.*, 239.

⁹ Kubinyi András, *Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországaiban. Hadtörténelmi Közlemények* 113/2 (2000) 400–402.

¹⁰ Kubinyi, *i. m.*, 403–405; Bagi Zoltán, Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *Hadtörténelmi Közlemények* 114/2–3 (2001) 414–415.

¹¹ Szeretném megjegyezni, hogy az adómegajánlásokból látszik, milyen mértékű pusztulás történt a tizenöt éves háború időszakában a Magyar Királyságban.

kiterjesztették.¹² A rendi gyűlés határozata értelmében az így befolyt jövedelemből „...minden egyes vármegyéből bizonyos számú lovas és gyalogos katonát, ... erre az ezeröttszázkilenczvenötödik évre megajánljanak.”¹³

A következő évben a felfogadandó katonaság létszámát szintén nem írták elő, csak a behajtandó adó sárokszámait. Eszerint minden kapu után a jobbágyok 8 forintot voltak kötelesek fizetni, az így befolyt összegből magyar gyalogosokat kellett kiállítania a vármegyéknek. A főpapokat, bárókat, mágnásokat, urakat és birtokosokat kapunként további 9 forint megfizetésére kötelezték, amelyből a toborzandó lovasok (huszárok) zsoldját kívánták fedezni.¹⁴

1598-ban megváltozott az adózási egység, hiszen az addigi kapunkénti dicaszámítást felváltotta a házankénti. Ennek eredményeként minden jobbágház után a magyar rendi gyűlés 1 forint adót hagyott jóvá. A földesuraknak további 50 dénárral kellett hozzájárulniuk, ám pénz helyett egy jól felfegyverzett lovas (huszár) hadba küldését várták el tőlük.¹⁵

1600-ban és 1601-ben a rendek az 1598-ban már meghatározott módon és sárokszámok szerint állapították meg a befizetendő adót, amelyet a magyar mezei had toborzására, felfogadására és fizetésére kellett felhasználni.¹⁶

Arra, hogy a megszavazott adóból mennyi katonát fogadtak fel, egyedül 1595-ből állnak rendelkezésre adatok az alsó-magyarországi vármegyék tekintetében. Ezen év november 25-én a Nicolaus Gabelmann által összeállított jegyzékből kiderül, hogy a 10 vármegye (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars, Turóc, Liptó, Zólyom, Hont, Nógrád és Árva) összesen 1770 huszárt és 2885 hajdút állított ki.¹⁷

A tizenöt éves háború időszakában négy alkalommal fordult elő, hogy a magyar rendi gyűlés nemcsak az adószámokat, hanem a befolyt összegből kiállítandó katonaság számát is meghatározta. 1599-ben 10.000 lovas és gyalogos felfogadását tervezték hat egész hónapra, ehhez jobbágy- és zsellérházanként két-két forint kivetését irányozták elő, amelyből 150 dénárt a jobbágyoknak, 50 dénárt pedig a földesúrnak kellett volna befizetnie.¹⁸

¹² 1595/3, 1595/4, 1595/5, 1595/6, 1595/7, 1595/8, 1595/9, 1595/10. és 1595/11. *Corpus Juris Hungarici. (CJH) Magyar Törvénytar. 1526–1608. évi törvények. 2. Fordították és utalásokkal ellátták: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Budapest, 1899, 747–751.*

¹³ 1595/2; *CJH*, 2. 747.

¹⁴ 1596/5, 1596/6; *CJH*, 2. 783.

¹⁵ 1598/4, 1598/5; *CJH*, 2. 837; Acsády Ignác, *A magyar adóztatás története 1598–1604.* Budapest, 1906, 39–40.

¹⁶ 1600/3, 1601/2; *CJH*, 2. 883, 897; Acsády, *i. m.*, 57–81.

¹⁷ Bagi, *i. m.*, 414–415.

¹⁸ 1599/6; *CJH*, 2. 857; Acsády, *i. m.*, 46–56.

1602-ben ugyanilyen módon tervezte a rendi gyűlés az adó behajtását, ám ekkor már a befizetett dicából csak 2000 könnyűfegyverzetű lovas (huszár) és ugyanannyi gyalogos felállítását ígerte.¹⁹

A tizenöt éves háború időszakában egyszer fordult elő, hogy a katonaságot a kapuszám alapján ajánlották meg a magyar rendek. Az 1597. évi 2. törvénycikk arról rendelkezett, hogy minden 10 kapu után 3 lovast és gyalogost kellett kiállítani, amelynek költségeit a földesurak és a jobbágyok között fele-fele arányban osztották meg. Ez a katonaaajánlás azonban nem vált be, és mint látuk, 1598-ban új adóztatási rendszert vezettek be.²⁰

Fontos kitérnünk a vármegyei zászlók alá felfogadott katonaság nemzeti-ségi összetételére is. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az 1595. évi 28. törvénycikk alapján még feltételezhető, hogy a dicából befolyt jövedelmekből a magyarok mellett idegen katonaságot is felfogadhattak.²¹ A következő évben azonban az országgyűlés határozatai között már az szerepelt, hogy a rendek által megszavazott adóból csak magyarokat lehet toborozni, és ez a kitétel a háború egész ideje alatt megmaradt.²²

A magyar vármegyei katonasághoz hasonlóan az osztrák és a cseh rendek is állították ki a feudális hadszervezeti mód alapján szervezett katonaságot. Az úgynevezett *Landesaufgebot*ot két különböző szisztéma szerint, fegyvernemenként szervezték meg, lovassága a *Gültpferde* volt. Ennek értelmében a birtokkal rendelkezők mindegyikét minden 100 rénes forint jövedelem után egy lovas kiállítására kötelezték. A gyalogos egységek szervezésénél pedig évről évre változó módon határozták meg, hogy maguk közül 30, 20, 10 vagy 5 ember után szereljenek fel egy katonát – ez volt az *Aufgebot*.²³ Az osztrák rendek a tizenöt éves háború időszakában többször is felállították ezeket a csapatokat.²⁴ Harcértékük azonban annyira alacsony volt, hogy 1602-ben az alsó-ausztriai

¹⁹ 1602/1, 1602/2, 1603/3, 1604/2; *CJH*, 2. 915, 933, 943; Acsády, *i. m.*, 81–121; Nagy, *Az erős fekete bég*, 244.

²⁰ 1597/2; *CJH*, 2. 813; Acsády, *i. m.*, 36.

²¹ 1595/28; *CJH*, 2. 755.

²² 1596/5; *CJH*, 2. 783; Acsády, *i. m.*, passim.

²³ Arthur Steinwenter, *Das Reiterrecht der steirischen Gültpferdrüstung* (1606). *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*. 13 (1915) 12–13; Gottfried Stangler, *Die niederösterreichischen Landtage von 1593 bis 1607*. Dissertation zur Erreichung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1972, 58–59, 290; Jaroslav Pánek, *Die antiosmanischen Feldzüge aus Böhmen nach Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. In: *Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le VIe congrès de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*. Prague, 1989, 70.

²⁴ Steinwenter, *i. m.*, 12–13; Stangler, *i. m.*, 58–59; Evelyn Antonitsch, *Die Wehrmaßnahmen der innerösterreichischen Länder im dreizehnjährigen Türkenkrieg 1593–1606*. Diss. Graz, 1975, passim; Michael Hochedlinger, „Onus militare”. Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgmonarchie 1500–1750. In: *Kriegsführung und Staatsfinanz. Die Habsburgmonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hrsg. von Peter Rauscher. Münster, 2010, 93–95.

tartományi gyűlés úgy rendelkezett, hogy az *Aufgebot* helyett egy 3000 fős gyalogezred toborzásával bízta meg Georg Andreas von Hofkirchent.²⁵ A cseh rendek pedig 1594 után kísérletet sem tettek ennek a katonaságnak újbóli felállítására.²⁶

A tizenöt éves háború időszakában a nemesi felkelésre a Magyar és a Cseh Királyságban, valamint az osztrák örökös tartományokban is találunk példát. A magyar rendi gyűlés az 1596. évi 5. és 7. törvénycikkében hirdette meg először a *personalis insurrectiót* arra az esetre, ha a császár és király személyesen hadba szállna.²⁷ Ezt követően 1604-ig az összegyűlt rendek minden alkalommal határozatot hoztak erről, s igyekeztek a lehető legpontosabban körülhatárolni a szolgálat mikéntjét.²⁸ Az 1599. évi 22. törvénycikkből kiderül, hogy a nemesi felkelés intézménye valójában nem más, mint fedezet nélküli „biankó csekk”. A határozatok között az szerepelt, hogy nagy szükség esetén a megszávozott adóból a kiállítandó katonaság mellett a táborba szállástól számított egy hónap időtartamra négy kapunként egy gyalogost kell küldeni. Ezt a lépést két okkal magyarálták a törvénycikk megalkotói. Egyrészt maguk a rendek idegenkedtek a személyes hadba szállástól, másrészt – ahogyan már számukra kiderült – a nemesi felkeléstől a hadakozásban semmilyen eredmény nem várható, mivel „a katonaságnak a virága és éppen a harczképesek mind katonai szolgálatban fognak állani és otthon csakis a harczképtelenek maradnak.” A törvénycikk harmadik paragrafusa azonban úgy rendelkezett, hogy amennyiben az uralkodó mégis személyesen táborba szállna, úgy a rendek is kötelesek lesznek a példáját követni.²⁹ A következő évben ugyanezeket a pontokat találhatjuk a rendi gyűlés határozatai között.³⁰

Az 1601. évben újra kísérlet történt a nemesi felkelés intézményének átalakítására. Ekkor az a módosítás történt, hogy amennyiben az uralkodóház bármely tagja táborba száll, a rendek kötelesek személyesen megjelenni a hadban, s minden száz ház után egy hónapig egy lovast kiállítani és eltartani. Ha pedig ez nem történne meg, akkor a főherceg vagy helyettese kívánságára minden harmadik kapu után egy puskást és egy jól felfegyverzett gyalogost kell a hadsereghez küldeniük. Utóbbiakat szintén egy hónapig kellett fegyverben tartani.³¹

²⁵ Eugen Heischmann, *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925, 231; Stangler, *i. m.*, 58–59.

²⁶ Pánek, *i. m.*, 67–101; Václav Bůžek, *Das Generalat Petr Voks von Rožmberk im habsburgisch-türkischen Krieg im Jahr 1594*. In: *Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques*, 103–124.

²⁷ *CJH*, 2. 783.

²⁸ A *personalis insurrectióra* vonatkozó törvénycikkek 1596 és 1599 között: 1597/7, 1598/20; *CJH*, 2. 815, 843.

²⁹ *CJH*, 2. 863.

³⁰ 1600/12; *CJH*, 2. 887.

³¹ 1601/9; *CJH*, 2. 901.

Az 1602. évi 2. és 9. törvénycikk a nemesi felkelés gyenge harcértékének pontos látéletét adva úgy rendelkezett, hogy helyette az érintettek ötven dénárt kötelesek fizetni, továbbá egy hónapra minden húsz ház után egy jól felfegyverzett lovaszt (huszárt) kell kiállítaniuk. Emellett minden húsz nemesi kúriától, amelyhez zsellérek tartoztak, szintén egy hasonló katona felszerelését kívánták a törvényalkotók. A következő két esztendőben (1603-ban és 1604-ben) a rendi gyűlések megismételték ezt a végzést.³²

A magyar rendi gyűlések gyakorlatához hasonlóan a tizenöt éves háború folyamán Alsó-Ausztria rendjei is évről évre megszavazták a személyes hadba vonulást, ám alkalmazására mindössze három esetben került sor: 1595-ben, 1601-ben és 1605-ben. A rendeket itt is akkor kötelezték táborba szállásra, ha külső támadás fenyegette a tartományt, és az uralkodó vagy fiai közül akár egy is részt vett a hadjáratban. A *personalis insurrectio* keretében azonban nem csupán a világi és egyházi nemeseknek kellett hadba vonulniuk egész kíséretükkel, hanem a zálogbirtokosoknak, tehetős és nemesi oklevéllel rendelkező polgároknak, az egyetemek tagjainak, a nem német származású kereskedőknek, valamint azoknak a császári tanácsosoknak is, akik nem közvetlenül az uralkodó szolgálatában álltak.³³

A cseh korona országainak rendi gyűlése 1594-ben hozott határozatot a személyes táborba szállásról, amelynek vezetésével Petr Voks von Rožmberket bízták meg. II. Rudolf cseh királyként a portális katonaság mellett azért tudta ennek a másik középkori hadszervezeti formának az életre hívását is kérni rendjeitől, mert egyfelől Szinán nagyvezír seregének előretörésével a királyság országai – elsősorban Morvaország, aztán Szilézia, Csehország és Lausitz – veszélybe kerültek, másfelől ebben az évben Mátyás főherceg vezette a császári-királyi hadsereg hadműveleteit Magyarországon. A nemesi felkelés meghirdetésének feltételül a cseh rendek az uralkodó vagy a dinasztia bármely tagjának hadba vonulását szabták meg. A *personalis insurrectió*ban a nemeségen és a lovagokon kívül –Alsó-Ausztriához hasonlóan – részt kellett vennie a címerrel és nemesi előnévvel rendelkező polgároknak is. A portális katonasággal együtt összegyűlt mintegy 18.000 fős sereg eljutott ugyan Pozsonyig, ám harc nélkül oszlott fel, s többet nem is hívták össze.³⁴

Mint láttuk, a rendi, középkori hadseregszervezet tovább élt a tizenöt éves háború időszakában. Bár harcértékét már a kortársak is alacsonynak ítélték, időnként a következő évszázadokban is összehívták a portális katonaságot, illetve elrendelték a személyes felkelést.

³² 1602/2, 1602/9, 1603/3, 1603/9, 1604/2. és 1604/7; *CJH*, 2. 915, 919, 933, 935, 943, 947; Nagy, *Az erős fekete bég*, 244.

³³ Stangler, *i. m.*, 59.

³⁴ Pánek, *i. m.*, 67–101; Bůžek, *i. m.*, 103–124.

2. Zsoldba fogadottak

A 16. században és a 17. század első felében az uralkodó és az osztrák örökös tartományok a császári-királyi haderőben harcoló kisebb-nagyobb mezei és végvári zsoldos egységek toborzásával és felállításával a cseh korona országai vagy a birodalmi kerületek rendjei által kipróbált és vállalkozó szellemű hivatásos katonákat, hadivállalkozókat bíztak meg, és erről szerződést kötöttek velük.³⁵ A felfogadásnak és a zsoldos csapatok szervezetének természetesen voltak középkori előzményei. A hűbéri hadseregekben a gyalogosoknak mindössze kiegészítő szerepet szántak, hiszen a csaták eldöntését a szembenálló felek a lovagok (a nehézlovasság) mindent elsöprő rohamától várták. Ennek megfelelően e fegyvernem tagjainak jelentős része az uraikat kísérő cselédekből, lovászokból és egyéb, a málhánál szolgáló, hadra fogható elemekből került ki. Másfelől az uralkodók igyekeztek zsoldosokkal – leginkább svájciakkal – kiegészíteni, illetve megerősíteni gyalogságukat. Az Alpok keménykötésű legényei a 15. század végére igen komoly hírnevet szereztek maguknak a harcmezőkön, és nagy előszeretettel és persze borsos áron („Ahol a pénz, ott a svájci”) bocsátották áruba szolgáltatásaikat, nem egyszer mindkét szembenálló fél részére. Harctéri sikereik aztán példájuk utánzására is ösztönöztek: I. Miksa (ekkor még német király) egyik parancsnoka, Graf Eitelfritz von Hohenzollern 1487-ben Brüggében az első *Landsknecht*³⁶ egységeket svájci minta alapján képezte ki és szerelte fel, és ez az új gyalogság hamar komoly hírnevet vívott ki magának az európai háborúkban. Ez leginkább annak volt köszönhető, hogy Georg Frundsberg továbbfejlesztette és ezáltal még ütőképesebbé tette a svájci gyalogság harctéri taktikáját.³⁷ Bár nevük az 1560-as években „kikopik” az iratokból, mély nyomot hagytak maguk után, hiszen bennük már a modern

³⁵ A 15. és a 16. század fordulójától az uralkodók egész Európában különböző hadivállalkozókat bíztak meg csapatok felállításával. A megbízott személyek gyakran más nemzet tagjai voltak – a spanyol királyok például előszeretettel fogadtak fel háborúikhoz német zsoldosokat. A francia vallásháborúban a Német-római Birodalomban felfogadott katonák mindegyik küzdő fél oldalán felbukkantak, vallási hovatartozástól függetlenül. Jász Dezső, *Hugenották*. Budapest, 1974, 32; Friedrich Edelmayer, *Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich*. München, 2002, 174–202, 227–264.

³⁶ A *Landsknecht* fogalom elsőként 1486-ban tűnt fel, amikor Konrad Gächuff gúnyiratára reflektálva a Svájci Konföderáció tanácsosa a következőket írta: „azt többre tartanám, hogy svábokat vagy más *Landsknechte*ket felfegyverezzünk és kiképezzünk, mert közülük egy annyit ér, mint kettő belőlünk.” Roger Miller–John Richards, *Landsknechte 1486–1560*. Sankt Augustin, 2004, 8. A *Landsknecht* szó jelentését magyarul igen nyakatekerten a ’síkság emberei’-ként lehetne visszaadni – talán ezért is nincs magyar fordítása –, ezzel kívánták őket ugyanis megkülönböztetni a svájciaktól, akiket magyarra fordítva a ’hegyek emberé’-nek (*Mann der Berge*) is nevezték. Lilian Funcken–Fred Funcken, *Historische Waffen und Rüstungen. Ritter und Landsknechte vom 8. bis 16. Jahrhundert. Mittelalter und Renaissance*. Niederhausen, 2008, 172.

³⁷ Frundsberg életéről: Reinhard Baumann, *Georg von Frundsberg. Der Vater der Landsknechte und Feldhauptmann von Tirol*. München, 1984.

gyalogság megteremtőit, megalapozóit tisztelhetjük. Mindenképpen meg kell jegyeznem, hogy hosszú „evolúciós folyamat” vezetett oda, hogy az egyenként zsoldba szegődő, saját fegyverzettel rendelkező „zsoldos úrból” a modern hadsereg véres drillel faragott katonája váljék.

Hasonló a helyzet a korszakban megjelenő lovas csapatnemekkel kapcsolatban is, hiszen a kézi lőfegyverek elterjedésével olyan új típusú lovasságok tűntek fel Nyugat-Európában, mint a fekete vagy német lovasok, lovas lövészek, kürosszírok és dragonyosok, amelyek a 17. század közepéig megtartották középkori gyökereiket, privilégiumaikat.³⁸ Nem meglepő tehát, hogy a kora újkor katonai teoretikusai számos munkában mutatták be koruk haderejét, részletesen foglalkozva és kitérve szervezetükre, irányításukra, tábori életükre és katonai igazságszolgáltatásukra.³⁹ Emellett a különböző birodalmi gyűlések velük kapcsolatos végzéseit is többször közreadták.⁴⁰ Nézzük meg tehát a magyarországi hadszíntéren megfordult zsoldosok nemzetiségi összetételét.

Az Udvari Haditanács által kiadott *Bestallungok*ban⁴¹ minden egyes alkalommal kínos pontossággal körülhatárolták, milyen nemzetiségű gyalogost vagy lovast kívánnak felfogadni: németet, vallont, franciát, lotaringiait, olaszt,⁴²

³⁸ Bagi Zoltán Péter, *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekvérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011, 149–160.

³⁹ Leonhard Fronsperger, *Fünff Bücher von Kriegß Regiment vnd Ordnung wie sich ein yeder kriegßman inn seinem Ampt vnd beuelch halten soll ...* Frankfurt am Main, 1555; Zacharias Lochner, *Zwey Buchlein der gerechnete Schlachtordnung, Allen Feldtherren, Generalobersten, Obersten, Haublewten, Fendrichen, Feldtschreyber, Feldtwebern, Fürern vnd Beuelchhabern...* Ingolstadt, 1557; Hans Lhor, *Kriegs Feldbüchlin von allerlay Schlachtordnungen welches in zehen tail getailet und ist bey einem jegklichen Büchlin sein sondere lehr ; Deßgleichen von etlichen außgezeichneten Schlachten, wie hierin[n] ohn alle weitere nachraytung alßbald zu ersehen ist...* Dillingen, 1569; Daniel Witzenberger, *Beschreibung einer Kriegsordnung, zu Roß und Fueß, sampt der Artelerey und zugehörigen Munition...* Dresden, 1588, passim; Lazarus von Schwendi, *Kriegsdiscurs. Von Bestellung deß ganzen Kriegswesens*. Frankfurt am Main, 1594, passim; Giorgio Basta, *Governo della cavalleria, das ist, Bericht von Anführung der leichten Pferde*. Frankfurt, 1614; Giorgio Basta, *Il maestro di campo generale, das ist: außführliche Anzeig, Bericht und Erklärung von dem Ampt eines General-Feldt-Obersten*. Frankfurt, 1617; Wilhelm Dilich, *Kriegsschule*. I. Frankfurt am Main, 1689 (hasonmás kiadás: Magstadt, 1967); Leonhard Fronsperger, *Von kaiserlichem Kriegssrechten*. Graz, 1970; Johann Jakob von Wallhausen, *Ritterkunst*. Graz, 1969 (reprint); Johann Jakob von Wallhausen, *Kriegskunst zu Pferd*. Graz, 1971 (reprint).

⁴⁰ Johann Christian Lünig, *Corpvs jvris militaris Des Heil. Röm. Reichs...* Leipzig, 1723, 1–6, 42–76; Wilhelm Janko, *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, 1871, 198–212*.

⁴¹ Részletesen a *Bestallungok*ról lásd: Bagi, Az 1595-ben Esztergom ostromára, passim; Uő, A császári hadseregben szolgáló nyugati zsoldos lovasság szervezete és változásai a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények* 121/2 (2008) 355–403.

⁴² A tizenöt éves háború idején három alkalommal is érkeztek (1595, 1597 és 1601) pápai segélyhadak a magyarországi frontra. Ezek jelentős részét a pápai állam területén és Perugiában fogadták fel. Fraknoi Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-*

kozákat vagy magyart. Ezek alapján azt feltételezhetnénk, hogy ezen egységekbe csak e nációkból toboroztak – a helyzet azonban nem ennyire egyértelmű. Mind a lovasság, mind pedig a gyalogság esetében találunk példát arra, hogy az adott egységhez más nemzetiségűeket fogadtak fel, annak ellenére, hogy a visszaélések elkerülése végett ezt törvények tiltották. Nézzünk példákat erre mindkét fegyvernemnél. A lovasság esetében a toborzóhelyek meghatározásában segít maga a kiállító kerület vagy hadivállalkozó neve, az utóbbi rangja és tisztsége. Így a Frank Kerület, a sváb szabad lovagok, Alsó-Szászország, Észak-Rajna-Vesztfália és Mecklenburg számítottak a Német-római Birodalom azon területei közé, ahonnan nagyszámú lovasságot tudtak évről évre fegyverbe szólítani.⁴³ Emellett nem lehetett ritka, hogy a hadivállalkozók a különböző német lovas egységekbe magyarokat, horvátokat és szlavóniaiakat is felfogadtak. Karl Tettaut az Udvari Haditanács 1598-ban 1000 német lovas toborzásával bízta meg. *Bestallungjában* fontosnak tartották megjegyezni, hogy a lovasok mindegyike a német nemzetből kerüljön ki, s ne másból, kiváltképpen ne a magyarok közül.⁴⁴ Viszont az ezt megelőző évben a 700 fős német lovas lövészegység felállításával megbízott Seifried von Kollonich tizenhat magyart is felfogadott. A mustrára kirendelt biztos ezt azzal magyarázta, hogy ezekre a jól felszerelt katonákra az előhadban igen nagy szükség

székkel. III. kötet. A mohácsi véstől Magyarországnak a török járom alól fölszabadításáig. 1526–1689. Budapest, 1903, 236–262; Florio Banfi, Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. *Hadtörténelmi Közlemények* 40 (1939) 1–33, 213–228; 41 (1940) 143–156.

⁴³ Frank kerület: a frank lovasság *Bestallungja* 1594-ből. Wien, Österreichisches Staatsarchiv [a továbbiakban: ÖStA] Kriegsarchiv [a továbbiakban: KA] Bestallungen [a továbbiakban: Best.] 481/1594; Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári-királyi hadseregről készült zsoldos kimutatás. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban: HHStA] Hungarica [a továbbiakban: H] Allgemeine Akten [a továbbiakban: AA] Fasc. 128, Fol. 317r–324v; Georg Friedrich von Hohenlohe *Bestallungja* 1000 német lovas felállítására, 1597. április. ÖStA KA Best. 527/1597; Sváb szabad lovagok: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári-királyi hadseregről készült zsoldos kimutatás. ÖStA HHStA H AA Fasc. 128, Fol. 317r–324v; Alsó-Szászország: Franz lüneburgi herceg *Bestallungja* 4000 (2000 főt saját maga, 1000–1000 lovast pedig két kinevezett *Obrist* vezetett) német lovas felfogadására, 1593. november 8. ÖStA KA Best. 460/1593; August lüneburgi herceg *Bestallungja* 1000 német lovas felállítására, 1597. május 6. ÖStA KA Best. 528/1597; Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf *Bestallungja* 1400 kúrsszír és lovas lövész felfogadására, 1603. augusztus 10. ÖStA KA Best. 748/1603. Észak-Rajna-Vesztfália: Simon Graf von Lippe *Bestallungja* 500 vallon kúrsszír felfogadására, 1598. július 15. ÖStA KA Best. 587/1598. Mecklenburg: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári-királyi hadseregről készült zsoldos kimutatás. ÖStA HHStA H AA Fasc. 128, Fol. 317r–324v; Reinhard Baumann, *Das Söldnerwesen im 16. Jahrhundert im bayerischen und süddeutschen Beispiel. Eine geschäftsgeschichtliche Untersuchung.* (Miscellanea Bavarica Monacensia, 79; Neue Schriftenreihe des Stadtarchivs München, 99.) München, 1978, 69.

⁴⁴ Karl von Tettau *Bestallungja* 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 599/1598. Vö. Kelenik József, A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények* 104/4 (1991) 38.

van.⁴⁵ Történt ez mindannak ellenére, hogy a magyar rendi gyűlés 1596. évi 22. törvénycikkelyének 1. paragrafusa arra az évre kategorikusan megtiltotta, hogy a magyarok, horvátok és szlavónok közül bárki is idegen zászlók alatt vállaljon szolgálatot és németek vagy kozákok között magát megmustráltassa.⁴⁶ A vallon, francia és lotaringiai lovasok esetében a toborzóhely egyértelműnek tűnik, míg az olaszokat a friuli területekről fogadták fel.⁴⁷ Bár ezeknél is előfordult, hogy a toborzóhely és a hadszíntér közötti távon, illetve a harctéren elsetteket helyi katonákkal pótolták, vagy a hadivállalkozó már a toborzásnál más nemzetiségűeket fogadott fel. Erre jó példa az, hogy 1597-ben a 8 vallon lovas kompánia toborzásával megbízott olaszok saját nációjukból, itáliai területekről voltak kénytelenek zsoldba fogadni embereket, mivel toborzásuk eredménytelenül záródott az előzetesen meghatározott területen, lévén, hogy a zászlók alá állók számára ismeretlenek voltak.⁴⁸

Hasonló esetekre következtethetünk a gyalogság esetében is. A német gyalogezredekben szolgáló katonákat leginkább az osztrák örökös tartományokból, a dél-német területekről (Bajorország, Tirol, Württemberg, Felső-Svábföld) és az itteni birodalmi városokból toborozták. Jó példa erre az 1594-ben zsoldba fogadott 4000–4000 fős Schönberg- és Zinn-ezredek.⁴⁹ Az említett részek már a 15–16. század fordulóján a *Landsknechtek* állandó toborzóterületének számítottak.⁵⁰ Előnyt jelentett, hogy viszonylag közel feküdtek a magyarországi hadszíntérhez, amelyet a Dunán könnyen meg is lehetett innen közelíteni.⁵¹

A zsoldba fogadott katonaság azonban nem csak a megadott területről származott. Jó példa erre Karl Ludwig Graf zu Sulz gyalogságának két, 1598. és 1602. évi mustráján készült jelentés, illetve duplazzsoldos jegyzék. Az első

⁴⁵ Seifried von Kollonich *Bestallungja* 700 lovas lövész felfogadására, 1597. december 17. ÖStA KA Best. 557/1597. Kelenik, A kézi lőfegyverek jelentősége, 38.

⁴⁶ *CJH*, 2. 789; Kelenik, A kézi lőfegyverek jelentősége, 37–38.

⁴⁷ Alessandro Ridolfi *Bestallungja* 500 olasz lovas lövész felfogadására, 1604. június 30. ÖStA KA Best. 773/1604; *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította Pálffy Géza. Szerk. Hermann István. Pápa, 1997, 60.

⁴⁸ Hans Hofer jelentése a prágai Udvari Haditanácshoz, 1597. augusztus 13. ÖStA KA Hofkriegsrat Akten (a továbbiakban: HKRA) Prag, 1597, No. 7.

⁴⁹ ÖStA Hofkammerarchiv Gedenkbücher Ungarn 1595–1596. No. 407, 132r–135r, 157r–160v. Sváb: Johannes Müller, Der Anteil der schwäbischen Kreistruppen an dem Türkenkrieg Kaiser Rudolf II. von 1595 bis 1597. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg*. 28 (1901) 155–262.

⁵⁰ Baumann, *Das Söldnerwesen*, 67.

⁵¹ A Magyar Királyságban szolgálatot vállaló német katonák származási helyéről legújabbán: Sarusi Kiss Béla, *A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében*. Budapest, 2008, 121–135; Uő, Német katonák a 16. századi magyar végvárakban. A végvárakban állomásozó német katonák származási helye, motivációik. In: *Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében*. (Studia Agriensia, 27.) Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Máttyás. Eger, 2008, 115–148.

esetben Johann Eustach von Westernach arról számolt be, hogy a szemle alkalmával svájciak is megjelentek. Négy évvel később pedig a jegyzék készítője a felfogadottak neve mellett feltüntette származási helyüket is. Többen tiroliak voltak – innsbruckiak, bozeniek, brixeniek, trientiek. De találunk a duplazzsoldosok között egyebek mellett Pomerániából, Milánóból, Ingolstadtból, Strassburgból, Ulmból vagy Nürnbergből származókat is.⁵²

Az *Artikelbriefek* tiltása ellenére, mint már említettem, más nációkból is történtek felfogadások, mint például a magyarok és a horvátok közül. Erre enged következtetni egyrészt egy, az Udvari Haditanács által összeállított szakvélemény. Ebben a tanácsosok javaslatot tettek egy új *Artikelbrief* életbe léptetésére, amelynek egyik pontja szigorú tiltást fogalmazott meg magyarok és horvátok alkalmazása ellen a német gyalogezredekben. Másrészt a magyar rendi gyűlés 1598. évi határozatainak 29. cikkelye szerint nem csupán a magyar, de a német kapitányok is hűtlenség bűnébe estek, amennyiben szabad hajdúkat merészelték tartani.⁵³ 1601-ben III. Fülöp spanyol király saját költségén 6000 német gyalogos felfogadására és hat havi eltartására adott utasítást.⁵⁴ Evelyn Antonitsch megjegyzése szerint a Gianangelo Gaudanzio di Madruzzo, d'Avy bárójának vezetése alatt Kanizsa ostromára érkezett ezred jelentős része valóban a német (és ebbe beletartoznak a tiroliak is) nemzet tagjai közül került ki. A többi azonban a spanyol korona alá tartozó más területekről állt katonának.⁵⁵ John Smith önéletírásából tudjuk, hogy angolok és skótok is vállaltak szolgálatot a Német-római Birodalomban felfogadott katonaság kötelékében; mikor leírja az összecsapást, amelyben a tatárok fogságába esett, felsorol még tizenegy nevet a két nációból, akik közül kilencen életüket veszítették, s csak ketten menekültek meg.⁵⁶ Thomas Glover beszámolója szerint pedig az 1596-

⁵² Johann Eustach von Westernach jelentése a Sulz gyalogezred mustrájáról az Udvari Haditanácsnak, 1598. június 28. ÖStA KA HKRA Prag, 1598, No. 17; A Karl Ludwig Graf von Sulz gyalogezredének mustráján készült duplazzsoldos jegyzék. ÖStA KA HKRA Wien Exp. 1602. Juli No. 15.

⁵³ Az Udvari Haditanács szakvéleménye, 1599. február 28. ÖStA KA Best. 621/1599; *CJH*, 2. 845.

⁵⁴ II. Rudolf parancsa az alsó-ausztriai kormányzatnak, 1601. június 20. ÖStA HHStA Mandate, Patente und Passbriefe [a továbbiakban: MPP] Konv. 2, Fol. 164 r–v; II. Rudolf parancsa az alsó-ausztriai kormányzatnak, 1601. augusztus 6. ÖStA HHStA MPP Konv. 2, Fol. 171r–172r; Antonitsch, *i. m.*, passim.

⁵⁵ Antonitsch, *i. m.*, 302.

⁵⁶ Smith nehezen nyomon követhető önéletírásában az szerepel, hogy a 17. század elején a Magyarországon harcoló keresztény seregekhez csatlakozott zsoldosként. Saját állítása szerint 1600-ban részt vett a Kanizsa felmentéséért vívott harcokban Lendvánál, ahol bátorságáért és rátermettségéért Henry Volda ezredes, Medritch grófja 250 lovas kapitányává tette. A következő évben Székesfehérvár alatt harcolt, majd Erdélybe rendelték egységét. Itt Volda Báthory Zsigmond oldalára állt, s Smitht szolgálataiért a fejedelem nemesi rangra emelte. 1602. november 18-án tatárok fogságába esett egy vöröstoronyi összecsapás során. Innen megszökve hajózott Amerikába, ahol találkozott Powhatan törzsfőnök lányával, Pocahontasszal. John Smith, *John*

ban ostromlott Egerből október 1-én (sic!) egy angol trombitás szökött ki, akit a törökök elfogtak és kikérdeztek a vár állapotáról.⁵⁷ Ezt a „soknemzetiségűséget” egyébként a korszakban teljesen elfogadottnak tekintették. Jó példa erre egy bajor gyalogezred 1644-ből fennmaradt mustrajegyzéke, amely szerint itt 534 német és 217 olasz mellett magyarok, lengyelek, horvátok, görögök, csehek, franciák, spanyolok, írek, skótok szolgáltak, továbbá 14 török (!) is.⁵⁸

A vallon, francia, lotaringiai és olasz jelző a gyalogezredekre vonatkozó *Bestallung*okban egyrészt a toborzóhelyre utalt. Hiszen az erre a célra kijelölt helyek a francia, a németalföldi és a német, valamint a friuli, velencei, svájci és német területek határvidékei voltak.⁵⁹ Másrészt a felfogadott katonák elvart szervezetét, fegyverzetét és harcmodorát kívánta ezekkel a jelzőkkel meghatározni az Udvari Haditanács. Ezekben az ezredekben – hasonlóan a német gyalogsághoz – ugyanúgy megtaláljuk a francia és a spanyol király, valamint a lotaringiai herceg alattvalóit, mint a közjük keveredett olaszokat és németeket. Erkölcsei megítélésük – mint ahogyan látni fogjuk – nem tért el a németektől, hiszen alja népségnek, bűnözőknek tartották őket is, akik csak a várható súlyos büntetés elől menekültek császári szolgálatba.⁶⁰

A cseh, morva és sziléziai rendek segélyén felfogadott katonasággal kapcsolatos összes *Bestallung*ban is az szerepel, hogy német lovas vagy gyalogos egységet toborozzanak. Ez persze nem zárja ki, hogy a cseh korona országainak valamelyikéből is álltak a zászlók alá, ám ezek döntő része a megbízott hadivállalkozó által kinevezett tisztségviselő volt.⁶¹ A toborzott katonaság

Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580–1631. Válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta C. Cutean Éva. Bukarest, 1980, 8–9, 46–78; *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737).* Válogatta, fordította, a bevezetőt és jegyzeteket írta Gömöri György. Budapest, 1994, 24–34. 1595-ben az erdélyi fejedelem a Baltikumban fogadott fel 150 skót lövész. B. Szabó János, *Az erdélyi fejedelemség hadserege.* Illusztrálta Somogyi Győző. Budapest, 1996, 57.

⁵⁷ Fodor Vera, Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 35/3 (1988) 559; *Angol és skót utazók*, 21.

⁵⁸ Geoffrey Parker, *Der Dreissigjährige Krieg.* Frankfurt–New York, 1987, 287; Czizgány, *i. m.*, 83; Vladimir Brnardic, *Imperial Armies of the Thirty Years' War (1): Infantry and Artillery.* Illustrated by Darko Pavlovic. Oxford, 2009, 11.

⁵⁹ Utóbbira ld. Germanico Strassoldo *Bestallungja* 3000 olasz gyalogos felfogadására, 1603. május 26. ÖStA KA Alte Feldakten [a továbbiakban: AFA] 1603/5/3.

⁶⁰ Sahin-Tóth Péter, Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* (Monumenta Historica Budapestiensia, XIV.) Szerk. Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Budapest, 2004. 297–304. 300.

⁶¹ Cseh rendek adójából: Karl von Tettau *Bestallungja* 100 lovas lövész felfogadására, 1592. november 6. ÖStA KA Best. 441/1592; Karl von Tettau *Bestallungja* 120 lovas lövész felfogadására, 1593. július 12. ÖStA KA Best. 455/1593; Karl von Tettau *Bestallungja* 500 lovas lövész felfogadására, 1596. április 12. ÖStA KA Best. 501/1596; Karl von Tettau *Bestallungja* 1000 német lovas felfogadására, 1598. május 8. ÖStA KA Best. 581/1598; Wenzel Berka jelentése Karl von Tettau 1000 német lovasának mustrájáról, 1598. július 16. ÖStA KA HKRA Prag,

leginkább a Német-római Birodalom területéről állt szolgálatba. Nikolaus Gabelmann 1595. november 25-i dátummal ellátott jegyzésében felsorolja, hogy a felső-magyarországi császári-királyi hadseregben a cseh rendek segélyéből 3000 gyalogos, a sziléziaiak által megszavazott adókból 2000 gyalogos és 1500 lovas, a lausitziak támogatásából pedig 500 gyalogos és 300 lovas szolgált. Az összegzés elkészítésénél azonban ezek létszámát a német katonáké között tüntette fel.⁶² Tehát – a magyar rendekkel ellentétben – a cseh, morva és sziléziai rendek nem tettek olyan kikötést, hogy megszavazott adókból az uralkodó csak saját nemzeteikből fogadhat fel zsoldosokat.

A cseh korona országainak lakói egyéb katonai szolgáltatásokból vették ki részüket. A katonai szolgálatra felfogadottak hierarchiájának legalján azonban kétségtelenül a sáncmunkásokat találjuk, akik bár fontos feladatot töltöttek be, mégis állandó megvetés és lenézés jutott osztályrészükül. Ezt bizonyítja többek között, hogy a belőlük szervezett egységek zászlói, a gyalogságtól eltérő módon, nem selyemből, hanem lenvászonból készültek, amelyre egy csákányt és egy lapátot festettek fel. A sáncmunkások döntő többsége azok közül került ki, akiket a gyalogság mustrája alkalmával nem vettek fel egyik ezred kötelékébe sem. Így tehát ugyanúgy a vidéki és városi nincstelénekhez tartoztak, mint a gyalogság jelentős része; a 16. században többségüket a Cseh Királyság területéről fogadták fel.⁶³

Az Udvari Haditanács is zsoldjába fogadott magyar katonaságot a mezei hadseregekbe. Érdeemes néhány példát megemlítenünk ezek közül is. 1594 februárjában Seifried von Kollonich azt a feladatot kapta az udvartól, hogy 1000 magyar huszárt, 500 kozákot és 3000 hajdút toborozzon, s vezessen a magyar-

No. 23; Hans Preiner zu Stübing *Bestallungja* 3000 német gyalogos felfogadására, 1598. május 25. ÖStA KA Best. 583/1598; Kulner biztos jelentése a Preiner ezred mustrájáról, 1598. november 17. ÖStA KA HKRA Prag, No. 25; Adolf von Althan, Hans Preiner zu Stübing és Hans Wendel von Pernhausen *Bestallungja* 3–3000 német gyalogos felfogadására, 1601. március 23. ÖStA KA Best. 680/1601. II. Rudolf levele Mátyás főherceghez, 1601. október 12. ÖStA KA Wien HKRA Reg. 1601. Oktober No. 136; Hans Preiner zu Stübing *Bestallungja* 5000 német gyalogos felfogadására, 1602. március 15. ÖStA KA AFA 1602/3/5; II. Rudolf utasítása a Bécsben hátrahagyott Udvari Haditanácshoz, 1603. május 31. ÖStA KA HKRA Wien Exp. 1603. Juni. No. 32. A morva rendek adójából: Johann Pernstein *Bestallungja* 3000 német gyalogos felfogadására, 1597. június 4. ÖStA KA Best. 537/1597; Zacharias Geizkofler és Bartholomäus Pezzen jelentése II. Rudolfnak, 1597. december 3. ÖStA KA HKRA Prag, 1597, No. 9. A sziléziai rendek adójából: Abraham Dohna *Bestallungja* 600 lovas lövész felfogadására, 1594. február 9. ÖStA KA Best. 472/1594; Johann Friedrich Liegnitz és Brieg hercegeinek *Bestallungja* 1500 német lovas felfogadására, 1600. február 29. ÖStA KA AFA 1600/2/1.

⁶² Bagi, Az 1595-ben Esztergom ostromára, 415.

⁶³ Baumann, *Das Söldnerwesen*, 164–165; 1596-ban Peter Leinmant mint *Hauptmann*t bízta meg 1000 cseh sáncmunkás felfogadásával. Jegyzék az alsó-magyarországi hadszíntérre küldött császári-királyi hadsereg stábjának fizetéséről, 1596. december. ÖStA KA AFA 1596/12/ad6f.

országi hadszíntérre.⁶⁴ Ugyanebben az évben Nádasdy Ferenc saját magánkatonasága mellett 300 lovast és ugyanannyi gyalogost fogadhatott fel, akiknek zsoldját a Magyar Kamara fizette a beszedett dicából.⁶⁵ A Gabelmann által 1595. november 25-én összeállított jegyzékből kiderül, hogy Mátyás főherceg szolgálatára 400 huszárt fogadtak fel, és élükre Nádasdy Tamást nevezték ki *Hauptmann*-nak. Emellett a Miksa főherceg vezette felső-magyarországi császári-királyi hadseregben további 4000 lovas és 8000 hajdú szolgált. Mivel az irat velük kapcsolatban nem tér ki rá, így nem lehet eldönteni, hogy mekkora hányaduk tartozott a vármegyék által felfogadottakhoz, s hány százalékuk kapott más módon zsoldot.⁶⁶ Két esztendővel később Nádasdy Ferenc az alsó-magyarországi császári-királyi had óvári táborába 200 olyan lovast is hozott magával, akiknek toborzása és eltartása a király számára megszavazott adó terhére történt. 1597. június 19-én Pozsonynál Dersffy Ferenc, Thököly Sebestyén, Forgách Zsigmond és Albert Prakowski 100–100 magyar huszárját mustrálták meg.⁶⁷ 1602. július 11-i levelében II. Rudolf jóváhagyta, hogy Kollonich 1000 szabadhajdút toborozzon lovas szolgálatra.⁶⁸ Négy nappal később Georg Rueber báró, tokaji kapitánynak (*Obristen zu Toggey*) a felső-magyarországi rendek adójából kellett 500 huszárt és ugyanannyi hajdút felfogadnia.⁶⁹ 1603. július 4-i dátummal az Udvari Haditanácstól Kollonich ismét 1000 lovas és 3000 gyalogos hajdú felfogadására kapott megbízást.⁷⁰ 1604 júliusában Adolf von Althannak adtak megbízást arra, hogy 1200 német gyalogost és 6000 hajdút toborozzon egy, a tervek szerint 150 sajkából álló *Armada* részére.⁷¹ Ugyanebben az évben pedig Heinrich Duval Graf von Dampierre-nek szabta az Udvari Haditanács feladatául, hogy 2400 lovas hajdút toborozzon és vezessen – ők voltak azok, akik szeptember 14-én Temesvárnál rajtaütöttek az erdélyi bujdosók táborán.⁷²

⁶⁴ Seifried von Kollonich *Bestallungja* 1000 magyar huszár, 500 kozák és 3000 hajdú felfogadására, 1594. február. ÖStA KA Best. 470/1594.

⁶⁵ Nagy, *Az erős fekete bég*, 180.

⁶⁶ Bagi, *Az 1595-ben Esztergom ostromára*, 410, 415.

⁶⁷ Pálffy, *A pápai vár*, 59–60.

⁶⁸ II. Rudolf levele Mátyás főherceghez, 1602. július 11. ÖStA KA HKRA Wien Exp. 1602 Juli No. 12.

⁶⁹ II. Rudolf levele Mátyás főherceghez, 1602. július 15. ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1602 August No. 184.

⁷⁰ Seifried von Kollonich *Bestallungja* 1000 magyar huszár és 3000 hajdú felfogadására, 1603. július 4. ÖStA KA Best. 744/1603.

⁷¹ Adolf von Althann *Bestallungja* 1200 német gyalogos és 6000 hajdú felfogadására, 1604. július 14. ÖStA KA Best. 778/1604; Mátyás főherceg levele II. Rudolfhoz, 1604. június 20. ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1604 Juni No. 94.; Kelenik József, *A hajdúk*. In: *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*. Szerk. Rácz Árpád. Budapest, 2000, 129.

⁷² Újváry Zsuzsanna, „Nagy két császár birodalmi közt”. Budapest, 1984, 113; Kelenik, *A hajdúk*, 129.

Gabelmann 1595. évi jegyzékéből az is kiderül, hogy az osztrák örökös tartományok és a cseh korona is fogadott fel magyar katonaságot. 1595-ben az osztrák rendek Friedrich von Tonhauseint bízták meg, hogy 1000 huszárt tobozzon és vezessen, míg a morva rendi gyűlésen megszavazott segélyből Forgách Zsigmondnak további 700 huszárt, Nagy Imrének pedig 1000 hajdút kellett szolgálatba állítania.⁷³

A zsoldba fogadott katonaság között szólni kell azokról a hadjáratokban részt vett magyarokról, akiket a végvárakból rendeltek ki. Az Oszmán Birodalom előrenyomulásának feltartóztatására a 15. században kiépült végvárrendszer erősségeibe rendelt állandó határvédelmi katonaságot már ekkor számításba vették a mezei csapatoknál.⁷⁴ Gabelmann már említett jegyzékéből kiderül, hogy 1595-ben az Esztergom ostromában részt vett seregben az alsó-magyarországi végvidéki főkapitányság 8 várából (Érsekújvár, Surány, Komját, Léva, Bakabánya, Korpona, Bozsók és Zólyom) és Komáromból összesen 1560 huszárt és 1930 hajdút⁷⁵ rendeltek ki a mezei hadak mellé. A felső-magyarországi várakból pedig az irat készítője szerint mintegy 2000–2000 fő harcolt Miksa főherceg hadai mellett.⁷⁶ A következő esztendőben a mezőkeresztes csatában is találunk a végházakból kivont egységeket. Ekkor a felső-magyarországi hadakat Christoph von Teuffenbach, míg a dunántúli és alsó-magyarországi főkapitányság csapatait Adolf von Schwarzenberg és Pálffy Miklós vezette.⁷⁷ Példák egész sorát lehetne citálni még,⁷⁸ ám talán mindennél többet mond az, hogy a Habsburg Monarchia a végvárak hadra fogható katonaságát szabad századokba szervezve a 17. századi háborúkban is bevetette mind Nyugat-Európában, mind az Oszmán Birodalom haderejével szemben.⁷⁹

⁷³ Bagi, Az 1595-ben Esztergom ostromára, 410, 412–413.

⁷⁴ Pálffy, A török elleni védelmi rendszer, 166–173; Szabó, A mohácsi csata, 460–461.

⁷⁵ Meg kell jegyezni, hogy a korszakban a hajdú szót a gyalogos szinonimájának tekintették. Ezek a királyi végvárakban szolgálatba fogadottak azonban nem az egyedüli magyar gyalogosok voltak, hiszen a korszakban együtt katonáskodtak az úgynevezett darabontokkal. Takáts Sándor szerint a két fogalom közötti éles és határozott megkülönböztetés elmosódott, így a végvárak őrségéből kivont gyalogság egy része akár közülük is kikerülhetett. Takáts Sándor, *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest, 1908, 23–32; Uő, Hajdúk, haramiák és martalócok. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Budapest, 1961, 9–10; Nagy, Hajdúvitézek, 20–24.

⁷⁶ Bagi, Az 1595-ben Esztergom ostromára, 413–415.

⁷⁷ Tóth, *A mezőkeresztes*, 216; Kelenik József: A mezőkeresztes csata (1596. október 26.). In: *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Szerk. Hermann Róbert. Budapest, 2003, 114.

⁷⁸ Nagy László, *A végvári dicsőség nyomában*. Budapest, 1978, 87–107.

⁷⁹ Czigány, *i. m.*, passim.

3. A szabad harcosok társulásai

A tizenöt éves háborúban a császári-királyi hadsereg hadjárataiban a feudális hadseregszervezés alapján kiállított és a zsoldos katonaság mellett találunk egy harmadik katonáskodó elemet is, amely némi zsold, illetve zsákmány reményében vállalt szolgálatot a mezei csapatok között. A szabad harcosok társulásait az Oszmán Birodalom határvidékén Dalmáciától egészen a Don alsó folyásáig megtalálhatjuk. Közös jellemzőjük, hogy egy részük szolgálatba szegődve élt, vezetőit maga választotta, földtulajdonhoz jutott, adómentességet élvezett és saját bíraskodással rendelkezett. Többségük azonban törvényen kívülként rablásból és fosztogatásból tartotta el magát, és eközben nem tett különbséget keresztény vagy muzulmán között. Ám a 16–17. század fordulójának nagy oszmán–Habsburg háborúja számukra is megadta azt a lehetőséget, hogy zsoldhoz és ezáltal megélhetéshez jussanak. A szabad harcosok társulásai közül három olyat szeretnék kiemelni, amely szembetűnően hasonlít egymáshoz: a szabadhadjúkét, a kozákokét és az uszkokokét.

A történészek és a nyelvészek hosszú vitát folytattak arról, honnan ered a hajdú szó, s hogyan került a nyelvünkbe. Sokáig úgy vélték, hogy délszláv eredetű lehet, ám Ivanics Mária egy 1995-ben megjelent cikkében a török nyelvből származtatta. A Balkán félszigeten mindenesetre a *hajduk*, *hajdut* megnevezéssel azokat illették, akik az oszmán terjeszkedéssel együtt járó harcok következtében kiszakadtak addigi társadalmi környezetükből. Ezek az elemek aztán nem tudtak, vagy nem is akartak beilleszkedni a hódítók közé, vagy saját volt társadalmi rendjükbe.⁸⁰ A hajdúk megjelenése a Magyar Királyságban is az Oszmán Birodalom expanziójához köthető. Ez a terjeszkedés megváltoztatta a 16. századi magyar társadalom egészét. Az elűzött, egy-két jobbágytelken gazdálkodó nemesek, a megélhetésüket veszített jobbágyok, béresek, szolgák, valamint a hozzájuk csapódott csavargók, tolvajok és szökött katonák bandákba verődve válogatás nélkül raboltak, fosztogattak a hódoltságban és a magyar vármegyék földesurainak birtokain. Üldözésüket és kiirtásukat már a század közepén számos törvény rendelte el, ám hamar kiderült, hogy szolgálataikra nagy szükség van.⁸¹ Az osztrák rendek már 1526 után tartottak hajdúkat zsoldjukban, és 1544-ben 320-at fogadtak fel közülük az alsó- és felső-ausztriai tartományi gyűlésen megszavazott adókból.⁸² Mint láttuk, került belőlük mind a királyi végházakba, mind pedig a magánföldesúri csapatok közé. A hajdúság döntő része azonban zsold és szolgálat nélkül maradt.⁸³ Takáts Sándor a

⁸⁰ Takáts, A magyar gyalogság, 8.; Györfly István, A hajdúk eredete. Hajdúnánás, 1938, 8–9.; Nagy, Hajdúvitézek, 15.; Ivanics Mária: Anmerkungen zur Etymologie hajdú „Heiduck”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*. 48/3 (1995) 391–404.

⁸¹ Kelenik, A hajdúk, 126.

⁸² Takáts, *A magyar gyalogság*, 29; Takáts, Hajdúk, haramiák, 8.

⁸³ Nagy, *Hajdúvitézek*, 15.

szabadhajdú elnevezés keletkezéséről úgy vélekedett, hogy – a 16. század közepétől kezdve – a zsoldban nem álló, a gazdátlan, uratlan vagy fizetetlen hajdúkat hívták így. Gyakran szabadlegényeknek is mondták őket, de végül a szabadhajdú elnevezés vált általánossá. Ezek a „bitang hajdúk” két részre oszlottak. Egy részük erdőkben élt és onnan vezetett portyákat a hódoltsági várak őrsége, valamint a mezővárosok vásárai ellen. Másik részük a magyar végházakban zsákmány fejében szolgált gyalogosként.⁸⁴

A tizenöt éves háború és a Bocskai-felkelés jelentős változásokat hozott a szabadhajdúk történetében. Számukat tetemesen megnövelte a folyamatos harcok, portyák, rablások áldozatává vált, vagyonát és családját vesztett nemesség és jobbágyág. Az erdőkre menekültek, kóborlók és magukat fosztogatásból fenntartók üldözésére és kiirtására a magyar rendi gyűlés 1595 és 1604 között többször is határozatot hozott. Emellett a törvények szerint a szabadhajdúkat felfogadókra is súlyos büntetés várt. Jó példa erre, hogy 1599-ben a rendek Rhédey Ferenc füleki kapitány megbüntetését kérték az uralkodótól, akinek az egyik vádpontban azt rótták fel, hogy közülük toborzott katonaságot.⁸⁵ Egyetlen kivételként az 1598. évi 29. törvénycikk 3. paragrafusa említhető, amely szerint a rendek úgy döntöttek, hogy „a jövő hadjáratra azonban szabadságukban álljon, hogy magukat a mezei hadsereg katonái közé fölvetessék és zsoldért szolgálhassanak.”⁸⁶ A törvény írott szava azonban – mint már láthattuk – a hadba fogadásokkal megbízottak számára nem jelentett követendő irányt. A szabadhajdúk a vármegyei és a magánföldesúri csapatokban, az udvar, az osztrák rendek és a Habsburg Monarchia más rendjeinek szolgálatában a tizenöt éves háború minden jelentősebb várostromában, csatájában, ütközetében, portyájában részt vettek. Az oszmán hadsereg katonái ellen vívott összecsapásokban szükség volt a hozzájuk hasonló könnyű gyalogságra, és szaktudásukat a kor oly jelentős hadvezérei is elismerték, mint Karl von Mansfeld és Giorgio Basta. Másfelől az elhúzódó háború egyre súlyosbodó anyagi terhei miatt az Udvari Haditanács szemében felértékelődtek azon katonák, akiknek zsoldba fogadása kevesebb költséggel járt, mint a nyugati zsoldosoké.⁸⁷

Mint ahogyan az előző fejezetben már említettem, a szabadhajdúk egy részét lovasként fogadták fel. Az 1595. évi 31. törvénycikk említi is a lovas szabadhajdúkat, és Takáts Sándor szerint már 1597-ben szolgáltak ilyen típusú

⁸⁴ Nagy, *i. m.*, 27.

⁸⁵ A magyar rendi gyűlés szabadhajdúk elleni végzései: 1595/31, 1595/32, 1596/23, 1597/23, 1598/29, 1599/3, 1601/27, 1602/19, 1603/11, 1604/12. *CJH*, 2. 757, 790, 819–821, 845, 907, 923, 937, 949. Rhédey Ferenc megbüntetésének ügye: 1599/37. *CJH*, 2. 869–871; Kelenik, *A hajdúk*, 127.

⁸⁶ *CJH*, 2. 845.

⁸⁷ Veress Endre, *Basta György levelezése és iratai. I. (1597–1602)*. Budapest, 1909, 16–18; Kelenik, *A hajdúk*, 127–129; Tóth, *i. m.*, passim.

katonák a királyi hadakban.⁸⁸ Felmerülhet a kérdés, miért tartották alkalmazásukat megfelelőbbnek a magyar huszárokénál? Hadd idézzem II. Rudolf Mátyás főhercegnek 1602. július 11-én írott levelét, amelyben engedélyezte Seifried von Kollonichnak 1000 puskával felfegyverzett lovas szabadhajdú felfogadását. Eszerint „a kopjás magyar lovasság ezzel az ellenséggel szemben és különösen a tatárok ellen megfelelően nem alkalmazható.”⁸⁹

A tizenöt éves háború időszakára a hajdúkéhoz kísértetiesen hasonló szervezet alakult ki a Rzeczpospolita délkeleti végvidékén élő kozákok között. Első írásos említésüket a 15. század végére teszik, és a következő évszázad második felében Dymitr Wiśniowiecki litván mágnás a Dnyeper folyó alsó folyásának szigetein, az áthatolhatatlan zuhogók (*zaporozsje*) védelme alatt létrehozta a Zaporozsjei Szecset, amely a „hitetlenek” fosztogatásából élő szabad harcosok társulása és erődítménye volt. A lublini unió (1569. július 1.), azaz a lengyel és a litván nemzet köztársaságának (a Rzeczpospolita két nemzet köztársaságát jelenti) létrejötte a kozákság történetében is fontos mozzanat. Az állam ugyanis hozzálátott az ukrajnai szabad falusi lakosság röghöz kötéséhez, valamint a kozákok szabadságjogainak megnyirbálásához is, amely ellenállást váltott ki. Ennek a helyzetnek a megoldását Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem abban látta, hogy hat, egyenként ezerfőnyi lovas ezredet állított fel belőlük. Az úgynevezett lajstromozott kozákok feladatául azt szabta, hogy a Rzeczpospolita délkeleti végeinek stratégiai jelentőségű helyeit, gázlóit, átkelőit őrizzék a tatárok, valamint a Szecsben élő, törvényen kívüli szabad kozákokkal szemben. Ők az oszmán és a tatár portyák megbosszulására általában ősszel indultak tengeri portyákra. A mintegy 60 láb hosszú, 12 láb széles, 8 láb mély, 2 kormánylapáttal és 20–30 evezővel felszerelt bárkáik állítólag 36–40 óra alatt átszelték a Fekete-tengert, nagy riadalmat okozva Szinope vagy Isztambul térségében. Hárs- vagy fűzfából ácsolt lélekvesztőiket a nyílt vízen alig lehetett észlelni, hiszen csak 2 és fél lábnyira emelkedtek a vízszint fölé. Egy-egy portyán 80–100 hajó vett részt, mindegyike 50–70 kozákokot szállított, akik lőport, lőszerszámokat és kevéske élelmet vittek magukkal. A nagy hadjáratok idejére hetmant (atamán) választottak maguk közül parancsnoknak, alá pedig ezredeseket, írnököt, hadszertárnokot jelöltek ki.⁹⁰

⁸⁸ *CJH*, 2. 757; Takáts, *A magyar gyalogság*, 108; Nagy, *Hajdivitézek*, 65–66.

⁸⁹ II. Rudolf levele Mátyás főherceghez, 1602. július 11. ÖStA KA HKRA Wien Exp. 1602 Juli No. 12.

⁹⁰ Gebei Sándor, A lengyel végek katonaparasztsága a 16–17. században. In: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen, 1999, 69–82; Mihail Heller, *Orosz történelem. I. Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 2000, 166; Serhii Plokhly, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford, 2001, 19–20; Gebei Sándor, Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás. In: „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója*. VIII. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006, 153–168; Uő, *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007, 96–97; Cristoph Witzernath, *Cossacks and the Russian Empire, 1598–1725. Manipula-*

II. Rudolf udvara és a Vad mezőkön (*Gyikoje polje*) élő szabad katonaközösség között 1594 elején jött létre kapcsolat. Ekkor érkezett Prágába egy bizonyos Stanislaus Khlopicki, aki a kozákok vezetőjének adta ki magát, és 8–10.000 fős segítséget ajánlott fel a császárnak. II. Rudolf ezt el is fogadta, és Erich Lassota személyében követséget küldött a Szecsbe, hogy tájékozódjék a lehetőségekről, és a magával vitt 8000 arannyal fogadja fel a kozákokat. A küldött tárgyalta is a zaporozsjei kozák atamánál, Mikoszinskivel, annak lehetőségéről, hogy vezessenek hadjáratot Moldvába azért, hogy támogassák az ottani vajda szembefordulását az Oszmán Birodalommal. Ez azonban nem valósult meg, bár jelezték a császári követnek, hogy a kozákság nagyobb zsold fejében kész II. Rudolf szolgálatába szegődni. Erich Lassota tárgyalásai négy igen fontos eredménnyel jártak a prágai udvar számára. Egyrészt kiderült, hogy Khlopicki nem hetman, és prágai útjára saját elhatározásból és nem megbízásból vállalkozott. Másrészt az is világossá vált, hogy a beígért 8–10.000 fegyverforgatóval szemben csak körülbelül a fele áll rendelkezésére. Lassota jelentésében négy indok alapján is úgy érezte, hogy felfogadásuk igen célszerű, hiszen egyrészt a háború az Oszmán Birodalommal biztosan el fog húzódni, és ilyen harcedzett katonaságra mindig szükség lehet. Másrészt a kozákok jó része értett a tüzfegyverek, az ágyúk használatához. Harmadrészt általuk Moszkva is könnyebben nyújthat a császárnak konkrét katonai segítséget, végül zsoldba fogadásukkal meg lehet akadályozni, hogy a Habsburg-ellenes politikát folytató Jan Zamoyski lengyel kancellár oldalára álljanak.⁹¹

A Habsburg Monarchia és a kozákok közötti kapcsolatfelvétel ösztönözte vélhetően Laurenzius Reuttenbergert, aki 1596 júliusában az udvarhoz benyújtott szakvéleményében egy 100 gályából álló dnyeszteri hajóhad felállítására tett javaslatot. Tervei szerint ez az armada mintegy 50.000 kozák harcost szállítva rátörhetne Isztambulra – amelyet felégethetnének és kifoszthatnának, ahogy az alkalom adja, és ezzel minden kétséget kizáróan nagy rémületet okoznának az Oszmán Birodalomban –, majd dolga végeztével tovább folytathatná útját a Dunán. Bár az elképzelés nem valósult meg, az irat készítőjének kitűnő katonai és geopolitikai ismeretei vitathatatlanok.⁹²

tion, Rebellion and Expansion into Siberia. (Routledge studies in the history of Russia and Eastern Europe.) London–New York, 2007, 36–37; Ekkehard Eickhoff, *Velence, Bécs és a törökök.* Ford. Katona Tamás. Budapest, 2009, 269–270.

⁹¹ Lassota utazásáról: *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594.* Edited with an introduction by Lubomyr R. Wynar. Translated by Orest Subtelny. Littleton, 1975; Ivanics Mária, *Kozák segédcapatok Habsburg szolgálatban (1593–1606)* In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Budapest, 2005, 291–293; Jan Paul Niederkorn, *Die Verhandlungen über den Beitritt Polens zu einer antiosmanischen Liga in den Jahren 1595 bis 1597.* In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXCV. Prace Historyczne, Zeszyt 121.* (Studia Austro-Polonica, 5.) Kraków, 1996, 84.

⁹² Laurenzius Reuttenberger szakvéleménye, 1596. július. ÖStA KA HKRA Prag Exp. 1596 Juli No. 4.

VIII. Kelemen pápa oszmánellenes ligaterveiben is igen jelentős szerepet játszottak a kozákok. A Szentszék ugyanis, hasonlóan a prágai udvarhoz, önálló katonai egységként kezelte őket. A pápa által kiküldött dalmát származású legátus, Aleksander Komulović – Khlopicki prágai útjával közel egy időben – megegyezett Mikolaj Jazlowiecki sniatyni sztarosztával, a regisztrált kozákok vezetőjével, hogy 10.000 arany fejében katonái tatár területeket pusztítanak, s Moldva és Havasalföld vajdáit állandó nyomás alatt tartják, hogy meg ne szegjék a császárnak tett esküjüket. A Kúria terve azonban kudarcba fulladt, mivel a felfogadott csapatok jelentős része már útközben elszökött. Ezzel szemben 1594 októberének végén egy 12.000 fős szabad kozákokból álló, Semen Nalevajko, valamint zaporozsjeiekből Loboda atamán vezetése alatt álló sereg Moldvába tört, és a II. Rudolfal kötött szövetsége ellenére a tatárokkal és az Oszmán Birodalommal együttműködő Áron vajdát rákényszerítette, hogy immáron nyíltan addigi hűbérura ellen forduljon. 1594 és 1595 telén a moldvai vajda a kozákság támogatásával egy sor Duna menti erősséget hódított meg.⁹³

A császári hadvezetés kettős szerepet szánt a kozákoknak a tizenöt éves háború folyamán. Egyrészt a krími tatár csapatok mozgásának akadályozását és a Dnyeszter környéki török kikötők állandó zaklatását várta el tőlük. Másrészt a magyarországi hadszíntéren is be kívánta vetni kisebb egységeiket, mivel – ahogyan az Prépostváry Bálint egri kapitány 1595 januárjában Mátyás főhercegnek írott javaslatából kiderül – a tatár lovasok elleni harcra a kozákok a legalkalmasabbak hasonló harcmodoruk miatt.⁹⁴ Az első egységek már Esztergom 1595. évi ostromában részt vettek, és a 17. század elején Seifried von Kollonich vezetése alatt mind a felső-magyarországi, mind a Kanizsa környéki hadszíntéren feltűntek a császár szolgálatában.⁹⁵ Ugyanekkor Erdélyben is jelentős számú, a magyarországi hadszíntérről érkezett kozák lovas jelent meg. 1603-ban Székely Mózes 2000 olyan harcost fogadott fel közülük, akik az előző évben részt vettek Buda ostromában, és a krónikus fizetelenség kényszerítette őket addigi szolgálatuk elhagyására.⁹⁶

Szeretném felhívni a figyelmet egy érdekességre a kozákok szervezetével kapcsolatban. Richard Brzezinski a 15. századi francia királyi *compagnies d'ordonnance*-okról vélekedik úgy, mint amelyek mintául szolgálhattak a lengyel huszárság megszervezéséhez. Eszerint a különböző nagyságú egységeket a franciák *rote*-nak vagy *route*-nak, míg a lengyelek *rotának* nevezték. Több *rote*-ot pedig egy *bannières*-be, azaz zászlóba, lengyelül *choragiewbe* vontak össze. A 17. század elejétől kezdve pedig mind a *rota*, mind pedig a *choragiew*

⁹³ Niederkorn, *Die europäischen Mächte*, 70–102, 478–479; Uő, *Die Verhandlungen*, 84; Ivanics, *A kozák segédcapatok*, 291.

⁹⁴ Ivanics, *A kozák segédcapatok*, 293.

⁹⁵ Esztergom ostromára vonatkozóan ld. Bagi Zoltán, *Esztergom 1595-ös visszavétele a töröktől*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged, 1998, 23; Ivanics, *A kozák segédcapatok*, 293–295.

⁹⁶ B. Szabó, *Az erdélyi fejedelemség hadserege*, 55.

a kompánia szinonimájává vált, vezényletüket a *rotmistrzek* látták el. A szerzőnek a francia példára való hivatkozása teljes mértékben elfogadható, azonban meg kell jegyezni, hogy egy igen fontos közbülső közvetítő kapcsot elmulasztott megemlíteni. Ugyanezek a szervezeti egységek tűnnek fel a 16. század közepén az úgynevezett német vagy fekete lovasok között is. Ezt a csapatnemet általában 250, 300 vagy 400 fős zászlókba (*Fahne*) szervezték, amelyek irányítását egy-egy *Rittmeister* látta el. A csapat hatékony irányítása érdekében pedig minden 50 lovas élére, amely a *Rott* elnevezést viselte, *Rottmeistereket* neveztek ki. Ezek a tisztség és szervezeti egység elnevezések egészen a harmincéves háború időszakáig fennmaradtak a német lovasságnál, és csak a 17. század közepére tudta kiszorítani francia és németalföldi minta alapján a kapitányi rang és kompánia vagy a század elnevezés. A szervezeti hasonlóságok azonban itt még nem érnek véget a lengyel huszárok és a német lovasok között, hiszen, bár már zsoldért harcoltak, a középkori hagyomány mindkettőjük esetében tovább élt. A *rotmistrz* a zászló felállításához egy felfogadó iratot kapott (*list przypowiedni*, németül *Bestallung*), amely alapján hozzálátott katonái (*towarzysz*, németül *Reiter*) toborzásához. A 16. századi lovasság döntően nemesekből állt, akik kíséretükkel vagy csatlósikkal (*pacholik*, németül: *Knecht*) együtt – hasonlóan a középkori lovagi lándzsákhoz – vonultak hadba. Utóbbiak számát azonban a felfogadó igyekezett pontosan meghatározni a különböző visszaélések elkerülése végett. Az egység tisztségviselői között is kísérteties a hasonlóság, gondoljunk csak a *porucznik–Leutnant* (a *rotmistrz* vagy *Rittmeister* helyettese), és a *chorazy–Fähnrich* (zászlótartó) tisztségekre.⁹⁷ Az Andrzej Rostopchi és Valerius Kolnicki vezette 409 kozák mustrájáról készült jegyzékből kiderül, hogy ezeket a lovasokat a nyugati lovassághoz vagy a lengyel huszárokhoz hasonló módon fogadták fel. Az iratban ugyanis név szerint felsorolták a *panokat*, azaz az urakat, lovasaiknak (*konny*) pedig a számát adták meg.⁹⁸

A szabad harcosok társulásai közül harmadikként az uszkokokat, azaz magyarul „menekülteket” említtem meg. A 16. század első harmadában a Balkán-félszigetről jelentős számú népesség menekült az oszmán előrenyomulás következtében elnéptelenedett szlavón és horvát területekre. Szlavóniába a Habsburg-hadvezetés privilégiumok fejében vlachokat telepített le és kötelezett katonai szolgálatra. A Dalmát tengerpartra és a vele szomszédos horvát területekre pedig Bosznia és Hercegovina hegyvidéki területeiről az úgynevezett uszkokok menekültek, akik a forrásokban vlachokként és pribékeként is szerepelnek.

⁹⁷ A német vagy fekete lovasokra magyarul ld. Kelenik József, A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári–királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények* 103/3 (1991) 80–122; Bagi, A császári hadseregben szolgáló, passim.

⁹⁸ Andrzej Rostopchi és Valerius Kolnicki mustrajegyzéke, 1602. szeptember. ÖStA KA HKRA Wien, Exp. 1602. September No. 6; Ivanics, A kozák segédcsoportok, 293–294.

Ahogy megnevezésük, úgy etnikai és felekezeti hovatartozásuk is bizonytalan, bár többségük szláv nyelvet beszélő ortodox vallású volt.⁹⁹ Első hullámuk már az 1530-as évek elején megjelent a Kulpa folyó felső folyásának északi partvidékén fekvő Sichelberg, Möttling, Novo Mesto és Tschernembel környékén (ma a Szlovén Köztársaság déli része). 1533. január 25-én Ferdinánd főherceg külön bizottságot küldött ki ügyük kivizsgálására. Egy részüket 1535-ben telepítették le Sichelberg környékén, az ottani főhercegi birtokra, és katonai szolgálatauk fejében kiváltságokat (többek között adómentesség, tisztségviselők szabad választása) kaptak, és vajdáik a károlyvárosi végvidéki főkapitány alárendeltségébe tartoztak.

A letelepítés azonban mindössze 150 családot érintett. A föld nélkül maradtak zömét nem csupán etnikailag és felekezetiileg tekinthetjük heterogénnek, hanem belső szervezetük is igen eltérően alakult. Élükön a saját maguk választotta vajdák (vojvoda) álltak. Annak ellenére, hogy a tisztség apáról fiúra szállt, méltóvá kellett válni a címre: kivételes képességekről kellett tanúbizonyságot adni, aminek csak egy része volt a bátorság.

Az uszkokok döntő többségét az éppen akkor szerveződő horvát végvidék váraiba (Zengg, Karlobag, Slunj, Cetin és Ogulin) és az adriai-tengeri flotta hajóira vették fel szolgálatra havi zsoldért. Ezek közé tartoztak az úgynevezett házzal rendelkezők (*casalini*), akik állandó lakással rendelkeztek Zenggben, valamint a fizetettek (*stipendiatii*), akik zsoldot kaptak szolgálataikért, amelyet vajdáik koruk, illetve bátorságuk szerint osztottak szét közöttük. A tengerpartiakat azonban az akadozó ellátás arra kényszerítette, hogy gyorsan kitanulják a kalózkodás fortélyait. A rablóportyák tömegét az uszkokok harmadik és egyben legnépesebb csoportjához tartozó, úgynevezett *venturini*k, a martalócok adták. Ezek az erdőkben és a várak környékén kóborló elemek a zsákmány és ezzel együtt a megélhetés reményében vettek részt a támadásokban szárazföldön és tengeren egyaránt.¹⁰⁰ Mindezeket tekintetbe véve talán nem erőltetett az uszkokok párhuzamba állítása, rokonítása a 16–17. század más, szintén az Oszmán Birodalom, illetve a Krími Kánság előretörése által életre hívott sza-

⁹⁹ Annamarie Grünfelder szerint a zenggi uszkokok római katolikusok voltak, ám a misét – görög szokás szerint – anyanyelvükön hallgatták. Annamarie Grünfelder, *Studien zur Geschichte der Uskoken*. Diss. Graz–Innsbruck, 1974, 53. Az uszkokok elnevezéseire lásd: Ivanics, Anmerkungen, 394

¹⁰⁰ Takáts, *A magyar gyalogság*, 144–145; Grünfelder, *i. m.*, 2–59; Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*. Ithaca–London, 1992, passim; Pálffy, *A tizenhatodik század története*, 179–180; Marija Wakounig, Ferdinand I. und die Uskoken. In: *Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens*. (Geschichte in der Epoche Karls des V., 2.) Hgg. von Martina Fuchs–Alfred Kohler. Münster, 2003, 194–197; Bada Zoltán, Horvát kalózkodás az Adriai-tenger keleti partján a 7. századtól a 19. század elejéig. *Limes* 2002/4, 47–72, főleg, 60–63; Stevka Šmitran, *Gli uscocchi. Pirati, ribelli, guerrieri tra gli imperi ottomano e asburgico e la Repubblica di Venezia*. Venezia, 2008, passim.

bad katonaközösségekkel, mint például a Rzeczpospolita kozákjaival vagy a magyarországi hajdúkkal.

Az uszkokok döntő többsége számára a megélhetés egyetlen módja a rablás maradt, így például a vajda vagy harambasi vezetésével mindenekelőtt a török lobogók alatt vitorlázó kereskedőhajók kifosztása. Harci potenciáljukat a Signoria is igyekezett kihasználni az Oszmán Birodalom ellen folytatott háborúiban (1499–1503, 1537–1540, 1570–1573). Velence számára azonban a békekötések után szövetségük terhessé vált, hiszen az uszkokok továbbra sem hagytak fel a rablóhadjáratokkal. Az Adria-tenger feletti egyeduralmát kínosan védelmező Szent Márk Köztársaság így arra kényszerült, hogy maga lépjen fel a kalózkodók ellen.¹⁰¹

Az uszkokok a sikeres kalóztámadások, az étel és az ital megszerzése után a rablott javakat igyekeztek áruba bocsátani. 1594-ben például Folco Portinari firenzei kereskedő vásárolt 19 bála kordovánbórt (szattyánbórt) és két zsák viaszt Zenggből, amelyhez egy raguzai hajó kirablásával jutottak hozzá az uszkokok.¹⁰²

Az uszkokok a tizenöt éves háború horvátországi hadszínterének minden fontos összecsapásában részt vettek. A kisebb-nagyobb vízi és szárazföldi portyák, rablótámadások mellett 1593-ban Sziszek felmentésekor ötszázan csatlakoztak Erdődy Péter bán egységéhez. A következő évben 600 zenggi uszkok vett részt a Petrinja várának felmentésére indított hadműveletben.¹⁰³ Legfontosabb akciójukat azonban 1596. április 7-én hajtották végre, amikor Ivan Alberti spliti patrícus vezetésével egy kis sereg rajtaütött a klisszai oszmán őrségen, és elfoglalta a várat. A támadásban – nagy zsákmány reményében – 80 zenggi uszkok is részt vett. A válasz azonban nem váratott sokáig magára: 1596 májusában, hozzávetőlegesen 10.000 katonával, a boszniai beglerbég az erősség visszafoglalására indult. Az őrség reménytelen helyzetbe került, hiszen felmentő seregére nem számíthatott, ráadásul az élelemnek és az ivóvíznek is szűkében volt, így Klissza vára 1596. május 30-án ismét az Oszmán Birodalom birtokába jutott.¹⁰⁴

A tizenöt éves háború idején azonban nemcsak az Oszmán Birodalomnak, hanem a Velencei Köztársaságnak is meggyűlt a baja az uszkokokkal, ugyanis ekkor sem szüneteltek támadásaik a Signoria által uralt partvidékek és hajók

¹⁰¹ Rudolf Eickhoff–Ekkehard Eickhoff, *Die Uskoken in der Adria. Ein Kapital südeuropäischer Seegeschichte. Annales Universitatis Saraviensis* 5/3–4 (1956) 196–225; Bracewell, *i. m.*, 199–208, Šmitran, *i. m.*, passim.

¹⁰² Bracewell, *i. m.*, 212.

¹⁰³ Eickhoff–Eickhoff, *i. m.*, 210–212; Grünfelder, *i. m.*, 94–99, 122–130.

¹⁰⁴ Josip Žontar, *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoleju/Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert.* (Slovenska Akademija Znanosti i Umetnosti, Razred za Zgodovinske i Družbene Vede I. Dela 18; Inštitut za Občo in Narodno Zgodovino, 5.) Ljubljana, 1973, 236–237; Grünfelder, *i. m.*, 99–122; Bracewell, *i. m.*, 206–207.

ellen. Kapcsolatukat még inkább elmérgesítette, hogy 1596-ban egyrészt a velencei hajók megakadályozták a Klisszát védők megsegítését, másrészt súlyos büntetéseket kilátásba helyezve megtiltották, hogy bárki is a dalmát területekről bármilyen formában támogassa harcukat. A fokozatosan elmérgesedő helyzetet a prágai udvar is orvosolni kívánta, ezért 1601 januárjában Joseph von Rabattát 1500 katonával biztosként Zenggbe küldték rendet csinálni. Feladatul szabták, hogy az uszkokokat a szárazföld belsejébe, Otočac, Brinje, Prozor és Brlog környékére telepítse, illetve egy részüket a magyar hadszíntérre küldje. Ám hiába lépett fel kegyetlenül, végül kudarcot vallott, mivel az elmaradt zsold kifizetéséhez ő sem kapott pénzt. Mikor az uszkokok visszatértek Károlyvárosból, egyik híres vezetőjüket, Juriša Hajdukot fogságba vetette. A megaláztatás és a pénztelenség hatására a vajdájuk elengedését követelő uszkokok betörték Rabatta szállására és meggyilkolták a biztost. A legenda szerint levágott fejét a Nehaj erőd egyik ablakában helyezték el, szívét kitépték, testét megették (!), asszonyaik pedig a vérét itták.¹⁰⁵ A grazi Udvari Haditanács a 17. század első felében mérlegelte Tiszántúlra való áttelepítésük lehetőségét is, ám végül egy egész évtizedet kellett várni az uszkok probléma megoldására.¹⁰⁶

Összegzés helyett

A 16–17. század története olyan, mint egy kaleidoszkóp. Sok ezer különböző színű gyöngyből áll össze a kutató előtt egy igen színes mozaik, de ha fordítunk egyet a lencsén, akkor már egész más konstelláció, kép tárul elénk. Hasonló a 16–17. század fordulójának császári-királyi hadserege is, hiszen különböző felségjogon felállított ezredek, csapatok és egységek harcoltak egymás mellett az Oszmán Birodalom hadserege ellen. Ennek a bonyolult összetételű, soknemzetiségű és különböző hatékonyságú elemekből álló hadseregnek a vezetése, irányítása, mindennapjainak megszervezése és csatába vezetése óriási feladatot jelentett az egyébként szintén csak akkoriban formálódó tábor- vagy vezérekarnak.

¹⁰⁵ Eickhoff–Eickhoff, *i. m.*, 208; Grünfelder, *i. m.*, 221–237; Bracewell, *i. m.*, 244–248; Šmitran, *i. m.*, 66–68.

¹⁰⁶ Eickhoff–Eickhoff, *i. m.*, 217–224; Grünfelder, *i. m.*, 299–402; Bracewell, *i. m.*, 281–288; Pálffy, *A tizenhatodik század története*, 180–181.

War of Worlds. The organisation and the nationality composition of the Habsburg imperial-royal army in the period of the Long War (1593–1606)

Zoltán BAGI

In the so-called Long or Fifteen Years' War (1593–1606) the Christian Europe clashed with the Ottoman Empire. In his book published in 1993, Jan Paul Niederkorn presented the diplomatic background to this war, treating one by one the relations of the European states to this huge struggle. However, very little attention has been paid to the military aspects of this “international” war. Scholars have tended to identify the nationality of the hired soldiers with the nationality of the recruiting officer. The history of the 16th–17th centuries is like a kaleidoscope; a lot of differently coloured pearls constitute a rich mosaic, but after turning the lenses we got another picture. This simile is valid for the imperial-royal army of the Habsburgs, because regiments, troops and units recruited on different basis of royal prerogatives fought side by side against the army of the Ottoman Empire in the territory of the Hungarian Kingdom at the turn of 16th–17th centuries. These soldiers can be divided into three major groups. The first group is constituted by those soldiers who were enlisted on the old medieval model of army levy. The second group is formed by the hired soldiers, while the third category contains the so-called “associations of the free warriors”. These three main categories can be divided into further sub-categories. The command of this complex, multinational and differently effective army, and the organisation of its everyday life, and leading it to siege or battle presented a serious challenge to the developing general staff. It can be rightly stated, that a richly colourful world is revealed in this field as well.

Kovács Nándor Erik

„Panaszok könyve”. Szempontok a sikájjet defterik meghatározásához

Az Oszmán Birodalom legfőbb döntéshozó szerve a szultáni tanács, azaz a díván volt. A 16. század második feléig a testületet többnyire személyesen a szultán irányította, ám az elnöklés a gyakorlatban egyre inkább a nagyvezír feladatává vált. A díván állandó tagjai közé tartozott a katonai bírászkodás két csúcsszereplője, a ruméliai és az anatóliai kádiaszker, a két fő pénzügyi vezető, azaz az anatóliai és a ruméliai defterdár, a kancellári hatáskörrel rendelkező nisándzsi és az ún. kupolavezírek, akiknek létszáma három és hét között ingadozott.¹

Az oszmán államszervezet e csúcshintézménye volt hivatott tanácskozni és döntést hozni a birodalmat érintő legjelentősebb katonai, politikai kérdésektől kezdve egészen a legjelentéktelenebbnek tetsző törvénysértésekig terjedő ügyekben. A díván munkájával párhuzamosan jellegét, folytonosságát tekintve egyedülálló eljárás volt az ott hozott rendeletek (*emr*, *hük*, *fermân*) iktatása. A szultáni tanácsban született, a címzett és a tárgy szempontjából a lehető legváltozatosabb, mégis sokszor sematikus, határozott formai jegyek szerint, nem egyszer általánosságokkal terhelt megfogalmazott rendeletek szövegét kötetekbe (*defter*) másolták.

A rendeletek eredeti példányának többsége megsemmisült, tartalmuk túlnyomórészt csak a szóban forgó kötetekben őrződött meg. Ezeket a tudományos szóhasználatban főként *mühimme defterik*nek (fontos/sürgős ügyek jegyzékei – a továbbiakban MD) neveznek, habár magukon a deftereken a 17. század közepéig nem található meg ez a meghatározás, s nem ismeretes e dokumentumtípust általánosan jelölő egykorú terminus sem.²

¹ Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve siyasal karar organı olarak Divan-ı Hümayun*. Ankara, 1986; Uó, *Dıvân-ı Hümayûn*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9. İstanbul, 1994, 430–432.

² Leggyakrabban a „nagyúri parancsok könyve” (*ahkâm-ı mîrî defteri*) megjelölés található meg egyik előzéklapjukon. Az első defter, amely a *mühimme* önmeghatározást viseli, az MD 94. Vó. Géza Dávid, *The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman–Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century*. *Archivum Ottomanicum* 20 (2002 [2003]) 167–168. A defter típusát jelző terminusként valójában csak az 1640-es évektől megjelenő *mühimme* kifejezés talán éppen az alább tárgyalandó defter-fajta megjelenésétől kezdve, az utóbbival szembeni megkülönböztetésként tűnik fel a regesztrumok jelölési gyakorlatában. Ld. Dávid, *i. m.*, 168. és Feridun M. Emecen, *Osmanlı divanının ana defter serileri: Ahkâm-ı mîrî, ahkâm-ı kuyûd-i mühimme ve ahkâm-ı şikâyet*. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (2005) 117.

A fennmaradt MD-k évszázadokon átívelő roppant sorozata hatalmas mennyiségű és felbecsülhetetlen értékű forrásanyaggal szolgál az oszmán állam-szervezet működésére, azon belül a központi kormányzat rendeletalkotási mechanizmusaira, a centrum és a tartományi szervek, illetve esetenként a vazallus államok és közösségek viszonyára, valamint a tartományok helyi társadalmi, gazdasági folyamataira stb. vonatkozóan.

Az MD-ket néhány kivételtől eltekintve a Török Köztársaság Miniszterelnöksége Oszmán Kori Levéltárában (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, a továbbiakban BOA) őrzik.³ Ezek kisebb-nagyobb kronológiai hézagokkal és átfedésekkel a 16. század közepétől a 19. század végéig foglalják magukba a birodalmi tanácsban született rendeletek másolatait.⁴ Bár a defterek kutatásából a nemzetközi tudományos színtéren több kutató is kivette részét, ezek során azonban mind világosabbá vált, hogy az eredeti referenciaként szolgáló levéltári katalógusban az MD-kre mint forráscsoportra vonatkozó összesítő adatok számos ponton eltérnek a valóságtól, ami többnyire jól tükrözi a rendezetlenül őrzött és tárolt anyag örökül kapott anomáliáit.⁵ A defterek átfogó, részletes és rendszerező leírása aprólékos és óriási feladat, mely az egyes kötetek tartalmi vizsgálaton alapuló fizikai csoportosítását, a kronológiai, illetve altípusbeli keveredések tisztázását is megköveteli.

E korpusz feldolgozása – a három kontinensre kiterjedő birodalom szám-talan tartományára, településére nézve hatalmas kiaknázandó adatkincs lévén – az utóbbi évtizedekben az oszmanisztikai kutatásokhoz legkülönbébb módon kapcsolódó szakemberek részéről látványos fellendülésnek indult. Az MD-k lényegében mindmáig érvényes formai leírását, elsősorban 16. századi példák analízise alapján és a palesztinai bejegyzések kiadása kíséretében először Uriel Heyd végezte el.⁶ Ezt követően élénk diskurzus bontakozott ki az MD-k körüli kérdésekről, elsősorban arra vonatkozóan, hogy a defterekbe a döntéshozatal, illetőleg a parancs kibocsátása folyamatának mely fázisában kerülhettek a bejegyzések.⁷ Feridun Emecen volt az, aki ezen defterek átfogóbb formai tanul-

³ A jelenleg ismert MD-k lelőhelyeire vonatkozóan ld. Emecen, *i. m.*, 108–110. A 16. századi defterek időrendi táblázatát ld. Dávid Géza–Fodor Pál, „*Az ország ügye mindenek előtt való.*” *A szultáni tanács Magyarországgra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552).* (História könyvtár. Okmánytárak, 1.) Budapest, 2005, XXXII–XXXIV.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi.* Hazırlayanlar Yusuf İhsan Genç et. al. İstanbul, 2010, 7–16. Az azonos címen megjelent katalógusok különböző kiadásainak neve a továbbiakban: *BOAr*.

⁵ Mithat Sertoğlu, *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi.* İstanbul, 1955; Atilla Çetin, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi kılavuzu.* İstanbul, 1979; *BOAr*, İstanbul, 2000 és *BOAr*, 2010.

⁶ Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552–1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri.* Oxford, 1960.

⁷ William S. Peachy, Register of Copies or Collection of Drafts? The Case of Four mühimme defters from the Archives of the Prime Ministry in Istanbul. *The Turkish Studies Association Bulletin* 10/2 (1986) 79–85; Minhea Berindei–Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays*

mányozása során felhívta a figyelmet a velük és tartalmukkal kapcsolatos terminusok jelentésbeli változásának lehetőségére, illetve, hogy miként a kancelláriai gyakorlatban, úgy az annak lenyomatát jelentő defterek vezetési szokásaiban is szükségszerűek voltak a módosulások.⁸ A témával foglalkozó török tudósok mellett a magyarországi török hódoltság történeti vonatkozásainak köszönhetően az MD-k feldolgozásából magyar szakemberek is kivették részüket. Dávid Géza és Fodor Pál közelmúltban megjelent defter-kiadása az utóbbi évtizedek legterjedelmesebb hódoltságkori török forrásközlése.⁹

A defterek elsődleges céljuknak megfelelően jogi referencia-anyagként szolgáltak, így az egyes dekrétumok visszakereshetősége a konzekvens ítéletalkotás és döntéshozatal érdekében rendkívül fontos volt.

E tanulmány a 17. század közepén kialakuló úgynevezett sikájet defterik (a továbbiakban SD) létrejöttének körülményeit kívánja megvizsgálni, az eddigi eredmények és a még tisztázandó problémák összegzésével együtt.

Az SD levéltári állománya és helye az oszmán központi kancellária működésében

A szultáni tanács – fent említett funkciója mellett – a legfőbb bírói hatalom szerepét is betöltötte. Az iszlám vallásjog és az igazságos uralkodó eszményképéhez kapcsolódó perzsa eredetű uralkodói hagyomány befolyása érvényesült a díván működésében, amely nemcsak névlegesen, hanem – a defterekben olvasható számtalan bejegyzés tanúsága szerint – ténylegesen is az alattvalók (*reâyâ*) egzisztenciális biztonságának őreként tekintett magára.¹⁰

Az MD-kben olvasható bejegyzések zöme a lakosság vagy az államigazgatási-katonai szervek helyi tagjainak egyéni vagy csoportos sérelmeket előterjesztő panaszbeadványaira reagáló parancsok iktatott változatai. A birodalom teljes területén és potenciálisan valamennyi közigazgatási vagy igazságszolgáltatási ügyben illetékes díván és a dokumentációt végző kancellária elé jelentéktelennek mondható helyi jogsérelmek, „tyúkperek” is nagy számban kerültek, s ezekben döntések születtek. A díván igazságszolgáltatási csúcsszerveként való működése jóval megelőzi a dokumentációjául szolgáló első fennmaradt MD-kezt, ám az e funkcióról, azaz az Oszmán Birodalom „legfelsőbb bíróságá-

roumains, 1544–1545. Études et documents. Paris–Cambridge, [1987], különösen 124–131; Dávid, *i. m.*, 168–169.

⁸ Emecen, *i. m.*, 111.

⁹ Dávid–Fodor, *i. m.* (a rendeletek török átírását és bő magyar regesztáit tartalmazza); Uők, „*Ez az ügy fölöttébb fontos.*” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565).* Budapest, 2009 (a rendeletek részletes magyar regesztáit tartalmazza).

¹⁰ Halil İnalçık, Şikâyet hakkı: ʿarż-i hâl ve ʿarż-i mahzarlar. *Osmanlı Araştırmaları* 7–8 (1988) 33.

nak” működéséről alkotott képet nagyban árnyalja a 17. század derekától vezetett új sorozat, a *sikâjet defterik* rendelkezésre álló csoportja.

A 17. század közepétől a lakossági panaszbeadványokra reagáló rendeletek iktatását elkülönítve végezték. Az MD mellett megjelentek az SD-k, a BOA katalógusa alapján a jelenleg ismert legkorábbi 1649-ből származik. Az SD alaptípusát 1742-től kezdve territoriális alapon további szériákra osztották. Ettől kezdve 17 alfaját ismerjük, 16 az egyes tartományokra, egy pedig a fővárosra vonatkozó rendeleteket tartalmazta.¹¹ A katalógusok a bontás előtti csoportot régi (*atîk*) sikâjet néven különböztetik meg az attól kezdve tartományi parancsok deftere (*eyâlet ahkâm defteri*) néven számon tartott példányoktól. Az SD-k csoportjának utolsó, 213. darabja 1813-ból való.¹² A BOA-ban őrzött állomány mellett két nyugat-európai gyűjteménybe került példány is ismert. Az 1675. évi bejegyzéseket tartalmazó SD-t a Kara Musztafa nagyvezír által vezetett második bécsi hadjárat során zsákmányolta a koalíciós haderő. Ez az eset mintegy szimbolikusan is példázza, milyen kockázatot jelentett az oszmán vezetés szokása, hogy a deftereket a döntéshozatal folyamatosságának fenntartása érdekében gyakorta a hadjáratokra is magával cipelte.¹³ A ma a bécsi Nemzeti Könyvtár (Nationalbibliothek) archívumában őrzött példány hasonmás kiadása ugyan megjelent, ám a defter arab betűs átírást és a fordítást tartalmazó második kötetet, melyet egy nemzetközi kutatócsoport készített volna el, máig nem sikerült tető alá hozni.¹⁴ Egy további, a BOA állományának kronológikus részét kitöltő deftert őriz a Drezdai Állami Levéltár (Hauptstaatsarchiv Dresden), amelynek mikrofilmmásolata Fekete Lajos jóvoltából ma megtalálható a Magyar Országos Levéltárban.¹⁵

¹¹ Sertoğlu, *i. m.*, 23; *BOAr*, 2010, 21–41.

¹² *BOAr*, 2010, 25–30. Az első SD címsorában jegyzett dátum szerint a hidzsra szerinti 1059. első napjával (muharrem 1.), azaz 1649. január 15-én kezdődnek a bejegyzések.

¹³ A deftereknek a döntéshozatalban betöltött fontos szerepét jelzi, hogy a 16. század végétől kezdve egyes példányaikat jogi referenciaként a szultán vagy a nagyvezír által vezetett hadjáratokra is kikérték a kancellária „archívumaként” működő defterháne hivatalától, vagy esetenként az eredeti defter részleges másolatát vitték el. Arra nézve, hogy ez miként valósult meg a gyakorlatban, Feridun Emecen gyűjtött adatokat. Ezekből kiderül, hogy a szultáni tanács operatív vezetői, a nagyvezírek azért többnyire tartózkodtak attól, hogy a deftereket a közvetlen frontzónába is magukkal vigyék. A döntéshozatal e fontos dokumentumait legtöbbször valamely hátszói csomóponton, keleten például Szivasz, Erzurum, Aleppó, Dijárbekir falai között, nyugati expedíció esetén Belgrádban helyezték letétbe. Vö. Feridun Emecen, *Seferlere götürülen defterlerin defteri*. In: *Prof. Dr. Bekir Kütikoğlu'na Armağan*. İstanbul, 1991, 241–268, főleg 242–250. Más nyilvánvaló sürgető okok mellett talán az oszmán hadvezetés önbizalmának jeleként is értékelhető, hogy 1683-ban nem ózdkodtak több más defterrel együtt az 1675. évi SD-t is a közvetlen hadszíntérre vinni.

¹⁴ *Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden” (Şikâyet defteri) vom Jahre 1675*. Hrsg. von Hans Georg Majer. Wien, 1983, 11. A kiadás példaként 18 nyomtatott bejegyzést is tartalmaz (24–30).

¹⁵ Fotómásolata az ELTE Török Filológiai Tanszékén található. Fekete az Eb 368 jelzetű MD regesztái mellett néhányat közölt az Eb 372 jelzetű SD bejegyzéseiből is, szintén rövid

Az SD definíciójának kérdései

A tudományos szóhasználatban a defterek kötéstábláján olvasható, késői, rövid címfelirat alapján a közrebocsátott katalógusokba bekerült s révükön elterjedt sikájet defteri megnevezés használatos, amely – akárcsak az MD-k esetében – maguknak a deftereknek az önmeghatározásában ilyen formában alig fordul elő. A jelentéssűrítő kifejezés, amely a *panaszok jegyzéke* vagy *panaszok könyve* formában adható vissza, kissé megtévesztő, minthogy nem kizárólag a panaszokat vagy azok kivonatát, hanem az ilyen betérjesztésekre reagáló parancsok kissé megrövidített másolatát tartalmazza. A defterek önmeghatározásában többnyire a „panaszrendeletek bejegyzései” (*kuyûd-i ahkâm-i şikâyet*) formula szerepel, például első alkalommal az SD 5., majd a 7. kötet első fôlióján, máskor az „uralkodói panaszrendeletek bejegyzései” (*kuyûd-i ahkâm-i şikâyât-i mîri*) verzió található, mint a tévesen MD 92 néven besorolt SD elején. Ritkábban más megfogalmazás is olvasható rajtuk.

Az utóbbi évek kutatásai nyomán egyre nyilvánvalóbb, hogy az idők során eredeti helyükről elkerült deftereket később felületes szemrevételezés alapján, illetőleg a régi nyilvántartás (*mahzen defteri*) adatait átvéve kezelték, ezért a róluk készült levéltári katalógusok nem használhatók megbízható támpontként tipizálásuk során.¹⁶ A bizonytalanság leginkább abból adódik, hogy a defterek eleve téves meghatározását fogadták el és így sorolták be egy nem megfelelő csoportba, avagy a besorolást segítő külső ismertetőjegyek hiányában rosszul osztályozták őket. A defterek releváns csoportosításához és ezáltal a kancellária működésének megértéséhez a példányok részletes tartalmi és szerkezeti vizsgálata szükséges.

A BOA-ban őrzött MD-k és SD-k legnagyobb része ma ebrúval¹⁷ díszített bőrkötésben van. Majdnem mindegyik kötet borítóján nyomtatott motívumokkal szegélyezett címkén egységes kalligráfiával készült felirat jelzi, hogy mühimme, avagy sikájet defteriről van-e szó (innen a közkeletű elnevezés). A defter megnevezése alatt és/vagy fölött kézírással jelezték az adott defter számát és kronológiai helyét. Az egységes, nyomtatott díszítőmintát tartalmazó címke egészen a 19. század második feléig megfigyelhető, vagyis a deftereket csak ekkortájt látták el azzal a külső „típusjelzéssel”, amelyet a katalogizálásnál is alapul vettek. A borítón szereplő megjelölés a defterek többségében az adott kötet első fôlióinak valamelyikén megtalálható szöveg alapján készülhetett, amely jellemzően utal a defter-típusra. Például: *kuyûd-i şikâyât der zamân-i...*, vagyis: „panaszos bejegyzések ... (itt a kancelláriát éppen vezető tisztségviselő,

összefoglalásban. Fekete Lajos, A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. *Levéltári Közlemények* 6 (1928) 259–305; 7 (1929) 55–106.

¹⁶ Dávid, *i. m.*, 176–177.

¹⁷ Távol-keleti eredetű, különleges eljárással készülő festett papír, amely Európában márványpapír néven ismert.

leginkább a reiszülküttáb neve szerepel) idején”. Egyes kötetek nélkülöznek az ilyen címet, ami felveti annak lehetőségét, hogy töredékekkel van dolgunk. Másikak csupán a defter által lefedett korszakot szokás szerint az éppen hivatalban levő nagyvezír és a reiszülküttáb nevével azonosító sorokat tartalmazták, a defter típusára való utalás nélkül.¹⁸ Máshol mindössze egy későbbi, többször rika írással írt megjegyzés utal a tartalomra, például a 17. számú SD vagy a 95. számú MD esetében.

Nem állapítható meg egyértelműen, de valószínűsíthető, hogy a legtöbb defter kötése a címkével egykorú. Ezt a feltevést látszik támogatni a kötések többnyire egységes formája. Nem tudni, hogy a 16–17. században miként őrizték őket, de valószínű, hogy a lapokat időről-időre legalábbis összefűzték. Az bizonyos, hogy az anyag zömét utólag rendezték kötetekbe. Az archív állomány fizikai rendbetételére és csoportosítására valamikor az állami bürokráciát alapjaiban érintő tanzimát-kori reformok idején vagy azt követően kerülhetett sor.

A borítócímen alapuló levéltári nyilvántartás időnként a defterek alcsoportjaira vonatkozóan is megtevesztő. A kancelláriai ügyvitelben a fent ismertetett defter-típusok további altípusait különböztették meg aszerint, hogy a legfelsőbb döntéshozatali szerv vezetője, a szultán vagy a nagyvezír éppen hadjáraton tartózkodott-e (*ordu mühimmesi/ordu şikâyeti*), avagy az isztambuli és edirnei díván ülésein hozták-e az adott határozatokat. Hadjárat esetén a kancelláriai ügyvitel is kettévált: a szultán vagy a nagyvezír által vezetett hadjárat idején „kihelyezett” tanácskozásokkal egy időben a Portán a helyettes pasa (*kaimakâm paşa*) elnökletével tartott díván-ülések rendeleteit a rikáb mühimmesi/rikáb şikâyeti alcsoportban vezették. A defterek bejegyzéseinek alaposabb vizsgálata során azonban kiderül, hogy a legritkább esetben találkozni a „tisztán” ordu vagy rikáb típusal, így a megkülönböztetés jelenlegi formájában meglehetősen pontatlan. A nagyvezír apparátusa a hadjáratra többnyire magával vitte az addig a központban vezetett deftert, máskor pedig a hadjárat során megkezdett jegyzőkönyvet vezették tovább a központban.¹⁹

A defterek kritikai kiadása kapcsán végzett módszeres tartalmi és formai vizsgálatok sora teremti meg a lehetőségét annak, hogy az állomány nyilvánvalóságában rejlő ellentmondások korrekciója lassan, de biztosan megvalósuljon. Ma az MD-k sorában több olyan kötet is van, amelyik klasszikus értelemben nem sorolható közéjük, így például a BOA-ban őrzött mühimmek közül az

¹⁸ Például SD 4: „Hüseyin efendi reiszülküttáb idején” (*Der zamân-ı hazret-i Hüseyin efendi reisü'l-küttâb*).

¹⁹ MD 100: 1101. ramazán hó második dekádjában, azaz 1690. június 18–27. között a bejegyzésekben a betérjesztés fogadási helye megváltozik: Isztambul (*dergâh-i muallam*) helyett a tábor (*ordu-i hümayûn*) a díván színhelye. Az SD-k közt is számos példát találunk, így SD 12: 1100. muharrem hó első dekádjától (1688. október vége–november eleje) kezdve a betérjesztések a táborba érkeznek. További példák: SD 21, SD 23, SD 29.

első kettő, illetve a 4., a 8. és az 50. számmal ellátott valójában hivatali kinevezésekre vonatkozó bejegyzéseket tartalmazó ruusz illetve tahvil defteri.²⁰

Az SD-k meghatározásához, az új sorozat funkciójának és a bürokrácián belül a háttérben zajló folyamatoknak a megértéséhez a legfontosabb elem a sikájet-csoport pontos elkülönítése az MD-ktől. A besorolás visszasságai pedig épp itt jelentkeznek a leginkább. A 92. számú MD-t a 19. században pusztá tévedésből rakták a mühimme-sorozatba, hiszen önmeghatározása szerint is SD.²¹ A 17. századi sikájet-sorozatban további, a katalógusban fentebb említett módon hibásan azonosított defter is található. A 17. SD-ként regisztrált kötet a 486. fólióig sikájet-bejegyzéseket tartalmaz, majd egy szembetűnő kronológiai cezúrát követően mühimme-parancsok következnek benne egészen a kötet végéig. Erős a gyanú, hogy a 30. számú SD-ként ismert kötet teljes egészében mühimme defteri. A keletkezésük idejét és típusukat tekintve legkülönbözőbb parancsokat gyűjtő „kolligátumok” különleges képviselője az SD 209 számon nyilvántartott „mizscellána gyűjtemény”.²²

Feridun Emecen a bejegyzések néhány formai jellegzetessége alapján – amelyekre később még kitérek – azt állítja, hogy az első négy SD valójában mühimme. Érvelésében megemlíti, hogy e négy defter mindegyike nélkülözi a típusazonosító meghatározást, amely először csak SD 5-től kezdve figyelhető meg.²³ Ebben az esetben az SD-k megjelenését az eddig feltételezett 1649-ről 1656-ra kellene tennünk, az első ismert SD pedig a 92. számú MD-ként katalogizált kötet volna. Ezzel együtt az első három SD (hézagosan 1649–1655) szépen illeszkedne az MD-k sorában mutatkozó majdnem 12 éves űrbe, ami a 91. és 93. számú MD között (1646–1658) tátong. A kutatók számára a 17. század második felének archív anyaga tekintetében is jelentős kihívást jelent az eredetileg összetartozó, de időközben szétszóródott és külön számozott, illetve kötött defter-részletek összeillesztése, s természetesen ugyanúgy az össze nem tartozó, de egybekötött részek azonosítása, megkülönböztetése is. Soyer különböző, máshova sorolt, de eredetileg a 3., 4., 15. SD-khez tartozó töredékeket, illetve az MD 92.-hez illeszkedő oldalakat kutatott fel.²⁴

²⁰ Dávid, *i. m.*, 175, 179; Emecen, *Osmanlı divanının*, 108, 111; *BOAr*, 1992, 6–7. Az MD-k között ezeken túlmenően számos további példa akad a téves besorolásra.

²¹ Vö. *Das osmanische*, 17–18.

²² A heterogén, vékony (50 fólió) kötet feltűnően kis terjedelemben és természetesen óriási időrendi hézagokkal, 122 (!) évet (1069. dzsemáziülevvel–1195. sában = 1659. február–1781. augusztus) átfogó időszakból tartalmaz másolatokat. Ha tudatos összeállításról van szó, nehezen érthető, milyen rendező elv szerint másolták egy helyre vagy kötötték egybe a sokrétű bejegyzéseket. A defter második felében dátumot nélkülöző, a 17. század második felétől az iktatás gyakorlatában megszűnő jazildi (*yazıldı*) és bujuruldi (*buyuruldi*) bejegyzések olvashatók. (E protokolláris bejegyzésekről alább esik szó).

²³ Emecen, *Osmanlı divanının*, 127–128.

²⁴ Emel Soyer, *XVII. yy. Osmanlı bürokrasisi'nin değişimlerinin bir örneği olarak mühimme defterleri*. İstanbul, 2007, 82 (kiadatlan MA szakdolgozat). A szerzőnek köszönettel tartozom, amiért betekintést engedett dolgozatába.

Az eredetileg összetartozó füzeteket (*cüz*) tartalmazó, de külön kötött bejegyzések esetére példaként szolgál, hogy a töredékében is terjedelmes SD 4-en belül mutatkozó kronológiai űrt tökéletesen kitölti az 5. és 6. számú defter rendeleteinek sora. A három számon nyilvántartott kötet eredetileg egy defter lehetett.

A fentiek csak egy részét jelentik a defterek mai nyilvántartási rendszere és az állomány valódi összetétele közötti anomáliáknak. A sikájet-csoport meghatározásában a jelentősebb akadályt a defterek tartalmi jellemzői közti eligazodás nehézségei jelentik.

A továbbiakban a sikájet-bejegyzések meghatározásához és a különbségek megállapításához az MD és az SD elkülönítését akadályozó, a csoportosítás hibáiból adódó anomáliákkal számolva elsősorban olyan 17. századi SD példányok közül vettem mintát, amelyek tartalmi szempontból egységes, szerkezeti-
leg viszonylag egyöntetű, folyamatos képet mutatnak. Úgy vélem, a defterek interferenciáinak tisztázásától függetlenül, tartalmi megközelítés útján lehetőség van a kétféle bejegyzés típus körülírására.

Bizonyos, hogy a díván lakossági panaszkezelési mechanizmusa az SD-k megjelenésével valamiképp elkülönült a központ általános döntéshozatali rendszerén belül, a megnevezésen túl a két defter-típus közötti tartalmi különbségek is ezt támasztják alá.

Azonban az új defter-csoport funkciójának pontos meghatározását megnehezíti, hogy az SD-kkel egyidejűleg tovább vezetett MD-kben nem szűnnek meg a panaszos ügyekben kelt rendeletek. Ennél is ritkábban, de előfordul, hogy az SD-kbe is becsúsztak nem kifejezetten panaszhoz kapcsolódó bejegyzések.²⁵ Tehát kizárólag a rendeleteket megelőző panasz meglétéből vagy hiányából kiindulva az iktatás menetében nemigen lehet olyan rendszert kimutatni, amely alapján egymástól maradéktalanul elkülöníthető volna a két defter-fajta.

Ez az SD-k meghatározását akadályozó zavaró körülmény – vagyis, hogy tartalmi szempontból látszólag nem húzható markáns vonal a két defter-csoport között – adhatta az ösztönzést, hogy formai kritériumokat keresve próbálják meg elkülöníteni a mühimme és sikájet-típusokat. Nejat Göyünç szerint a panaszra reflektáló parancsok esetén a *hük*m kettős – a *buyurdum ki... vusul buldikda* terminusokkal elválasztható – szerkezete²⁶ nem mutatható ki, ehelyett a sikájet-típusnál valóban gyakori *...emr-i şerîf ricâ eyledüği ecilden* vagy az

²⁵ SD 6/3, 4, 5, 9. rendelet a havasalföldi adó Krétára történő továbbszállítása ügyében mozgósítja az illetékes kádikat. Ezek tipikus mühimme-parancsok. (A továbbiakban az utalt bejegyzés lelőhelyét a következőképpen jelölöm: a defter rövidítését a defter katalógus szerinti sorszáma követi, a / után paginált defterek esetében az oldal, illetve fóliószám, az ezt követő kettőspont után a bejegyzés sorszáma olvasható. Ha a defter lapjait nem számozták, a defter sorszámat követő / utáni szám a bejegyzésre vonatkozik.)

²⁶ Heyd, *i. m.*, 8–9.

...*emrüm/hüküm yazılmışdur* formula szerepel.²⁷ Ez a megállapítás azonban számos ellenpéldával cáfolható. A *hüküm* kettős szerkezetére nemcsak az első SD-kben,²⁸ hanem jóval később is előfordul egy-egy példa a parancsok között, a két defter-típus megkülönböztetése e formai jegy alapján tehát nem lehetséges.²⁹ A 17. század második felétől a bejegyzések egyszerűsödése s ezzel párhuzamosan az iktatási eljárás technikájában a kettős szerkezetű *hükümök* fokozatos kiszorulása figyelhető meg,³⁰ ám véleményem szerint e strukturális elemek megléte, hiánya vagy változása és a defter-kategória, illetőleg a parancs keletkezésének körülményei között nem mutatható ki egyértelmű összefüggés.

A tartalmi átfedések olyan mértékűek, hogy ha ezeket kizárólag az írások zavarának vagy nemtörődömségének tulajdonítanánk, akkor megállapíthatnánk, hogy az átláthatóbb, differenciáltabb iktatási rendszert megvalósítani hivatott eredeti koncepció kudarcba fulladt. Itt megemlítendő Majer megállapítása, amely szerint a bürokratikus átszervezést követően az MD-k *leginkább* nem előzetes beterjesztésre reagáló, igazgatási, hadjáratokhoz, zárandoklathoz kapcsolódó bejegyzéseket tartalmaznak, míg az SD-kben *túlnyomórészt* a lakosság, illetve a katonai-államigazgatási személyek egyéni panaszbeadványaira reagáló parancsokat gyűjtötték. De pontosabb határvonalat ő sem tudott húzni.³¹ Majer ugyanakkor kitér az utólag korrigált írások tévedéseire, például a „bécsi” defter 2. főlőjének 6. bejegyzése kapcsán. A parancs utólag kihúzott szövege fölött álló megjegyzés szerint a bejegyzést átírták egy MD-be.³² Néhány további hasonló példa mutatja, hogy a téves és utólag felismert iktatás nem egyedi eset volt.³³

Ezek a javított tévedések jelzik, hivatali szinten egyáltalán nem volt mindig, hogy az adott parancs szövegét melyik defterbe iktatják, vagyis a rögzítés

²⁷ Ld. Nejat Göyünç recenziójában. In: *Osmanlı Araştırmaları* 5 (1986) 273–274. A szerkezeti sajátosságokat a sikájjet-bejegyzések formai leírásakor bővebben ismertetem.

²⁸ Vö. Dávid, *i. m.*, 181–182; Dávid–Fodor, „Az ország ügye mindenek előtt való”, XXVI–XXVII.

²⁹ Néhány példa: SD 4/1, 10, 258, 265; SD 10/15:2.

³⁰ Dávid, *i. m.*, 182. Dávid Géza észrevétele szerint a tévesen műhimmeként besorolt, valójában önmeghatározása szerint is sikájjet-típushoz tartozó MD 92-től kezdve tűnnek el a kettős szerkezetű *hükümöt* tartalmazó bejegyzések. Hogy mennyire nehéz a bejegyzések szerkezeti változásai vonatkozásában markáns korszakhatárokat húzni, jelzi az, hogy ennél későbbi defterekben is föl-fölbukkannak kettős szerkezetű parancsok: MD 93/248; SD 7/550, SD 10/85:2, SD 11/29, SD 14/73:324.

³¹ *Das osmanische*, 20.

³² *Umûr-i mühimmeve nakl olunmuşdur*. Ld. *Das osmanische*, 21. és facs. 2v/6. A kihúzott, de kitűnően olvasható bejegyzés további érdekes sajátossága, hogy a környezőkkal szemben és általában a sikájjet-bejegyzésekkel ellentétben nem tartalmaz beterjesztésre utaló részt. Egy további, az előbbihez hasonlóan büntetést kilátásba helyező parancs szövege pedig megszakad, valószínűsíthetően szintén azért, mert az írnok utóbb ismerte fel, hogy nem a megfelelő defterbe kezdte másolni a rendeletet: 188v/1 (Majer utalásában tévedésből 188r szerepel).

³³ Például az SD 23/11:45; SD 29/202:889 bejegyzések esetében ugyanez figyelhető meg.

során a rendelet típusok csoportosítása a látszólagoshoz képest pontosabb rendszerben zajlott. Mindezek alapján úgy vélem, korai lenne pusztán a kancellária és az írnoiki gyakorlat következetlenségére fogni a két defter közötti tartalmi átfedéseket, jóllehet így is bőven akadnak a körülírásukat megnehezítő írnoiki hibák.³⁴ Itt utalok vissza arra a korábban említett fejleményre, hogy a katalógus által tükrözött beosztást Emecen álláspontja jelentősen felülírja. Az ő megállapítása alapvetően meghatározza az SD-k kutatásának teljes menetét, hiszen a jelenleg ismerthez képest egy évtizeddel tolná el az „első” SD megjelenésének időpontját. Az első három SD esetében a műhimmekre – főként a 90. számú MD-re – emlékeztető formai kritériumokra hivatkozik, amelyek közül konkrétan csak a bejegyzések datálását nevesíti. Érvelésének kiindulópontja, hogy az első négy SD közül az első és a negyedik nélkülözi a típusjelölő címsort, a második és a harmadik önmeghatározásában pedig nem szerepel a sikájét kifejezés.³⁵ Következő érve, a bejegyzések kétféle dátumozása (dekádok szerint vagy napra pontosan) azonban – ha elvétele is – más SD-ben is megfigyelhető,³⁶ s inkább az írnoiki gyakorlat függvénye, ami nem tekinthető a defter típusát meghatározó körülménynek, ezért a megállapításnak ez a része nem állja meg a helyét. Az MD 90 és 91-ben megfigyelhető, a bejegyzések felépítését érintő módosulások ezt követően mindkét defter-fajtában állandósulnak, így formai tekintetben nem lehet szignifikánsan elkülöníteni egymástól a 17. századi MD-eket és SD-eket.

Ha Majer észrevételeit továbbgondolva az MD-k panasszal összefüggésben hozott rendeleteit összevetjük az SD-kben rögzített bejegyzésekkel, akad egy további mozzanat, amely segíthet megérteni a panaszos ügyek két defter-félére történő osztását. Az MD-kben előforduló panaszos beadványra reagáló parancsok az általam vizsgált esetek mindegyikében tartalmaznak konkrét büntetésre vonatkozó utasítást, illetve a panasz hátterében általában az egyén sérelmén túlmutató, a közrendbe ütköző, illetőleg a közbiztonságot veszélyeztető cselekmények állnak,³⁷ míg az SD-kben levők csak általános útmutatást adnak,³⁸ vagy a helyi kádi hatáskörébe visszautalva az esetet, rábízják a jogalkalmazást.

Amennyiben a bejegyzésekben szereplő döntéseket vesszük górcső alá, használhatóbb fogódzókat kaphatunk a műhimme és a sikájét-csoport elválasztásához. Mindkét defter-fajtában külön vizsgáltam azokat az egyéni sérelemmel összefüggő bejegyzéseket, amelyek utasítása értelmében a vádlottat (vagy több érintettet) személyesen rendelik a tanács elé. Mind a műhimme-, mind

³⁴ Dávid, *i. m.*, 182. Számos eset tudható be az írnokok tévedésének, figyelmetlenségének. Jellemző példák közé tartoznak a keltezéssel kapcsolatos elírások, tipikusan új év kezdetén, például SD 17/2238. Itt 1106 helyett tévesen eggyel korábbi évszám szerepel.

³⁵ Itt csak a *kuyûd-i ahkâm*, azaz a „parancsok bejegyzései” kifejezés olvasható.

³⁶ Például SD 8/121:542.

³⁷ MD 100/81, 90, 505; MD vö. *Das osmanische*, 20.

³⁸ Erre Emecen is utal: *Osmanlı divanının*, 134–135.

pedig a sikájet-bejegyzések között találunk olyanokat, amelyek az adott ügyben érintett fele(ke)t, leggyakrabban a jogsértőt beidézük a Portára, tehát önmagában a beidézés ténye a parancs iktatása szempontjából szintén nem perdöntő. Megfigyelhető azonban, hogy az SD-kben az ilyen parancsok a beidézést minden esetben feltételesen írják elő. Jellemzően akkor kérik a díván elé az érintette(ke)t, ha a helyben, a kádi által lebonyolítandó igazságtétel az érintett fél vagy felek ellenállása,³⁹ esetleg más okok miatt akadályba ütközött volna,⁴⁰ illetőleg, ha a felek maguk kérték felsőbb fórumon történő kihallgatásukat.⁴¹ Ezzel szemben az MD-kben vezetett bejegyzések, amennyiben beidézést írnak elő, arra az általam vizsgált esetekben feltétel nélkül adnak utasítást.⁴² Azaz a parancs iktatási helyét nem az előzményül szolgáló beadvány jellege, hanem a rendeletbe foglalt döntés minősége, illetve a központnak az eljárásban játszott szerepe határozhatta meg.⁴³ Az egyes ügyek MD-be vagy SD-be való iktatását tehát nem egyszerűen a betérjesztés megléte vagy hiánya, még csak nem is pusztán az egyéni jogsérelem feltétele szabta meg. Úgy tűnik, az osztályozás alapja alapvetően az lehetett, hogy az adott eset az egyén vagy csoport jogsérelemnél túlmutató, az állam működését, vagyis a közrendet érintő kockázatot jelentett-e, illetőleg ennek megfelelően a díván hozott-e konkrét ítéletet az ügyben, vagy azt – mintegy másodlagos jelentőségűnek minősítve – a kádira bízta. Az MD-kben az egyéni érdeksérelemmel összefüggő ügyek mindegyike határozott döntést, sokszor büntetést, például várfogságot,⁴⁴ gályarabságot, száműzetést,⁴⁵ vagy feltétel nélküli beidézést tartalmaz,⁴⁶ esetleg egy korábbi ügyben kelt parancs megismételt nyomtatékosítását közli.⁴⁷ Ezzel szemben a sikájet-bejegyzésekben a kádira, illetve a helyi hatóságra bízzák az eljárást, vagy, ha előírja is a bepanaszolt fél (esetleg felek) beidézését, azt minden esetben csak feltételesen, a helyi jogszolgáltatás ismételt kudarca esetére rendeli el a tanács. Az SD-kben lévő parancsok között nem találtam konkrét büntetést foganatosító ítéletet.

³⁹ Eb 372 [I:13]:2; SD 7/12, 522, 533, 534, 586; SD 18/1161 stb.

⁴⁰ A számos példa közül csak néhány: SD 2/149:3; SD 7/10, 12, 23, 37, 258, 340, 350, 352, 520; Eb 372/IV:323:3.

⁴¹ SD 6/125; SD 7/74, 82, 346; SD 29/8 stb.

⁴² Például: MD 107/12:22, 13:32; MD 113/1.

⁴³ Szembetűnő, hogy a 17. század első felében, tehát a két defter-típus elkülönülését megelőzően vezetett MD-k ilyen jellegű bejegyzéseiben a büntetési forma megnevezését mellőzve jellemzően csak általános formulákat alkalmaznak: *ihkak-ı hakk oluna*; *hakkından gelesin* (tétessék igazság, részesítsd a neki járó büntetésben), vagy *şöyle bile(sin)* (így szolgáljon tudomásul) MD 89/34, 35.

⁴⁴ MD 107/13:28; 9:15; MD 113/9.

⁴⁵ MD 94/16; MD 107/7:9; MD 109/20.

⁴⁶ MD 107/12:22; MD 113/11.

⁴⁷ MD 100/553. Bulgáriai, (Zagra-i atík = Stara Zagora) ortodox keresztényeket ért inzultus miatt megismételt parancs.

A defterek tartalmi vizsgálata során kirajzolódó kép tehát azt mutatja, hogy a 17. század derekán a dívánban született rendeletek iktatását fokozatosan átstrukturálták, a tanács elé kerülő ügyeket – az állam és a társadalom működésére nézve – kiemelt jelentőségű (*mühimme*) és helyi, egyes személyeket vagy kisebb csoportot érintő (*şikâyet*) esetekre osztották. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy minden látszólagos tartalmi, formai ok nélkül egyes eseteket szubjektív döntéssel minősítettek kiemelt ügygé, s iktatták az MD-be, miközben tartalmukból kiindulva az SD-kben keresnénk őket.

A két defter-típus közötti látszólagos átfedések oka egyes példányok hibás összekötésében vagy téves besorolásában rejlik (például: MD 92, SD 17, SD 30 stb.), a „valódi” tartalmi átfedések egy része az írnokok figyelmetlenségének, tanácsalanságának tudható be (a fent említett, utólag korrigált hibák mellett lehetnek további téves helyre iktatott, utólag nem javított bejegyzések). A mühimékben továbbra is előforduló panaszos ügyek esetében megállapítható, hogy ilyenkor a döntés minősége túlnyomórészt különbözik az SD-kben vezetett esetekben hozottaktól, tehát a két defter-típus sokkal pontosabban elhatárolható egymástól, ha nem pusztán tartalmukat, hanem azon belül a döntések jellegét vesszük figyelembe. Ebben a vonatkozásban az első négy SD és MD 90, 91 és 93 további kutatást igényel, mert a későbbiekben pontosabban elkülöníthető bejegyzés típusok ezekben a defterekben még nem választhatók szét egyértelműen. Elképzelhető, hogy ezek a rendeletek az ügyek fenti rangsorolását megvalósító iktatási gyakorlat bevezetésének valamiféle átmeneti, kialakulási periódusát képviselik, így tartalmuk további vizsgálatot tesz még szükségessé.

A panasszal összefüggő esetekre vonatkozó rendeletekben a döntés minőségi kritériuma az eddiginél markánsabb határvonalat segít húzni a két defter-fajta között, de meg kell állapítanunk, hogy noha az MD és az SD bejegyzései között sikerült pontosabb különbséget tennünk, maguknak a deftereknek a funkcionális szétválasztása még így sem tekinthető teljesnek. Az MD és az SD elkülönülésének kezdeti szakaszát képviselő példányok mellett a 17. századiak közül néhány későbbi defter, például a több mühimme parancsot tartalmazó SD 6 is alapos kutatásra szorul.

Hézagok az SD-k és az MD-k 17. századi állományában

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk annak megértéséhez, milyen indítékok készíthették a kancelláriát a sikâjet-csoport létrehozására, tágabb intervallumban meg kell vizsgálnunk az MD-k bejegyzéseinek fejlődését.

A sikâjet és a mühimme széria egymáshoz való viszonyát érintő, figyelemre méltó adalék (és az összehasonlítást igencsak megnehezítő körülmény), hogy az új sorozat megjelenésének első fél évszázadában, azaz a 17. század második felében a két defter-típus példányai rendszerint más-más időszakokat fognak át, tehát ha igen hézagosan is, de kronológiailag kiegészítik egymást,

miközben időrendi átfedés nagyon ritkán fordul elő közöttük. 1649 és 1699 között valamivel több mint kétévnyi, pontosabban mindössze 27 hónap a sikájet és mühimme típusok közötti kronológiai átfedés:

MD 94, 95 / SD 4	1075. zilkáde–1076. rebiülevvel	1665. május–szeptember
MD 97 / Eb. 372	1091. muharrem–rebiüláhir	1680. február–május
MD 98 / SD (11,) 12, 13	1100. muharrem–sábán	1688. november–1689. június
MD 100, 101 / SD 14, 15	1101. sevvál–1102. redzseb	1690. augusztus–1691. április
MD 102, 104 / SD 16	1103. redzseb–ramazán	1692. március–május

Ezzel szemben a különböző vagy éppen összetartozó, de később darabonként külön-külön összekötött és számozott defterek között előfordul az időrendi megfelelés, s ez csak részben magyarázható azzal, hogy egyes, azonos típusúhoz tartozó defterek különvált darabjait önálló kötetekként tartották nyilván és számozták be.⁴⁸ A sikájet-csoport esetében az időrend tekintetében a 17. század végi defterek mutatják a legzavarosabb képet, ami az oszmán hatalom magyarországi összeomlásának és balkáni kudarcorozatának korszakváltó időszakával esik egybe.

A sikájet-csoport létrehozásának egyik lehetséges oka: a kancelláriára háruló feladatok ugrásszerű növekedése

A panaszokra reagáló rendeletek különválasztásának egyik indoka a bürocráciára háruló utasítások kibocsátásához kapcsolódó feladatok növekvő mennyisége. Ez az előzetes feltevés szerint arra ösztönözhetette a kancelláriát, hogy az MD-kben vezetett ügýtípusok közül a legnagyobb halmaz archiválására külön defter-típust nyisson. Ezt a feltevést igazolhatná, ha az MD-kben az SD-k megjelenését megelőző hosszabb időszakban egyértelmű tendenciaként kimutatható volna a bejegyzések számának időarányos (például havi bontásban vizsgált) növekedése, majd az első SD megjelenésével azok észlelhető és hirtelen csökkenése.

A vizsgálat során az MD-kben három periódusban vizsgáltam a bejegyzések számát az egyes defterek által átfogott időtartam arányában. Az ennek eredményét torzító hatások minimalizálása érdekében olyan időszakokat választottam, amelyekben lehetőleg egymást átfedések nélkül, egyenletesen folytatódó defterek sorozata áll rendelkezésre (kevés ilyen van). Az áttekintett periódusok közül az első jóval megelőzi az SD-k megjelenésének idejét: 1571–1573-ra esik. A második metszet kora a sikájetek megjelenését megelőző évtizedekre,

⁴⁸ A 17–25. számú SD-k ilyen, egymást időrendben átfedő sorozatot alkotnak. Itt számolnunk kell azzal, hogy több defter-töredéket utólag helytelenül kötöttek egybe. További példa a kronológiailag egymásba vágó drezdai Eb 372 és a SD 9 jelzetű defterek esete.

1609–1627 közé tevődik. Ezt követően az első SD-t közvetlenül megelőző, egyébként azonos időszakból származó 90. és 91. számú MD-k bejegyzéseit külön is feldolgoztam. A negyedik csoport az SD-vel párhuzamosan vezetett, egymást nem folyamatosan követő MD-kből áll.⁴⁹ A defterek egymást követő sorozatában figyelembe vettem és a beszámítandó hónapok számából kivontam minden egyes olyan hónapot, amely akár csak néhány bejegyzés erejéig is egynél több defter által lefedett intervallumba esik. Mindemellett is számolni kell egyéb torzító tényezőkkel: a defterek szerkezeti különbözőségeivel, illetőleg azzal is, hogy a kancellária által feldolgozandó ügyek havi mennyisége természetszerűleg akár jelentősen ingadozhatott, például hadjáratok alkalmával jóval több parancsot címezhettek a tartományi hivatalnokoknak, mint „békeidőben”. Az így adódó időtartamokra eső bejegyzések száma a következő.

1. minta, 1571–1573

MD 16	5 hónap	657 bejegyzés
MD 17	1 hónap	40 bejegyzés
MD 18	2 hónap	306 bejegyzés
MD 19	4 hónap	726 bejegyzés
MD 21	5 hónap	784 bejegyzés
MD 22	5 hónap	702 bejegyzés összesen: 153 bejegyzés/hó

2. minta, 1609–1627

MD 78	10 hónap	4016 bejegyzés
MD 79	24 hónap	1316 bejegyzés
MD 80	14 hónap	1347 bejegyzés
MD 81	10 hónap	648 bejegyzés
MD 83	16 hónap	153 bejegyzés összesen: 101 bejegyzés/hó

3. minta, 1636–1646 (közvetlenül az első ismert SD megjelenése előtt)

MD 90	12 hónap	484 bejegyzés
MD 91	11 hónap	516 bejegyzés összesen: 83 bejegyzés/hó

⁴⁹ Itt meg kell említeni, hogy az állományban mutatkozó hézagok miatt nehéz folyamatos mintát venni mérvadó és megközelítőleg azonos intervallumokban. Ez kiváltképpen érvényes a 17. század második felére, amikor az azonos időszakból származó defterek, defter-töredékek közötti viszonyok egyelőre tisztázatlanok. A bejegyzések számának alakulása terén csak az MD-kre támaszkodtam, ugyanis az SD-kkel való összevetést lehetetlenné teszi az a fentebb említett körülmény, hogy az SD és az MD-k láncolata a 17. század második felében szinte sehol sem áll kronológiai átfedésben.

4. minta, néhány MD az 1658–1697 közötti időszakból

MD 93	32 hónap	571 bejegyzés
MD 95	15 hónap	665 bejegyzés
MD 100	11 hónap	553 bejegyzés
MD 105	12 hónap	553 bejegyzés
MD 107	5 hónap	102 bejegyzés összesen: 32 bejegyzés/hó

Az MD-k szűrőpróbaszerű vizsgálata a bejegyzések sűrűségében – az egyes defterek közötti szélsőséges eltérések dacára is – csökkenő tendenciát mutat az SD-ket megelőző (1–3. minta) és az SD-k bevezetését követő (4. minta) időszak között. Ez a csökkenés a 17. század közepére, a két sorozat feltételezett szétválását megelőző két utolsó, a 90. és 91. MD esetében még erőteljesebbnek tűnik, majd az első SD-k megjelenését követő, általam kiválasztott MD-kben a parancsok száma annál is meredekebben csökken. A két utolsó vizsgált MD-csoport adatai alapján úgy tűnik, hogy a bejegyzések havonkénti számának átlaga a sikájet-sorozat kezdete után mintegy feleződik a korábbi időszakhoz képest, ami első pillantásra igazolni látszik feltevésünket, hogy ekkortájt a parancsok nagy része az SD-kbe került. A mérést befolyásoló fent említett zavaró tényezők azonban óvatosságra intenek, ezt a képet ugyanis nagyban árnyalja, ha a például az 1649 előtti két defterhez hozzávesszük a 87., 88. és 89. számú köteteket is. Így az egy hónapra eső bejegyzések aránya 83-ról 48-ra (!) csökkenne.⁵⁰ Ennek alapján pedig kockázatos volna kijelenteni, hogy az SD-k bevezetése közvetlen összefüggésben áll a műhimme-sorozat parancsainak csökkenésével. Mindössze annyi állapítható meg, hogy az SD-k megjelenése körüli időszakban a műhimme-bejegyzések addig is csökkenő tendenciát mutató száma még jelentősebben visszaesett. A rendelkezésre álló defterek adatai alapján nem következtethetünk arra, hogy a kancellária nagyobb kapacitást szabadított volna fel a sikájet-parancsok iktatásához.

Pontosabb eredményt kapnánk, ha a felettébb foghíjas időszakban jelenleg hiányzó defterek is rendelkezésre állnának. Így, bár a panaszos ügyekben kelt utasítások iktatásának különválasztása a műhimme-sorozat bejegyzéseinek számárányában is kimutatható, közvetlen, meggyőző összefüggés egyéb adathiány miatt nem állapítható meg. A rendelkezésre álló adatok két tanulsága tehát:

1. Az SD-k megjelenését megelőzően az MD-k tanúsága szerint az egységnyi időre eső bejegyzések száma inkább csökkenő, jelentős hibahatárral számolva legfeljebb stagnáló, de semmiképpen sem növekvő tendenciát mutat, így az új defter-típus bevezetése nem hozható összefüggésbe az addig az MD-kben vezetett iktatási feladatok számszerű növekedésével.

⁵⁰ A bejegyzések száma e három defter esetében a következő: MD 87: 19 hónap = 594 bejegyzés; MD 88: 16 hónap = 343 bejegyzés; MD 89: 15 hónap = 290 bejegyzés.

2. Az MD-kben iktatott rendeletek egységnyi időben mért száma az SD-k bevezetésével határozottan csökkent, ám az anyag hiányossága miatt nem igazolható, hogy ez a komoly fogyás pontosan egybeesik-e az új defter-fajta bevezetésével.

A sikájet-csoport létrehozásának másik lehetséges oka: a kancelláriára háruló panaszos ügyek számszerű növekedése

A kancelláriára háruló feladatok mennyiségi növekedését, mint az SD-k bevezetésének egyik lehetséges okát, tehát nem látjuk igazoltnak. Az SD-k bevezetésének másik, az állomány alapján kutatható magyarázata lehet a panasszal összefüggő parancsok arányának növekedése a korábbi MD-kben. Ennek feltérképezéséhez nyolc MD-t választottam, mindegyik kötet különböző szaka-szaiból, a bejegyzések 25–35%-át vettem figyelembe. A mintavétel eredményei a következők.

MD 9 (1569–1570):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	11%
MD 18 (1571–1572):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	23%
MD 44 (1580–1584):	a panaszok elenyésző része függ össze érdeksérelemmel, a defter csekély kivétellel a keleti hadjáratl foglalkozó parancsokat tartalmaz.	
MD 68 (1589–1590):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	33%
MD 84 (1628–1630):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	82%
MD 85 (1630–1632):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	48%
MD 90 (1646–1647):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	91%
MD 91 (1646):	panasszal, jogsértéssel összefüggő ügyek:	90%

Mint látjuk, a vizsgált 16. századi defterekben az egyén jogsérelmével összefüggő ügyek az összes esethez viszonyítva eltörpülnek. Hadjárat esetén – erre utal az MD 44 példája – a birodalmi tanácsot a mozgósítással és a hadsereg ellátásával kapcsolatos tennivalók annyira lekötötték, hogy ilyenkor a panaszos ügyek száma elenyésző.

A mintavételhez alapul vett defterek összetétele alapján tehát arra következtethetünk, hogy az SD-k bevezetésének egyik fontos ösztönzője lehetett a díván elé kerülő panaszok vagy az alattvalók jogsérelmével összefüggésben álló esetek növekvő aránya. Annak, hogy a kancellária erre pont a 17. század derekán reagált, lehetnek közvetlenebb társadalmi, politikai okai is, hiszen a kancelláriai ügyvitel differenciálódásának e késői szakasza az oszmán központi hatalom válságos időszakára esett. Az elszigetelődött Ibrahim szultán (1640–1648) elleni, a főmufti által szentesített gyilkossággal végződő puccs és az azt követő évek a központi hatalom destabilizálódásával jártak, s bizonyo-

san nem hagyták érintetlenül a kancellária működését sem.⁵¹ Az új jegyzék-fajta létrehozása azonban mégis egy hosszabb ideje tartó tendenciára adott bürokratikus válaszlépés volt, amely az SD-k bevezetésével formalizálódott.⁵²

Az SD-k formai jellemzői

Az MD-khez hasonlóan az SD-k sorozata is igen változó képet mutat, legyen szó akár az egyes defterek szerkezeti, kronológiai felépítéséről, akár a külalakról, akár az írni gyakorlat változásaival összefüggő szubjektív jellemzőkről. Letisztult, rendezetten vezetett és hanyagul, olykor utólagos javításokkal, áthúzásokkal, szinte olvashatatlanul írt kötetek váltják egymást, s ez a tény ma is bizonytalanságra ad okot arra nézve, hogy a parancsot a keletkezés mely fázisában volt szokás a defterben rögzíteni. A kérdést nyilvánvalóan nem lehet egyértelműen megválaszolni, egyes defterek piszkozatok gyűjteményei lehetnek, mások minden jel szerint a kibocsátott rendeletek végleges szövegeit tartalmazzák. A szakirodalomban e kérdésben máig erős bizonytalanság tapasztalható. A kérdés egyelőre nem tűnik kategorikusan megválaszolhatónak, s ennek fő oka az, hogy a korábbi, 16. századi dokumentumokhoz tartozó két, a bejegyzés idejét, valamint a kézbesítőnek történő átadást jelző dátum időbeli sorrendje változó.⁵³ A kutatók érvelése nyomán nem állapítható meg több, mint hogy az iktatás fázisa és módja időről időre változó módon illeszkedhetett a kancelláriai ügyvitelbe. Egyetérthetünk Emecen érvelésével, aki szerint a defterek döntéshozatalban betöltött referencia-szerepe szempontjából nincs nagy jelentősége annak, hogy azok a parancsot mely formájában őrzik.⁵⁴

Ugyancsak vegyes a kép a bejegyzések kronológiai sorrendjével kapcsolatban. Egyes defterek a bejegyzéseket folyamatosan, keletkezésük időrendi sorrendjében közlik, máshol az eredeti kronológiai rendben némi keveredés fi-

⁵¹ Caroline Finkel, *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923*. London, 2006, 223–240. A kancellária átszervezésének és az egykorú politikai fejlemények összefüggéseinek alaposabb vizsgálatára akkor kerülhet sor, ha egyáltalán megnyugtatóan sikerül tisztázni az első három SD valódi típusát (ld. fentebb).

⁵² Figyelemre méltó, hogy a 17. század első felében az MD-kben, majd mindkét defter-típus bejegyzései között egy-egy fordulatba ágyazva időről-időre visszaköszönnek a defter típusát jelző kifejezések, ami – különösen a műhimmék esetében – azt sejteti, hogy a terminus az adott ügyet és a parancsot minősítő jelzőként volt használatos. Például MD 9/160: *nice defa şikâyet olunub* (többször panaszt tett); MD 18/12: *husûs-i mezbûr mühimdür* (az említett ügy fontos); MD18/16: *ziyâde mühimdür* (földröttébb fontos); MD 94/30; MD 91/27; további, panaszra utaló kifejezések: MD 68/71, 131; MD 85/713; *Das osmanische*, 47r/4: *...tekrar şikâyet etdürmeden hazer olunmak için hükm yazılmışdur* (...gond legyen rá, hogy ne legyen ok ismét panaszt tenni); 170r/4: *...tekrar şikâyet etdürilmemek için hükm yazılmışdur* (...parancs íratott, hogy ne legyen ismételt panasz okozója); SD 8/121:542 stb.

⁵³ Dávid, *i. m.*, 168–169.

⁵⁴ Emecen, *Osmanlı divanının*, 121.

gyelhető meg,⁵⁵ megint más esetben a defter bejegyzései fordított időrendben követik egymást.⁵⁶ Erre alkalmanként magyarázatot adhat az, hogy a defterek bekötése sem zajlott egységes gyakorlat szerint, így előfordulhatott, hogy a lapokat nem a bejegyzések sorrendjének megfelelően kötötték egybe. Az azonos fólión megfigyelhető kronológiai következetlenség azonban arra enged következtetni, hogy ezekben az esetekben a parancsokat azok tisztázott másolatai alapján utólag és nem feltétlenül a rendeletek kibocsátásának sorrendjében iktatták. A beírás időnként késhetett is az utasítás megszővegezéséhez vagy akár kézbesítéséhez képest. A 16. századi példákkal ellentétben e késői bejegyzések már csak egyetlen dátumot viselnek, így a kézbesítés és iktatás napja közötti különbség nem ellenőrizhető. A kibocsátott rendeletek másolatai rövidebb ideig felgyűlhetnek, s egyszerre kerülhetnek az írnök keze alá, aki bejegyzésük során már nem mindig tartotta magát a pontos időrendhez.

A sikájet-bejegyzések formai sajátosságai

Az MD-k bejegyzéseinek formai leírását több neves kutató elvégezte, tökéletesítette. A sikájet-parancsok keletkezési körülményeiből és tartalmi jellemzőiből következik, hogy általában formai sajátosságaik tekintetében kötöttebb szerkezetben épülnek fel, mint a műhimmék. Néhány, alább részletezendő formai elemről elmondható, hogy inkább jellemző az egyik és kevésbé a másik típusra, de szignifikáns, általános formai különbségtétel nem tehető a bejegyzések e két fajtája között.

Az MD-k a birodalmi tanács által kibocsátott, ott megszővegezett parancsok másolatait tartalmazzák, s a rendelet kézbesített változatának szövegétől csupán formális, protokolláris tekintetben mutatnak eltérést, azaz a hivatalos megszólítás (*davet*), a szultáni kézjegy (*tuğra*) és a címzettet illető áldóformula (*duâ*) hiányzik belőlük, tartalmi szempontból viszont az eredetik hű másolatai.⁵⁷ Az egykorú MD-kben található rendeletmásolatok (*hüküm*) formai struktúrája alapvetően megfelel az SD-kben szereplő dekrétumokénak. Természetesen évtizedek, évszázadok során a rendeletek iktatásának formai jellegzetességei az ügyvitel módosulásainak megfelelően, illetve az írnök személyétől vagy egyéb tényezőktől függő szubjektív okok miatt többször változtak. A fermánok formai változásaiából azonban igen nehéz, sőt lehetetlen világosan elhatárolható töretlen szakaszokat kimutatni, inkább csak tendenciák figyelhetők meg.

⁵⁵ Erre példa az SD 17 és SD 18, de az SD 26 esete is, ez utóbbi utolsó fólióin 1109. rebiülevvel és rebiüláhir (1697. október–november) hónapra datált bejegyzések váltogatják egymást. A műhimme sorozatban is több példa kínálkozik. Az MD 99 első bejegyzéseinek dátumai 1100. zilhiddse hónap utolsó dekádja és 1101. muharrem hó első dekádja között váltakoznak.

⁵⁶ Erről számol be Peachy is a 69–72. számú MD-k analízise alapján. Peachy, *i. m.*, 80.

⁵⁷ Heyd, *i. m.*, 7–12.

A sikájet-sorozat megjelenésének idejére az MD-k iktatási gyakorlatában szembevető változások zajlottak le, amelyek az egyszerűsödés irányába mutatnak. Ezen változások főbb jellegzetességei a következők.

A 16. századi műhimmékben a parancsok mellett több, a bürokrácián belül bejárt útvonalat jelző kísérő megjegyzés olvasható. Ezek egyike a rendelet kiadását megerősítő, illetve hitelesítő, az egyes tételek fölött, többnyire középen előforduló, stilizált *buyuruldi* (megparancsoltatott) formula, amely a 16. század végétől bukkan fel az MD bejegyzésekben.⁵⁸ A *buyuruldi* az MD 93 (1658–1660)⁵⁹ és a drezdai Eb 387 jelzetű MD (1660–1665) egyes dokumentumai fölött található utoljára. A tévesen MD 92-ént katalogizált sikájet-kötetben a többi SD-hez hasonlóan nem található meg az említett *buyuruldi* formula.⁶⁰

A *buyuruldi*hoz hasonlóan a 17. század derekától kezdve tűnik el a parancs szövege fölött, attól általában jobbra található *yazıldı* (megíratott) kifejezés. A fermán kiállításának fázisait jelző megjegyzések közül az iktatott szöveg mellett szereplő *yazıldı* igazolja, hogy a parancs eredetijét kiállították. A terminus a korai műhimmékben még olvasható formában szerepel, a 17. század első felében azonban már két vízszintes párhuzamos vonalként (===) stilizálva fordul elő.⁶¹ Hasonlóképpen eltűnik a kézbesítést dokumentáló *-e verildi* (-nek adatott) terminus, amely a parancs eredetijének továbbítóját jelölte.

A fent ismertetett formulák, amelyek addig a bejegyzések protokolláris részeit alkották, a 17. század derekán tehát fokozatosan kikoptak az iktatási gyakorlatból. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a továbbiakban nem fordulnak elő a parancs keletkezési körülményeire utaló járulékos megállapítások, ám ezek már eseti jellegűek, és formai szempontból sem tekinthetők a kancelláriai praxis általános elemének.⁶²

Az SD-k megjelenését megelőző további fontos változás a szűkebb értelemben vett parancsot jelentő *hüküm* szakasz lerövidülése, amennyiben az első,

⁵⁸ Bővebben ld. Mübahat S. Kütkoğlu, *Buyuruldu. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6. İstanbul, 1992, 478–480; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Buyuruldu. Belleten* 5/19 (1941) 289–318; Heyd, *i. m.*, 29.

⁵⁹ Az MD 93-ban a *buyurulduk* a 39. oldaltól kezdve (1071. rebiüláhir második dekádjától, azaz 1659 utolsó napjaival kezdve) hirtelen megszűnnek. Egy vélemény szerint az MD 92-höz hasonlóan valójában az MD 93 is a sikájet-csoportozáshoz tartozik; ld. Soyer, *i. m.*, 10. A megállapítás az MD 93 tartalma alapján megfontolandó, de óvatosságra int, hogy a defter az MD 92-vel ellentétben magát – legalábbis részben – műhimmeként határozza meg (*...mîrîden taleb olanın kâğid ve sâir mühimmât defteri sûretidür*). A bejegyzések formai szempontból is – éppen a *buyuruldu* megléte miatt – megkülönböztetik a kötetet a többi SD-től. Ennél fontosabb, hogy a defterben a beidézést előíró *hüküm*ök tekintetében a sikájet- és műhimmecsoport közötti, fentebb ismertetett tartalmi kritériumok nem érvényesülnek. A defter a sikájet/műhimme csoportosítás szempontjából további vizsgálatra szorul.

⁶⁰ Korábban ismertetett jellemzőin túl ez a szerkezeti tényező is kiemeli a deftert az MD-k addigi sorából.

⁶¹ Heyd, *i. m.*, 24–26.

⁶² Ld. például: MD 93/304, 305; SD 8/61:260; 62:264; 77:333; 92:406; 251:1217.

általánosabb megfogalmazást elhagyva, csak a kifejezetten a címzettnek szóló utasítást rögzítik. A *dispositio* két részét egymástól elkülönítő *buyurdum ki – vusûl buldikda* (megparancsoltam, hogy amikor – megérkezik) fordulatok ennek megfelelően fokozatosan elmaradnak, bár – mint a legtöbb formai tényező esetében – itt is akadnak kivételek.⁶³

A műhime-csoport bejegyzésein az 1640-es évektől, tehát az SD-k megjelenésétől kimutatható formai átalakulás imént felsorolt elemei mindkét defter-típusra egyaránt jellemzők. Az alábbiakban a sikájet-bejegyzéseknek az MD-k Heyd által leírt szerkezeti sajátosságaitól eltérő tulajdonságait vesszük számba.

Az MD-khez hasonlóan a sikájet-rendeletek is az eredeti címzés rövidített változatával kezdődnek.⁶⁴ Első szerkezeti egységük az MD-kben iktatott parancsokéval megegyezően a címzett helyét és titulusát követő *expositio (iblagġ)*. Az SD-ben regisztrált rendeletek narrációjában a panaszos megnevezése, illetőleg a panasztétel módjának közlése a defter-típus funkciójából adódó természetes, jellemző formai elem. A korábbi és az egykorú műhime-bejegyzések közül a panasz, illetve bármilyen beadvány nyomán kelt rendeletek többsége is tartalmaz az előterjesztőre, illetve a betérjesztés módjára való utalást, de a sikájet defterikkel összevetve jelentősen kisebb arányban. A sikájet-bejegyzések az ügy típusából következően általában feltételezik a kérvényező, vagyis a panaszos azonosítását.⁶⁵

A betérjesztés módjára utaló formulák⁶⁶ (*gelüb*=jött; *arz edüb*=nyújtott be, terjesztett elő; *arzuhal edüb*=kérvényezett; *arzuhal sunub*⁶⁷=kérvényt nyújtott be, *mektub gönderüb*=levelet küldött és nagyon ritkán: */arz u/ mahzar gönderüb*⁶⁸=kérvényt és beadványt küldött⁶⁹) közötti jelentésbeli különbségek, illetve a kifejezéseknek az egymást követő bejegyzésekben változó használata alapján feltehető, hogy nem pusztán szinonim frázisokkal állunk szemben, hanem a panaszbetérjesztés legalább két különböző formájának tudatos megkülönböztetésével. Az egyik esetben a panaszos személyes megjelenését jelzik, a másikban azt, hogy a folyamodványt más, közvetett úton (jellemzően az illetékes helyi kádi révén) juttatták el a Portára. Még inkább a terminusok mögötti tényleges tartalmi különbségekre enged következtetni, hogy esetenként két formula

⁶³ Vö. a 30. lábjegyzettel.

⁶⁴ A *-e hükm ki* (-nek parancs, hogy) formula rendszerint a bejegyzés szövegét megelőző önálló sorban, ritkább esetben a szövegbe süllyesztve fordul elő. Például: SD 14/544.

⁶⁵ A betérjesztésre való utalás elvéve a sikájet-bejegyzéseknél is hiányozhat. Erre néhány példa: SD 1/9:50, 51; 10:53–56; 18:146; 25:209.

⁶⁶ *İnalcık, i. m.*, 34–35.

⁶⁷ Ennek ritkán szenvedő alakja is előfordul: *...tarafından arzuhal sunulub*. SD 1/11:73.

⁶⁸ *İnalcık* nézete szerint (*i. m.*, 41.) az *arz* az egyéni, a *mahzar* a csoportosan benyújtott folyamodványt jelenti. Ebben az összefüggésben azonban nehezen értelmezhetők azok az esetek, amikor a betérjesztés e két módját – mint a fenti példában – egyszerre említik.

⁶⁹ SD 6/222. Mühimmekben is előfordul, például: MD 100/96, 100.

kombinációja is előfordul,⁷⁰ melyek beiktatására a rövidsége törekvő írkok pusztán esztétikai megfontolásból aligha vállalkozott volna.

Az expositionnak a kancelláriai ügyvitelre nézve fontos, korábban már említett eleme a beteresztés helyének feltüntetése: „boldogságos küszöbömhöz” (*südde-i saadetüme*), illetve „nagyúri táboromba” (*ordu-i hümayünuma*). A sikájjet-parancsoknak a beteresztés fogadási helyét jellemzően megnevező expositioi lehetővé teszik a díván helyzetváltozásainak nyomon követését.

A rendelet második szerkezeti egysége az utasítást tartalmazó dispositio (*hükem/emr*), amely – mint arra már utaltunk – a 16. századi MD-kben jellemzően két részből áll. Az első, általánosabb szakasz általában a beteresztett eset értékelését, minősítését tartalmazza, a hasonló esetekben szokásos eljárásra hivatkozik. A *hükem* második része a *buyurdum ki* fordulattal kezdődik, és a konkrét esetre vonatkozó parancsot közli, amely leggyakrabban a *hükem yazılmışdur* formulával zárul. A *hükem* kettőssége – ahogyan arról fentebb már szót ejtettünk – azonban csak az első SD-k némely bejegyzéseinél figyelhető meg, a 17. század második felében annak egyszerűsödésével mind az MD-kben, mind az SD-kben az utóbbi formula is fokozatosan eltűnik, s csupán első fele őrződik meg.⁷¹ A bejegyzéseknek a 17. század derekán megfigyelhető leegyszerűsödése során a parancsok befejező része is módosult: az eredeti szöveget idéző felszólító mód: „...járj el” (*amel oluna*, ...*eyleye*) helyett többnyire a parancs kibocsátásának tényét konstatáló befejezett idejű formula került: „...ebben az értelemben parancs íratott” (...*deyü hükem yazılmışdur*) stb., amely a parancs eredeti szövegével azonos megszólítást a közvetettebb, narratív formával cseréli fel vagy egészíti ki.⁷²

A záró kliséket a dátum követi, az alábbi elrendezésben: leggyakrabban a hónap dekádja (ritkábban a nap pontos megadása);⁷³ a hónapnév rövidítése (ritkábban teljes kiírása, akár a szokásos jelzővel együtt)⁷⁴ és az évszám többnyire két számjegyű feltüntetése (vagy nagyon ritkán akár betűvel kiírva). A dátum előtt az „íratott ...-án/-én” (*tahrîren fi...*) formula esetenként előfor-

⁷⁰ Például: SD 1/7:3: *Gölpazarı kasabası ahalisi südde-i saadetüme adam ve arzuhal edüb...* (Gölpazarı község lakói boldogságos küszöbömhöz embert küldtek, és folyamodványt nyújtottak be...); hasonló megfogalmazás: SD 1/17:134.

⁷¹ A *hükem* kettős szerkezetére a korábban hivatkoztak mellett további példák: SD 1/9:46, 11:70, 72, 13:90, 25:209 stb.

⁷² Ennek az SD-ben jellemző záró panelnek az MD-kben szokásostól való eltérése alapján Inalcık felveti, hogy a sikájjet-bejegyzések a parancsok végleges szövegének másolatai lehettek, míg a műhimmékbe az egyes rendeletek pizskozatait másolhatták be. Ld. Inalcık, *i. m.*, 41. Az SD-kben a fenti záróformula a jellemző, az MD-kben azonban a szerző állításával ellentétben vegyes a kép. A klisék közti különbség természetesen utalhat a bejegyzés módjára, ám ami a defterek tipizálását illeti, arra nem alkalmas. Vö. MD 89/32 kontra 34; és már a sikájjetekkel párhuzamos műhimmék közül: MD 100/65, 509; MD 109/20, 24, 27 stb.

⁷³ Erre példák: SD 2/21–24, 30.

⁷⁴ SD 2/23.

dul.⁷⁵ A bejegyzés ezen elemei az írni gyakorlat egyéni igényeinek szűk, de létező mozgásterét mutatják.

Az ügyek fő típusai és a parancsok címzettjei

Az SD-kbe iktatott rendeletek egészen az individuumig rendkívül széles körű bepillantást engednek az oszmán társadalom legkülönbözőbb rétegeiben zajló szociális folyamatokba, problémákba és konfliktusokba. A díván elé kerülő ügyeket többféleképpen lehet csoportosítani. A bennük szereplő társadalmi csoportokra tekintve megállapítható, hogy az előforduló ügyek egy része azonos státusú, a legtöbb ügy azonban különböző csoportokhoz tartozó felek konfliktusára vonatkozik. Előbbi tipikus esetei az örökösödés nyomán, sokszor a családtagok között jelentkező vitás ügyek, utóbbira a közigazgatási szereplőknek a nem muszlim vagy muszlim alattvalókkal szemben elkövetett különböző visszaélései szolgálhatnak jellemző példaként. Az esetek tartalmuk szerint is tipizálhatók. E tekintetben Ínalcık a bécsi SD adatai alapján négy halmazt különített el:⁷⁶ 1. a kádi korábbi végzését nem ismerő vagy el nem ismerő jog sértők ellen tett panaszok; 2. személyek közötti jogviták; 3. az államigazgatási, katonai tisztviselőknek, személyeknek (*askerî*) az alattvalókkal szembeni visszaélései; 4. az alattvalókra törvénytelenül kirótt adók miatt tett panaszok.

Szembetűnő, hogy a 3. halmaznak lényegében alfaja a 4. ügýtípus. Ezzel együtt a fenti csoportosítás tovább árnyalható. A személyek közötti jogvitáknak például számos fajtája különböztethető meg a vissza nem adott pénzkölcsön miatt tett panaszoktól kezdve a muszlimok és keresztények konfliktusain át a gyilkosságokig terjedően. Külön említést érdemelnek az alapítványok (*vakıf*) kárára elkövetett visszaélések, amelyek általában ugyancsak egyéni jogsérelemmel összefüggésben kerültek az SD-kbe.

A 17. századi SD-ket az egykorú mühimme-parancsokkal összevetve szembetűnő, hogy a kádik a rendeletek első számú megszólítottjai. Ez azt jelzi, hogy a kádik tekinthetők a helyi lakosság és a katonai-igazgatási szereplők jogorvoslati igényeinek elsőrendű kezelőinek. A lokális joghatósági szereplők közt a kádikhoz képest jóval kisebb számban, de így is sok esetben fordul elő az előbbinél alacsonyabb státusú jogi képviselő, a molla és a náib.⁷⁷

A parancsok címzettjeinek megoszlása a törzsterület, illetve a peremvidék viszonylatában is különbözik. A birodalom európai területén a Duna-Száva vonalától délre eső, az ázsiai birtokokon belül pedig az anatóliai régió észrevehetően nagyobb arányban képviselteti magát, mint a központtól ezeknél távolabb elhelyezkedő tartományok.

⁷⁵ SD 1/17:134; SD 2/107; SD 7/52:208, 150:527 stb.

⁷⁶ Ínalcık, *i. m.*, 36–37.

⁷⁷ A náib általában a kádit segítő, ügyvivő közigazgatási megbízott. Ld. Mehmet İpşirli, Náib. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32. İstanbul, 2006, 312–313.

Mind az MD-k, mind az SD-k címzettjeinek esetében a legszembetűnőbb 17. századi fejlemény a megszólítottak rangbeli differenciálódása, illetőleg a 16. század végétől módosuló javadalmazási gyakorlat tükröződése az állami funkcionáriusok megszólításában. A klasszikus oszmán államháztartási rendszer 16. század végétől kezdődő, az egész társadalomra kiható és az államigazgatási posztok kiutalási gyakorlatát is meghatározó átalakulását Fodor Pál foglalta össze mélyreható monográfiájában.⁷⁸ Ismeretes, hogy a hatalmi-közigazgatási elitet fájdalmasan érintő forrás-átcsoportosítások következményeit enyhítendő, az állam a kompenzáció különböző módozatait alkalmazta. Erre vezethetők vissza a 17. századi bejegyzésekben felbukkanó, szandzsákbégek és beglerbégek címét megelőző *mutasarrıf olan*... (...haszonélvezője, birtoklója) vagy *ber vech-i arpalık /mutasarrıf olan/*... (árpalikként⁷⁹ haszonélvezője) kifejezések.⁸⁰ Ezek a megszólításba foglalt terminusok olyan javadalmazottakat jeleznek, akik jellemzően nem tartózkodnak a szóban forgó szandzsák területén, hanem azt mint pótlólagos jövedelemforrást képviselőjük útján kezelik, illetőleg szedik be az őket megillető jövedelmeket.⁸¹ A defterekben való előfordulásuk világossá teszi, hogy ezek a „kvázi-kormányzók” ténylegesen is felelősek voltak a területükön zajló ügyekben, ugyanakkor nem kevés esetben ügyintézőiket (*mütesellim*) keresték meg az érintett körzetben folyó ügyek kapcsán. Figyelemre méltó, hogy a beglerbégek, szandzsákbégek mellett arpalikkal javadalmazott kádik⁸² és mollák⁸³ is találhatók a címzettek között.

A megfelelő jövedelmezésű állásokra váró beglerbégek, tartományi előkelők számára várakozásuk idejére kiutalt átmeneti – tehát elsődlegesen a jövedelem-kiesést ellensúlyozó – posztokkal párhuzamosan a katonai-közigazgatási szervezet alsóbb rétegeinél is megjelennek a tényleges kinevezéstől megkülönböztetett, megbízott státusú pasa, illetőleg vezíri rangú parancsnokok.⁸⁴

⁷⁸ Fodor Pál, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Budapest, 2006.

⁷⁹ Az arpalık eredetileg a katonai szolgálat anyagi fedezetének pótlására szolgáló „takarmánypénz”, később a politikai elit egzisztenciális biztonságát elősegítő pótlólagos, járulékos jövedelemcsoportot jelöl, főként rangjukhoz méltó birtok kiutalására váró pasák, szandzsákbégek számára. Cahit Baltacı, Arpalık. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol 3, İstanbul, 1991, 392-393. Vö. Fodor, *i. m.*, 257-265.

⁸⁰ *Das osmanische*, 57v/2, 4; SD 12/397. – A rendelet több címzettje között mindkettőre van egy példa; MD 100/87– ez utóbbi parancs öt címzettje közül négy szerepel arpalık-javadalmazottként, mindegyikük egyéb titulus nélkül, csak névvel. Ld. még: 85 *numaralı mühimme defteri (1040–1041 (1042) / 1630–1631 (1632))* <Özet–transkripsiyon–index>. Ankara, 2002 [a továbbiakban MD 85], 15:21; 265/436; MD 94/4:11; SD 10/24:1; 34:2.

⁸¹ Fodor, *i. m.*, 258.

⁸² Például: SD 4/565, a vizei kádinak 1666. februári vagy SD 7/114, az izniki kádinak 1671. júliusi keltezéssel kiállított parancs. Továbbá SD 7/82, 256; SD 8/109:484. Korábbi példa is akad: MD 85/10:13.

⁸³ SD 7/61:244.

⁸⁴ Például: SD 187/1260. A Jenő védelmével megbízott (*Yanova muhafazasında olan*) vezírnéki szóló parancs, 1676. február–március.

Az SD-k forrásértékéről

A központ és a tartományi igazságszolgáltatási szereplőknek a bejegyzésekből kivilágló kommunikációja alapján nehéz megérteni, hogy a sok esetben jelentéktelennek tűnő ügyekben miért kényszerült a kádi, illetőleg az érintett/panaszos a kádin keresztül a Portához folyamodni; mindenesetre elgondolkodtató, hogy a lakosságot érintő jogsértései nemcsak megszorodtak, hanem tömegesen lettek felterjesztve a birodalmi tanács elé. Az SD-k bevezetésével formalizálódó jelenség oka, hogy a Portáig eljutó egyéni lakossági panasztételek mennyisége a 17. század első évtizedeitől kezdve szembetűnő növekedésnek indult, ami két kérdést vet fel: 1. Ha a korábban is rendszeresen felmerülő panaszos ügyeket túlnyomórészt az igazságszolgáltatás helyi alapintézményeiben sikerült orvosolni, miért változott meg drasztikusan ez a helyzet a 17. század első felében, azaz milyen, a kádi-hivatalok működését befolyásoló fejlemény játszott szerepet a döntésekben addig megmutatkozó önállóságuk visszaszorulásában? 2. Ha a díván elé kerülő panaszbeadványok számszerű növekedését nem vagy nemcsak az igazságszolgáltatási eljárás módosuló gyakorlatának tulajdonítjuk, következtethetünk-e az ilyen – az alattvalók lét- és vagyonbiztonságának romlását jelző – ügyek általános és erőteljes gyarapodására?

Bár e kérdésekre pontos adatok híján és a defterek állományában mutatkozó hézagok miatt egyelőre nem adható végleges és megnyugtató válasz, a jelenleg ismert tendenciák alapján úgy vélem, a sikájet defterik létrejötté egyszerre jelzi a kádi-hivataloknak a helyi peres ügyek rendezésében betöltött szerepének és súlyának változását és a lakosságot érintő jogsérelmek szignifikáns növekedését. A tartományi közigazgatás átalakulása és az ennek során fellépő hatásköri zavarok a rájákkal szemben elkövetett visszaélések sűrűsödéséhez és a kádik mozgásterének beszűküléséhez vezettek. A panaszos ügyeknek a kancelláriai adminisztráció átszervezését eredményező gyarapodása a klasszikus oszmán társadalmi rendszer 16. század második felében gyökerező válságának tünete-ként értelmezhető.⁸⁵ Ha formálisan is, az állam minden területét közvetlenül ellenőrző, majd abból fokozatosan kivonuló központi hatalom ezzel az adminisztratív eszközzel kísérte meg – legalább formálisan – betömni azt a hézagot, amely az adófizető és a jövedelmet termelő alattvaló, illetve a klasszikus oszmán állameszmény értelmében őt oltalmazni hivatott uralkodó kapcsolatában, avagy a központi hatalom ellenőrző képességében keletkezett.

Az új defter-sorozat világosan dokumentálja, hogy a birodalmi tanács a 17. század kezdetétől a korábbiakhoz képest közvetlenebbül és intenzívebben kapcsolódott be a helyi vitás ügyek kezelésébe. Ezzel a korábbinál jóval árnyaltabb képet kaphatott az alattvalók körében jellemző társadalmi, gazdasági állapotokról, egyben szélesebb rálátást és ellenőrzést szerzett a különféle társadalmi csoportokat sújtó jogtalanságokról, egészen az egyes alattvalóikig terjedően.

⁸⁵ Fodor, *i. m.*, 38–51.

Kérdés, hogy a központi hatalom közvetlen beavatkozása mennyire volt hatékony. A kádik által továbbított, felsőbb ítéletre váró ügyek többségében a dívántól érkező rendelet általánosságban a törvény (*şeriat*) alkalmazására, a jog (*hak*) érvényesítésére szólít fel, de nem tudhatjuk, hogy ez milyen gyakorlati előrelépést jelenthetett az igazságszolgáltatás további menetében. A birodalmi tanács rendelete elvben nyomatékot és tekintélyt adott az addig a jog érvényesítésében esetleg tehetetlen helyi kádik ítéletének, s nagyobb kényszerítő erőt jelenthetett a helyi hatósággal dacoló jogsértők megregulálásához. Ezzel egyidejűleg a kádik a felterjesztésekkel a döntés felelősségében is osztoztak a legfelső hatósággal. Azonban arra is akad példa, hogy a díván határozata ellenére egy-egy panasz ismételten a tanács elé kerül, ahol újabb rendelet születik a jogtalanság felszámolására.⁸⁶ Az ilyen esetek igazolják, hogy a központból érkező utasításnak nem volt fogantja.

Ezen értékes forráscsoporttal kapcsolatban felmerülő, még megválaszolatlan kérdésektől függetlenül hangsúlyoznunk kell, hogy jövőbeli – nyilvánvalóan időigényes – feldolgozásuk révén az Oszmán Birodalom társadalomtörténetének messzemenően részletes képét rajzolhatjuk meg.

“Registers of grievances”. Remarks on the identification of the *şikâyet defteris*

Nándor Erik KOVÁCS

The so-called *şikâyet defteris* are copies of decrees issued by the imperial council (*dîvân*) of the Ottoman Empire on the subjects' petitions for a redress of grievances from the middle of the 17th century onwards.

Therefore they are very important sources on the everyday social problems of the people as well as on the development of the practice in the Ottoman *dîvân*-chancellery. The introduction of the *şikâyet defteris* is regarded as a result of the thematic division of the general imperial registers (*ahkâm defteris*). Because of the structural and sometimes contextual parallels between the *şikâyet* and the *mühimme defteris*, scholars have made efforts to distinguish the two register-types clearly, their investigations, however, did not lead to convincing results.

I attempt to shed light on the reasons of the aforementioned division between the two register-types, as well as to define the exact differences between the *mühimme* and *şikâyet* entries and the *defters*.

The statistical test made on the basis of the present *mühimme* material does not support the hypothesis that the increasing multitude of the incoming issues to the *dîvân* would have forced the functional diversification of the administrative tasks. On the other hand, however, prior to the starting of the *şikâyet*

⁸⁶ *Das osmanische*, 217 r/2.

series, complaints and related issues increased significantly in the earlier *mühimme* volumes, from the 1580's onwards. These figures suggest that the increasing rate of personal grievances within the total records could lead to the opening of a new type of registers.

Our analysis also shows that the aim to distinguish common affairs from those of higher priority might have contributed to a division between the administrative functions and the registration of decrees into two different sorts of *defters*. The distinction might have been made not simply on the basis of the content, that is whether the affair in question was considered a grievance or not.

The basis of the distinction between these *defters* does not seem to be formal, much more contextual. In some cases a clearer division can be made between the grievance-related issues registered in the *mühimmes* from those copied into the *şikâyet defteris*. The decision in the *hüküm* part seems to be characteristic in both cases, and accordingly, this is how the *şikâyet hükümleri* can be divided from the *mühimme* ones. For example, in the case of those entries – occurring both in the *mühimme* and *şikâyet*-registers – which include a command to call the parties to the Porte personally, a clear distinction can be made whether the order of this kind is conditional or unconditional.

It must be pointed out that a perfect identification of the two register types will be possible only after an overall revision of the 17th century *mühimme* and *şikâyet* material.

Vatai Gábor

Út az irrealitásba.

(Rákóczi török diplomáciája a szabadságharc idején)

A Rákóczi-szabadságharc – a magyar történelem leghosszabb szabadságküzdelme – kiterjedt külkapcsolatokkal rendelkezett. Történetírásunk eddig elsősorban a Franciaországgal, Oroszországgal és az angol–holland tengeri hatalmakkal folytatott diplomáciai tárgyalásokat vizsgálta, s kevesebb figyelmet szentelt a mozgalom poroszokkal, svédekkel, krími tatárokkal vagy oszmánokkal fenntartott külpolitikájának. Ezek közül külön ki kell emelni a török diplomáciát, amelynek nem csak nagy hagyományai voltak az országban, de a francia, angol–holland és orosz mellett a legnagyobb befolyást gyakorolta a szabadságharc menetére.¹ Az alábbiakban Rákóczinak a Portával fenntartott kapcsolatait kívánom bemutatni. A tárgyalások korszakolásával és értékelésével azt kívánom szemléltetni, hogy milyen politikai változások és hogyan befolyásolták a megbeszéléseket, s így a két ország viszonyát. Ezeket nyomon követve látható lesz, hogy miként váltak a kezdetben némi sikerrel kecsegtető tárgyalások egyre esélytelenebbé, az eleinte oly óvatos ígéretek pedig egyre irreálisabbá.

A vizsgált időszakban a törökökkel folytatott diplomáciai érintkezést két nagyobb korszakra lehet osztani. Először – 1700 és 1704 januárja között – Rákóczi Thököly Imrére támaszkodva kívánta megszerezni a Porta katonai segítségét. A második korszakban (1704. január–1710. november) az egykori fejedelem esélytelenségét belátva, Rákóczi saját erőből igyekezett szert tenni török támogatásra. Ez a korszak további három kisebb időszakra osztható. Az első igen rövid volt, mindössze 1704 januárjától az év szeptemberéig tartott, ám a legnagyobb esély ekkor kínálkozott a sikerre. A második időszak 1704 szeptemberétől 1708 májusáig terjedt, amikor az elszalasztott lehetőséget hosszas tárgyalások követték. Habár ezek lezárultával az 1708 májusától 1710 novemberéig tartó időszakban újabb egyeztetések kezdődtek, azokat – mind az oszmán követeléseket, mind a magyar ajánlatokat tekintve – az irrealitás jellemezte. E jelenségek is jól mutatják, hogy a szabadságharc ekkorra válságba jutott és nem volt képes hatékony külpolitikai lépésekre. Emellett a nemzetközi politikai viszonyok is megváltoztak, és a Porta figyelme másfelé terelődött.

¹ Ennek ellenére a mai napig mindössze két tanulmány foglalkozott részletesen ezzel a témával: Benda Kálmán, II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve, 1702–1705. *Történelmi Szemle* 5/2 (1962) 189–207; Papp Sándor, A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. *Századok* 138/4 (2004) 793–821.

Rákóczi Ferenc már a szabadságharc kitörése előtt is jól látta, hogy mozgalmának csak akkor van esélye győzelemre, ha azt nemzetközi szintre emeli. Erre nagyszerű alkalmat kínált a spanyol örökösödési háború, amelyben a korabeli Nyugat-Európa minden nagyhatalma részt vett. Mivel Rákóczi küzdelme a Habsburg Monarchia ellen irányult, nemcsak a Franciaországhoz való közeledés, hanem az Oszmán Birodalom támogatásának megszerzése is kézenfekvőnek tűnt. A Porta az erdélyi nemesség egy része számára továbbra is legitimációs forrást jelentett, ezért ennek az orientációnak kezdetől fogva megvolt a maga társadalmi és politikai bázisa.² A magyar nemesség többsége azonban nem támogatta a török befolyás újbóli megerősítésének ötletét és a kezdetekkor még Rákóczi sem volt hajlandó hivatalosan, követek útján segítségért fordulni. A köztes megoldást Thököly Imre személye jelentette.³

Thököly 1690 óta az erdélyi rendek által megválasztott fejedelem volt, akinek így megvolt a joga, hogy visszakövetelje a császártól korábbi országát.⁴ A Portán kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, amelyek segítségével mind ő, mind Rákóczi joggal reménykedhetett a katonai támogatás megszerzésében, mely kiegészülhetett volna a karlócai béke után oszmán területre menekült kurucokkal is, akik szintén támogatták a fejedelmet.⁵ Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Thököly a törökök szövetségeseként kompromittálta magát a keresztény államok előtt, kivívva ezzel azok ellenszenvét.⁶ Azzal tehát, hogy Rákóczi rajta keresztül kívánta megszerezni a Porta támogatását, azt kívánta elkerülni, hogy a segítség elfogadása miatt hasonló negatív kritikák ériék.⁷

² Ezzel kapcsolatban bővebben ld. Papp Sándor, Magyar rendi mozgalmak és az Oszmán Birodalom a 17–18. század fordulóján. *Acta Universitatis Segediensis: Acta Historica* 116 (2002) 59–69; Uő, Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 116/3–4 (2003) 633–669.

³ Benda, *i. m.*, 190–191; Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 794; Markó Árpád, II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. In: *II. Rákóczi Ferenc csatái*. Szerk. Mészáros Kálmán. Budapest, 2003, 16.

⁴ *Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai, 1685–1705.* (MHHS, XXIII.) Pest, 1868, 65–66.

⁵ Köpeczi Béla, A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966, 65; Benda Kálmán, A bujdosó Thököly (1699–1705). In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Budapest, 1983, 165–166.

⁶ Erről bővebben ld. Daniel Defoe, A Weekly Review Magyarországról. In: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1970, 75–188; Köpeczi Béla, „Magyarország, a kereszténység ellensége.” *A Thököly felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, 1976, 329–343; G. Etényi Nóra, Fordulópont Thököly Imre korabeli nemzetközi megítélésében. In: *Gróf Imrich Tököly a jeho povstanie/Thököly Imre gróf és felkelése*. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2009, 233–253.

⁷ Habár a 17–18. század fordulójára a politikai gondolkodásban a keresztény szolidaritást már fölülírták a politikai érdekek, ennek ellenére főként a Portával szövetkező Franciaország és leginkább Thököly ellen továbbra is alkalmazható ideológiának bizonyult. Köpeczi, „Magyarország, a kereszténység ellensége”, 343. Daniel Defoe így fogalmazta ezt meg cikksorozatában:

Thököly neve már igen korán (1700 körül) felmerült Bercsényi Miklós és Rákóczi terveiben, sőt, az akkori nemesi szervezkedést eláruló Longueval is értesítette róla a bécsi udvart. A hajdani fejedelem szerepéről először a Lengyelországban tartózkodó Bercsényi számolt be Du Héron márkinak, a francia király ottani követének, majd 1701. augusztus 4–11. között keletkezett emlékiratában már magának XIV. Lajosnak is.⁸ Arra kérte a királyt, hogy vegye rá a Portát: engedjék vissza Thökölyt, aki az oszmánok hallgatólagos beleegyezésével, francia pénzen toborzott török, tatár és román hadak élén déli irányból törne rá Erdélyre. Ezzel nem sértenék meg a karlócai béke ide vonatkozó pontjait sem,⁹ hiszen ha felelősségre kívánnák vonni a Portát a segítségnyújtás miatt, arra hivatkozva tagadhatná le az ügyet, hogy csupán rablók és haramiák álltak a fejedelem mellé, akiket a békepontok alapján a császár megbüntethet. Thököly ily módon egy „negyedik frontot” nyithatna, míg II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem az osztrák tartományok, II. Ágost lengyel király Szilézia, Rákóczi pedig Északkelet-Magyarország felől indított volna támadást a Habsburgok ellen. Fontosnak tartották azonban kikötni, hogy a fejedelem nem a maga, hanem az ország számára szabadítaná fel Erdélyt, amelyben ugyan a győzelem után maga uralkodhatna, ám az halála után visszaszállna a koronára.¹⁰

A francia király tájékoztatása után nem sokkal Thökölyvel is felvették a kapcsolatot. Bercsényi és Rákóczi Szentiványi Sándorral küldött értesítést a haditervekről a Nikomédiában tartózkodó fejedelemnek, amire ő követét, Szőlőssy Zsigmondot menesztette Lengyelországba további egyeztetések végett. A fentiek azt bizonyítják, hogy mindkét fél komolyan számolt a megegyezés lehetőségével.¹¹

A magyar követek ebben az időben elsősorban Thökölyvel tartották a kapcsolatot, aki portai összeköttetései révén igyekezett megszerezni magának a francia orátor és a török hivatalnokok segítségét. Ez azonban azzal járt, hogy a tervek nem sokáig maradtak titokban. 1703. március 31-i jelentésében Robert

„Nem elég, hogy egy nemzet protestáns legyen és népe a mi barátunk; ha ellenségeinkhez csatlakozik, akkor számunkra pápista, török, pogány.” Defoe, *i. m.*, 77.

⁸ Thaly Kálmán, Bercsényi ismeretlen emlékirata XIV. Lajoshoz, 1701. *Századok* 10/1 (1887) 1–13.

⁹ A dokumentum vonatkozó pontjait magyar fordításban ld. Szita László–Gerhard Seewann, *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez. 1698–1699.* Pécs, 1999, 217–218.

¹⁰ Ezek a kikötések is jól mutatják, hogy Rákóczi és Bercsényi sem bízott maradéktalanul Thökölyben. Thaly, *i. m.*, 6–8. Rákóczi emlékirataiban csupán röviden írt e tervekről: „hasznos volna, ha a francia király valamilyen eszközzel rábírná a törököket, hogy támogassák Thökölyt.” *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.* Fordította Vas István, a jegyzeteket írta Köpeczi Béla. Budapest, 1978, 300; Perjés Géza, *A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására.* In: *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980, 123–140.

¹¹ Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc*, 65.

Sutton konstantinápolyi angol követ már tájékoztatta kormányát, hogy a száműzött fejedelem és a magyarországi szervezkedés vezetői között aktív tárgyalások zajlanak, amelyek célja valószínűleg a Porta közvetett katonai segítségének megszerzése.¹² Michael Talmannak, a császár portai követének értesülései is hasonlóak voltak. 1703. október 2-i levelében számolt be a Rákóczi és Thököly közötti szervezkedésről és arról, hogy a tervek szerint az előbbi Magyarországot, míg az utóbbi Erdélyt foglalja majd el.¹³

Az elképzeléseket azonban nem sikerült valóra váltani, hiszen sem az oszmán állam, sem Thököly nem volt abban a helyzetben, hogy komoly lépéseket tehetett volna a tényleges katonai segítség érdekében.¹⁴ A Porta belső viszonyai miatt képtelen volt komolyabb külpolitikai támogatást nyújtani a mozgalomnak. Az 1703. január 13-án lezajlott palotaforradalomban Daltaban Musztafa nagyvezír (1702. szeptember 4.–1703. január 13.) megbukott, és helyére Rámi Mehmed (1703. január 24.–1703. augusztus 22.) pasát nevezték ki. A francia követ, Charles de Ferriol mindkettejüket igyekezett meggyőzni a Habsburg Birodalom ellen indítandó katonai akció aktualitásáról, de törekvései nem jártak sikerrel. Ráadásul a Porta belső zavarai tovább erősödtek, ami janicsárszázadosokhoz és végül a szultán, II. Musztafa hatalmának megdöntéséhez vezetett. Az új uralkodó, III. Ahmed, Kavanoz Ahmed pasát nevezte ki nagyvezírré (1703. augusztus 22.), aki a háborús párt híve volt, de nem töltötte be sokáig hivatalát (1703. november 16-án már le is tették). Bár utóda, Dámád Haszán pasa (1703. november 16.–1704. szeptember 28.) a békét pártolta, és hivatalosan megtiltotta a határ menti pasáknak, hogy támogassák a szabadságharcot, ténylegesen nem gördített akadályt az emigráns kurucok elé, akik így Orlay Miklós vezetésével visszatérhettek Magyarországra. Thökölyt azonban ő sem engedte haza, hiszen az a karlócai béke nyílt megszegése lett volna.¹⁵

¹² Sutton angol követ levele egy angol államtitkárnak, 1703. március 31. *Angol diplomatai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Angol levéltárakból* (Archívum Rákócziánium, II. osztály) I. Köt. Közli: Simonyi Ernő. Pest, 1871, 15.

¹³ Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban ÖSt HHStA], Türkei I. (Turcica) Karton 176, Konv. 1. (1701–1703) fol. 143–150. (Nyomatásban: Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*. VI. 1700–1750. Bucuresti, 1878. 20.) Ezúton szeretném megköszönni Papp Sándornak munkámhoz nyújtott segítségét, illetve, hogy saját bécsi levéltári kutatási anyagából kész volt rendelkezésemre bocsátani ezen forrásokat.

¹⁴ Amint azt Thököly maga is kifejtette Rákóczinak 1703. október 30-án levelében: „azok az átkozott portai ministerek annyira megszorították dolgomat a római császár kedvéért, hogy csak elő sem lehet hoznom nekik az kegyelmed insinuálta dolgot és kegyelmeddel való conjunctióját...” *Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai, 1685–1705.* (MHHS, XXIV.) II. Közli: Thaly Kálmán. Budapest, 1873, 519.

¹⁵ Stepney Hedges miniszternek. *Angol diplomatai iratok*, I. 35–36; Sutton egy angol államtitkárnak. *I. m.*, I. 112–113.; Benda, *uo*, 193–197.

Bár a szabadságharc kapott némi közvetett támogatást, a várt segítség elmaradt. A fejedelem portai kapcsolatai beszűkültek, ő maga is háttérbe szorult, és egészségi állapota is egyre romlott.¹⁶ Rákóczi végül lemondott arról, hogy Thökölyre támaszkodva próbálja megszerezni a török segítséget. Döntésében az említettekén túl a szabadságharc politikai stabilitásának és saját hatalmának megőrzése egyaránt motiválta. A fejedelem megjelenésével megosztotta volna a Rákóczit támogató erőket, és Erdély uraként a kurucokra támaszkodva minden bizonnyal vezető pozíciót próbált volna meg kiharcolni magának a mozgalomban. A szabadságharc sikere és saját érdekeinek megőrzése végett Rákóczi ezt mindenképp igyekezett elkerülni.¹⁷ Ezért 1704 januárjában már azt írta Bonnac márkinak, hogy Thököly szorult helyzetére és az itthoni egység megőrzésére való tekintettel nem számíthatnak tovább a fejedelem segítségére.¹⁸

Ettől kezdve Rákóczi magának kívánta megszerezni a török katonai támogatást. Ez ügyben először Bay Andrást, majd ennek sikertelen küldetése után 1704 májusában Szent-Andrási Jánost küldte Konstantinápolyba, hogy a francia követtel, Ferriollal egyeztetve biztosítsa a Porta segítségét. A diplomáciai kapcsolatok e szakaszában a magyar követek még nem tárgyaltak személyesen a török udvari főméltóságokkal, hanem a francia orátoron keresztül igyekeztek elérni céljaikat.¹⁹ Az első közvetlen találkozásról Talman ez év júniusában számolt be, amikor egy Erdélyből érkezett követ a nagyvezír kethüdájával tárgyalt a támogatás feltételeiről. A császári követ azonnal panaszt tett a nagyvezírnél, mondván, hogy már a magyarok portai jelenléte is sérti a békét, de ami még zavaróbb, az oszmán hivatalnokok tárgyalnak is velük. Arról szintén tudott, hogy a határ menti pasák katonákat engednek át a lázadókhhoz,²⁰ ami ellen ugyancsak határozottan tiltakozott, és követelte, hogy szigorú parancs-

¹⁶ Thallóczy Lajos, Thököly Imre betegsége: a kórtörténet adatai összeállítása, 1678–1705. *Századok* 40/8 (1906) 726–744; Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 797.

¹⁷ R. Várkonyi Ágnes, Kritika és emlékezet (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről). In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Budapest, 1983, 228–230. Az 1705-ben megtartott szécsényi országgyűlés által elfogadott VIII. törvénycikkben a fejedelemre vonatkozó kitételek ezek fényében csupán politikai lépésnek, a hazai Thököly-pártnak tett gesztusnak minősíthetők, amelyek mögött nem volt valódi szándék, hiszen már Horváth Ferenc 1705 február-márciusában (!) elkészült követutasításában is arról értesíti Rákóczi mostohaapját, hogy továbbra sem lát esélyt annak hazatérésére. *Rákóczi Tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadiszabályzatok, országgyűlési diariumok és törvénycikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korához*. I. Szerk. Thaly Kálmán. Pest, 1866, 443–444. Rákóczi utasítása Török András portai követ számára 1705. március. *Ráday Pál iratai 1703–1706*. I. Szerk. Benda Kálmán–Esze Tamás–Maksay Ferenc–Papp László. Budapest, 1955, 226–230.

¹⁸ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai, 343; Benda, II. Rákóczi Ferenc, 197–198; Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc*, 67–68.

¹⁹ Benda, II. Rákóczi Ferenc, 198; Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 797–798.

²⁰ Ezekről ld. Dávid Géza, Török és tatár katonák Rákóczi seregében. In: *Rákóczi-tanulmányok*, Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980, 159–167; Seres István, II. Rákóczi Ferenc török katonái 1708-ban. *Keletkutatás* 1996. tavasz 91–98.

ban tilták meg ezt. A nagyvezír ugyan meghallgatta a panaszokat, de a kethüda mindezt arra hivatkozva háritotta el, hogy a magyarok csak az elhunyt Zrínyi Ilona hagyatékát kívánták átvenni.²¹

Talman felháborodása 1704 tavaszán teljesen érthető volt, hiszen a Habsburg Birodalom számára ez volt a spanyol örökösödési háború legválságosabb időszaka. Az osztrák császár, Anglia és Hollandia nagy koalíciója súlyos nehézségekkel küzdött, hiszen a szövetségesek nem tudtak megfelelően együttműködni.²² A helyzetet csak súlyosbította, hogy a Habsburgok ekkorra az anyagi csőd szélére jutottak, legfontosabb hitelezőjük, az Oppenheimer bankház tönkremenetelének következtében.²³ A francia seregek minden fronton győzelemre álltak, és II. Miksa Emánuel csapataival kiegészülve gyorsan nyomultak előre Bécs irányába, hogy a császárvárost megostromolva csikarják ki XIV. Lajos számára a spanyol örökséget.²⁴ Ezzel összhangban Rákóczi is azon igyekezett, hogy minél hamarabb egyesülhessen a francia–bajor seregekkel, és együtt kényszeríthessék ki a számára is előnyös békét. Ezért gyorsan nyomult előre a Felvidéken, csapatai 1703 telén Bécs környékén,²⁵ 1704 tavaszán pedig már Stájerországban portyáztak.²⁶

Ezzel párhuzamosan a Portán is nagy volt a háborús készülődés. Konstantinápolyban hatalmas készleteket halmoztak föl és több száz hátas és igavonó állatot gyűjtöttek össze a szultán poggyászának szállítására.²⁷ A főváros lakossága háborús hangulatban volt, és egyre határozottabban követelte a császár elleni hadba lépést. Sutton angol követ arról tájékoztatta kormányát, hogy féltő, a Porta már nem sokáig áll ellen a kísértésnek, hogy a békét felrúgva újra megindítsa seregeit.²⁸ Az, hogy a török hol szándékozik háborút indítani, továbbra is kérdéses volt, ugyanis a díván szigorú titoktartást rendelt el ezzel

²¹ ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176, Konv. 2. (1704) fol. 87–90. 1704. július. 3.

²² Johnatan Swift, *The Conduct of the Allies, and of the Late Ministry, in Beginning and Carrying on the Present War*. London, 1711⁴, 41–64.

²³ Szakály Ferenc, Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. In: *Magyar–zsidó oklevéltár, 1742–1769*. XIV. Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1971, 31–33.

²⁴ Benda Kálmán, A Rákóczi-szabadságharc külpolitikai helyzetéről. A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak. *Történelmi Szemle* 21/3–4 (1978) 514; John A. Lynn, *The French Wars, 1667–1714. The Sun King at War*. Oxford, 2002, 62–63.

²⁵ Whitworth Hedges miniszternek. *Angol diplomatiai iratok*, I. 69–71; 80–83.

²⁶ Whitworth Hedges miniszternek. *Angol diplomatiai iratok*, I. 129–130.; Esze Tamás, II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. *Századok* 85/1–2 (1951) 50–53; A Rákóczi-féle háborús tűz (részlet) In: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1970, 57, 64–65; Benda, A Rákóczi-szabadságharc, 515; *Magyarország története, 1686–1790*. IV/1. Szerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989, 183–187; Markó, *i. m.*, 27–28.

²⁷ ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176, Konv. 2. (1704) fol. 37–42. 1704. március 6.

²⁸ Sutton egy angol államtitkárnak. *Angol diplomatiai iratok*, I. 112–113. Az angol és holland követségi titkárok Bécsnek is kifejtették aggodalmaikat, amelyek szerint ilyen bizonytalan helyzetben nem lehet hitelt adni a Porta ígéreteinek. A Rákóczi-féle háborús tűz, 69.

kapcsolatban. Úgy tűnt, hogy egyes jelek – mint például a Krími Kánságban bekövetkezett személyi változtatások – Talman félelmeit igazolják. Az elhunyt Hadzsi Szelim Giráj helyére ugyanis nem Devlet Girájt, a kán Oroszországgal rossz viszonyt ápoló fiát nevezték ki, hanem a kalgai méltóságot betöltő Gázi Girájt, akiről sejtethető volt, hogy továbbra is megőrzi a békét a cárral. Ebből a császári küldött arra következtetett, hogy a szultán egyértelműen a császár ellen kíván hadba lépni.²⁹

A Porta aktivitása tovább erősödött, hiszen márciusban már a szultán hadisátrát is felállították a fővárosban. A határ menti pasák nem akadályozták a török katonákat sem, hogy átálljanak a magyarokhoz, habár a zászló és turbán viselését megtiltották nekik, amivel elejét vehették az esetleges Habsburg vádaknak. A temesvári pasa még jó tanácsokkal is ellátta Rákóczit, mondván: ígérjen jó zsoldot az átszökött hadaknak.³⁰ 1704 májusának legelején török futár érkezett hozzá, aki arról tájékoztatta, hogy a Porta kész öt fegyveresen is támogatni a határok megnyitásával, míg a május 25-én érkező Louis Michel (Ferriol titkára) arról számolt be, hogy egy tízezres oszmán sereg áll a határon, amely kész csatlakozni a szabadságharchoz. Ekkor úgy tűnt, hogy a mozgalom végre megkapja a várt segítséget, azonban ezek a fejlemények mégis kétségeket ébresztettek Rákócziban.³¹

Az Oszmán Birodalom közvetlen katonai beavatkozása nem szerepelt Rákóczi elképzelései között, hiszen ezzel nemcsak a nyugati hatalmak rosszallását vívta volna ki,³² hanem annak a veszélynek is kitette volna az országot, hogy a

²⁹ ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176, Konv. 2. (1704) fol. 25–27. 1704. január 28.; Papp Sándor, Krími tatár és magyar érdekezésség a Rákóczi-szabadságharc idején. In: *Végvári dicsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálintról és koráról.* (Belvedere kiskönyvtár, 16.) Szeged, 2004, 43. A krími tatárok beiktatási szokásait bővebben ld. Papp Sándor, Die osmanischen Inaugurationen der Krimkhane und der Fall Cänibeg Giräys (kézirat).

³⁰ Hurmuzaki, i. m., 22–23; Benda, II. Rákóczi Ferenc, 200.

³¹ Benda, II. Rákóczi Ferenc, 200. Ehhez hozzájárult a nagyvezír császárnak tett szövetségi ajánlata is, amelyet Ibrahim efendi közvetített Bécsbe. Ennek az volt a célja, hogy félrevezesse az udvart, mondván: a határon gyülekező seregekkel a Porta valójában Lipótnak kíván katonai segítséget nyújtani a magyar rebellek ellen. Sutton a bécsi angol követséghez: *Angol diplomatai iratok*, I. 146–147; Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 801. Ez a megtévesztés azonban aggasztónak bizonyult Rákóczi számára, aki ekkor a svéd udvarban tartózkodó Ráday Pál révén kívánta magát beziztosítani XII. Károlynál egy esetleges török támadás ellen. Rákóczi követi utasítása a svéd és a porosz királyhoz küldött Ráday számára, 1704. január 27. *Ráday Pál iratai*, I. 119–126; Tárczy Károly, *Nagy Péter császár és Magyarország.* Munkács, 1905, 43.

³² Jó példa erre Daniel Ernest Jablonsky porosz udvari prédikátor reakciója, aki Ráday Páltól értesült arról, hogy Rákóczi a töröktől kap segítséget, mert a császár nem hajlandó megbékülni a felkeléssel. Jablonsky nemtetszését fejezte ki, és azt javasolta, hogy ne a pogánnyal, hanem inkább a keresztény hatalmakkal keressék a kapcsolatokat és minél hamarabb kössenek békét Béccsel. Ráday és Okolsányi Mihály közös levele Jablonsky Daniel Ernest porosz udvari prédikátorhoz, 1704. július 11. *Ráday Pál iratai*, I. 156–157. Ezt a felszólítást egyébként többször is megismételte: Jablonsky Daniel Ernest porosz udvari prédikátor levele Rádayhoz, 1704. július 15. *Ráday Pál iratai*, I. 157–159; Jablonsky Daniel Ernest porosz udvari prédikátor levele

bevonuló oszmán sereg esetleg saját szakállára kezd el hódítani.³³ Ezt megelőzendő, Bonnac márkinak írott levelében azt kérte XIV. Lajostól, hogy bírja rá a Portát: a közvetlen segítség helyett inkább engedje meg, hogy Magyarország és Erdély számára 4–4000 fős janicsár és 2–2000 fős lovas sereget toborozhasson. Ezeket azonban, hogy a török befolyást valamelyest ellensúlyozzák, nem önálló egységekben, hanem a magyar csapatokba beosztva kívánta szolgálatba állítani. Emellett felkérte a francia királyt, hogy vegye védnökség alá az országot, így biztosítva azt az oszmán hatalommal szemben. Javasolta, hogy XIV. Lajos tolmácsolja a szultán felé: ha a Porta hajlandó sértetlenül meghagyni az országot, akkor évente meghatározott mennyiségű ajándékot is hajlandó volna fizetni neki.³⁴ Michelt visszabocsátva Rákóczi arra is kérte a francia királyt, járja ki neki a Portánál, hogy a török seregek ellátásához pénzt, esetleg élelmet bocsássonak a rendelkezésére. Ha másként nem megy, a határ menti pasák lásák el őket felszereléssel és fegyverekkel.³⁵

Rákóczi aggodalmait tovább fokozta a török párti erdélyi nemesek nyomása, akik miután 1704. július 8-án fejedelemmé választották, követelték, hogy vegye fel a szultánnal a hivatalos diplomáciai kapcsolatot, és kérje tőle a hagyományoknak megfelelő beiktatását. A belső feszültségeket az egyház tovább szította, amelynek a pogány segítség elfogadásával szemben volt kifogása. Az új fejedelem ezért a francia külügyi államtitkárnál, Torcynál is sürgette a királyi biztosítékot, hogy a Portával szembeni gyanakvást ezzel ellensúlyozhassa.³⁶

Az előkészületek azonban feleslegesnek bizonyultak, mert a határon álmószó seregekről szóló híreket a portai francia diplomaták találták ki.³⁷ A kedvező nemzetközi helyzet is megváltozott, hiszen a francia–bajor csapatok hatalmas vereséget szenvedtek Marlborough hercege és Savoyai Jenő egyesített seregétől augusztus 13-án a höchstädt–blenheimi ütközetben.³⁸ Ez meg-

Rádayhoz és Okolicsányihoz, 1704. augusztus 9. *Ráday Pál iratai*, I. 159–163; Jablonsky Daniel Ernest porosz udvari prédikátor levele Rádayhoz és Okolicsányihoz, 1704. augusztus 22. *Ráday Pál iratai*, I. 163–165.

³³ Ezek a félelmek nem voltak alaptalanok, hiszen a portai francia követek már a kezdetektől próbálták rávenni a szultánt, hogy a Habsburgok szorult helyzetét kihasználva támadja meg Magyarországot és szerezze vissza korábban elvesztett területeit. Benda, II. Rákóczi Ferenc, 193, 201–202; Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc*, 66. Ettől a tervüktől később sem álltak el, amint arról Talman többször is megemlékezett; ld. ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 177, Konv. 1 (1706) fol. 43–60. 1706. szeptember 2; Karton 177, Konv. 3 (1707) fol. 103–124. 1707. május 6.

³⁴ Benda, II. Rákóczi Ferenc, 201.

³⁵ Michel emlékiratai a magyarországi ügyekről, 1704. augusztus 31. *Rákóczi tükrök. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról*. II. Vál., szerk., bev., tan. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2004, 63–68.

³⁶ Benda, II. Rákóczi Ferenc, 203. Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc*, 68–69.

³⁷ Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc*, 69–72.

³⁸ Benda, *A Rákóczi-szabadságharc*, 515. A csatára vonatkozóan ld. Perjés Géza, *A höchstädti csata (1704. augusztus 13.) Hadtörténelmi Közlemények 5/3–4 (1958) 151–189; John Tinney, Blenheim 1704. The Duke of Marlborough's Masterpiece*. (Campaign, 141.). Oxford, 2004.

akadályozta, hogy Rákóczi egyesülhessen nyugati „szövetségeseivel”. Ezt követően Michel is nyilvánvalóvá tette, hogy a francia király nem fog tudni csapatokat küldeni, így a továbbiakban a fejedelem számára az egyetlen reális esély a török támogatás megszerzése maradt.³⁹

A Porta háborús készülődése azonban nem tartott sokáig. A szabadságharcral eddig szimpatizáló nagyvezírt, Dámád Haszánt már szeptember 28-án eltávolították hivatalából, és helyére Kalajlikoz Ahmedet (1704. szeptember 28.–1704. december 25.) állították. Ő nyíltan szakított elődje eddigi politikájával, és elzárkózott a magyar ügy támogatásától, szigorúan megtiltva a pasáknak, hogy katonákat engedjenek át a határon.⁴⁰

Ezzel lezárult a Portával folytatott diplomáciai tárgyalások legtöbb sikerrel kecsegtető időszaka. A kedvező nemzetközi helyzet és a szabadságharc gyors sikerei ellenére Rákóczi nem tudta kihasználni a kínálókozó alkalmat. Habár a kuruc emigránsok nagy része visszatért az országba, és némi török segítséget is kapott, mindez kevés volt ahhoz, hogy tényleges sikereket érhessen el. A Porta – a tengeri hatalmak nyomására – addig nem volt hajlandó tárgyalni a magyarokkal, amíg azok nem fordultak közvetlenül a nagyvezírhez.⁴¹ Ahhoz azonban, hogy a nagyvezír hivatalos küldöttként tekintsen rájuk, szuverén államiságra lett volna szükség. Ez indokolja, hogy a béketárgyalások során⁴² miért ragaszkodott Rákóczi oly makacsul az erdélyi fejedelmi tisztséghez.

Habár Rákóczi a kedvező alkalmat elszalasztotta, a török segítség megszerzésének esélye továbbra is megmaradt, azonban a tárgyalások ezen szakában már nem kerülhette el, hogy hivatalosan is követeket küldjön a Portára. Erre az első alkalmat a nemrég nagyvezírré tett Kalajlikoz Ahmed leváltása és utódjának, Baltadzsi Mehmednek (1704. december 25.–1705. május 3.) a beiktatása kínálta.⁴³ Rákóczi a jászok és kunok helyettes kapitányát, Török Andrást kívánta Konstantinápolyba küldeni, akinek utasítása 1705. február–március folyamán készült el. Ez a dokumentum, habár a későbbiekben kiegészült még néhány ponttal, tartalmazta az összes olyan elképzelést, amelyhez Rákóczi diplomáciai tárgyalásai során következetesen ragaszkodni próbált. A követutatisítás annak ellenére fontos forrásnak számít, hogy a küldöttség végül mégsem indult útnak.⁴⁴

A követutatisítás pontjai szerint Töröknek fel kellett keresnie a portai francia követet, akivel előzetesen egyeztetnie kellett a későbbi beadványt illetően.

³⁹ Michel emlékiratai a magyarországi ügyekről, 1704. augusztus 31. *Rákóczi tükrök*, II. 66.

⁴⁰ Stepney Harley miniszternek, 1704. december 13. *Angol diplomáciai iratok*, I. 592–593; Benda, II. Rákóczi Ferenc, 204.

⁴¹ Benda, II. Rákóczi Ferenc, 198; Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc*, 70.

⁴² Erről bővebben ld. Bárczy István, *A Rákóczi-szabadságharc angol–holland diplomáciája*. In: *Rákóczi-tanulmányok*, 267–287; Köpeczi Béla, *A nagyszombati béketárgyalások 1706*. In: *Rákóczi útjain*. Budapest, 2004, 29–44; Bartal Csaba, *Angol és holland békeközvetítési kísérletek a Rákóczi-szabadságharcban*. *Rubicon* 15/1 (2004) 20–25.

⁴³ ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 176, Konv. 2. (1704) fól. 176–181. 1704. október 24.

⁴⁴ Benda, II. Rákóczi Ferenc, 205; Papp, *A Rákóczi-szabadságharc*, 801–802.

Ezután kihallgatásra jelentkezve a nagyvezírnél, tolmácsolnia kellett a fejedelem jókívánságait. A dokumentum tartalmazta Rákóczi Magyarország nemzetközi stratégiai szerepére vonatkozó elképzeléseit, amely szerint az ország bástyaként⁴⁵ állna a Porta és a Habsburg Monarchia között. Így megvédené az oszmán államot a Habsburgok előretörésétől, akik iránt a magyarok régóta ellenszenvet táplálnak. Töröknek fel kellett volna hívnia a szultán figyelmét, hogy Magyarország függetlenségének megőrzése jelentős előnyökkel járna az Oszmán Birodalom számára, hiszen a török állam mindig is a keleti tartományából profitált a legtöbbet. Az ország megszállása korábban is csak bajjal és plusz kiadásokkal járt, tehát nem érné meg, ha újra ki kívánná terjeszteni határait ebbe az irányba. Erre egyébként sem lenne szükség, hiszen a „*baráti magyar katonaság minden ellenséget távol tart országuktól.*” A fejedelem mindössze e jó viszony ápolását kívánta, és arra kért engedélyt, hogy az albánok közül zsoldosokat toborozhasson magának. Töröknek jelentenie kellett továbbá, hogy Rákóczi elfoglalta az erdélyi fejedelmi tisztséget, és amint módja lesz rá, ünnepélyes követséget meneszt a Portára. Végül Thökölyt kellett volna felkeresnie, köszöntenie és tudatni vele, hogy mindent megtesz hazatérése érdekében, de amíg a rendek ezt egyöntetűen nem kérik, addig nincs lehetősége a cselekvésre.⁴⁶

Amint a fentiekből kitűnik, Rákóczi elsődleges célja a katonai segítség megszerzése mellett a baráti viszony kialakítása volt. Habár Török András nem jutott el Konstantinápolyba, a fejedelem és környezete készen mutatkozott a további tárgyalásokra. Erre a következő alkalom ez év nyarán adódott, amikor a francia követek arról tájékoztatták Rákóczit, hogy az oszmán–orosz viszony megromlása könnyen háborúhoz vezethet.⁴⁷ A fejedelem ekkor Horváth Ferencet indította útnak, aki azonban még mindig nem hivatalos küldöttként, hanem csupán titkos követként volt jelen Konstantinápolyban, s egyik fontos megbízása pedig éppen az oroszok elleni török készülődés előmozdítása volt.⁴⁸

Horváth portai tevékenységének e korai szakaszát nem ismerjük. Még nem tartózkodott hosszabb ideje Konstantinápolyban, amikor Rákóczihoz megérke-

⁴⁵ Ez a motívum nemcsak itt, hanem a svéd királynak korábban felvázolt tervben is felmerült, mint az európai stabilitás egyik sarokköve, amely megakadályozza a Porta előretörését és a Habsburgok túlzott megerősödését is. Ráday követi előterjesztése XII. Károly svéd királyhoz, 1704. április. *Ráday Pál iratai*, I. 135–140.

⁴⁶ Rákóczi utasítása Török András portai követ számára, 1705. március. *Ráday Pál iratai*, I. 226–230.

⁴⁷ Rákóczi még júliusban tájékoztatta ezekről a hírekről a svéd udvarban tartózkodó Rádayt, akinek Bercsényi is azt írta egyik levelében, hogy ha a Porta és a cár között valójában kirobbanna a háború, azt XII. Károlynak mindenképpen igyekezzék olyan formában előadni, mintha azt magyar közbenjárásra sikerült volna elérni. Rákóczi levele Rádayhoz, 1705. július 6. *Ráday Pál iratai*, I. 274–275; Bercsényi Miklós levele Rádayhoz, 1705. július 8. *Ráday Pál iratai*, I. 276–277.

⁴⁸ Rákóczi levele Rádayhoz, 1705. július 29. *Ráday Pál iratai*, I. 283–284.

zett Gázi Giráj tatár kán követe, aki beiktatásáról tájékoztatta a fejedelmet. A küldött – akit a magyar források Ali, a külföldiek Hüszejn néven említettek – azt állította magáról, hogy a nagyvezír agája, és felajánlotta segítségét a török támogatás megszerzéséhez.⁴⁹ E kecsegtető ajánlat hatására Rákóczi az ősz folyamán két követséget is útnak indított. Bay Mihályt a krími kánhoz küldte azzal az utasítással, hogy biztosítsa a tatár uralkodót jóindulatáról, és egyúttal vegye rá a magyar ügyekért való közbenjárására a Portán.⁵⁰

Ezt megelőzően októberben a fejedelem Pápai Jánost is útnak indította Ali/Hüszejn⁵¹ kíséretében, hogy csatlakozzon Horváth-hoz mint hivatalos követ (!), és szerezze meg a törökök támogatását. Az új követutasítások jól mutatták a szabadságharc akkori helyzetét, és előre vetítették egy széles körű diplomáciai kapcsolatrendszer tervét is. Habár ezek az elképzelések sosem valósultak meg, híven tükrözték azokat a külpolitikai irányvonalakat, amelyek elsődlegesen befolyásolták a szabadságharc orientációját. Ezek pedig erre az időre nyugatról Közép- és Kelet-Európára tevődtek át.

Pápai utasításait és jogkörét figyelembe véve kijelenthetjük, hogy Rákóczi ekkorra ténylegesen elszánta magát a hivatalos tárgyalások megindítására. A követ felhatalmazást kapott, hogy ha tud, kössön szövetséget, döntsön az adózás kérdésében, és mindezek szentesítésére kérjen ahdnámét a szultántól. Rákóczi új utasításaiba a Török-féle dokumentumból már ismert pontokon túl új elemek is belekerültek. Pápainak beszélnie kellett a nagyvezírnek a szécsényi országgyűlés rendeleteiről és arról, hogy Rákóczit a magyar rendek is megválasztották. Annak érdekében, hogy a magyarországi harcok tovább folyhassanak, engedélyt kért a Portától 8000 albán gyalogos és 4000 török lovas felfogadására. Amennyiben a nagyvezír mégis a közvetlen katonai akciót javasolta volna, fel kellett hívnia a figyelmét, hogy ez a keresztény hatalmak újbóli összefogását eredményezné, ami hátrányosan érintené mindkét országot. Emellett hangsúlyoznia kellett, hogy rendkívül alkalmas az időpont a svédekkel háborúban álló oroszok elleni török hadba lépésre. Ha a törökök mindezt elfogadnák, az ahdnáméba foglalják bele azt is, hogy az országot az Oszmán Birodalom a védnöksége alá vette, és ezért Magyarországról évi 40.000, Erdélyből 30.000 tallér adóval megelégszik. Emellett sértetlenül hagyja a karlócai békében kijelölt határokat, a felkelők által elfoglalt területekből vagy erődök-

⁴⁹ Papp, Krími tatár és magyar érdekezésség, 46.

⁵⁰ Rákóczi követi utasítása a Gázi Giráj tatár kánhoz küldött Bay Mihály számára, 1705. november 10. *Ráday Pál iratai*, I. 460–464.

⁵¹ Ali bégről időközben kiderült, hogy dörzsölt politikai kalandor, aki mindössze a követség pénzét kívánta megszerezni, és valójában nem akart segíteni nekik. Dolgozatomban nem kívánok bővebben kitérni arra, hogy miként lassította már a Portára tartó útja során is Pápai, és milyen eszközökkel próbálta kijátszani Konstantinápolyban nemcsak a magyar, hanem a francia követ éberségét is. Erre bővebben ld. *Pápai János törökországi naplói*. Vál., jegyz. Benda Kálmán. Budapest, 1963, 43–67, 69–73, 102; Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 803–806; Uő, Krími tatár és magyar érdekezésség, 47–50.

ből részesedést nem kér, és a 12.000 Rákóczi által felfogadott katonát élelmezi és fel is szereli. Ezekért cserébe a fejedelem kötelezte magát, hogy addig nem köt békét a császárral, amíg attól teljesen függetlenné nem válik. A svéd királyt rábírja, hogy amennyiben a Porta hadba lép, az oroszok legyőzéséig ne kössön különbékét a cárral; valamint a francia királynál is kijárja, hogy az a szultán tudta nélkül ne fejezze be a császár elleni háborúját. Ezen felül vállalta, hogy útját állják a török ellen irányuló Habsburg hadműveleteknek, amelyek az országon keresztül indulnának, amiért cserébe a szabad királyválasztás biztosítását kérte.⁵²

A fentiekből is látszik, hogy Pápai Jánosnak egy szuverén ország választott uralkodója nevében kellett volna szövetséget kötnie a Portával, és nem közvetítőként keresztül, hanem személyesen a nagyvezírral kellett volna tárgyalnia.⁵³ Habár e pontok jól tükrözték a fejedelem elképzeléseit, a magyar követ a francia orátorral történt egyeztetése után mégsem terjeszthette be őket eredeti formájukban. Ferriol több elemet is kifogásolt, amelyeket a később elkészült változatból (*Puncta Ahtnâme*) kihagytak.⁵⁴ A francia királyra vonatkozó kitétel mellett, amelyet az orátor érthetően elutasított,⁵⁵ azt sem javasolta, hogy a nagyvezír előtt megemlítsék az orosz ügyet. Ennek egyik oka az volt, hogy Alexandros Mavrocordato portai főtölmács (akit a magyarok leveleikben Skerletként emlegetnek) ortodox keresztény lévén szoros kapcsolatot ápolt a cár köveivel, és így biztosra vehető volt, hogy azok értesülnének Rákóczi terveiről. Emellett Ferriol arról tájékoztatta Pápai Jánost és Horváth Ferencet, hogy az orosz háború kérdése pillanatnyilag nem aktuális, hiszen a nézeteltéréseket átmenetileg rendezték és a békét megújították.⁵⁶ A francia azt sem javasolta, hogy a fejedelem által kért katonaság zsoldját a Portával szándékozzanak kifizettetni, mert így fennállt volna a veszélye annak, hogy a segítség fejében később a török a felszabadított területek egy részét kérné cserébe.⁵⁷ Az eredeti utasítások megrostálásával elkészült tervezet nem a nagyvezír kethüdájának, hanem a diplomáciai ügymenet másik kulcsfigurájának, Skerletnek a kezébe adva kívánták eljuttatni a díván elé. Mikor ez Rákóczi tudtára jutott, rögtön

⁵² Rákóczi utasítása Pápai János portai követ számára, 1705. október 26–27. *Ráday Pál iratai*, I. 442–450.

⁵³ Rákóczi utasítása Pápai János portai követ számára, 1705. október 26–27. *Ráday Pál iratai*, I. 446–447.

⁵⁴ A dokumentum keletkezésének körülményeit ld. Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 809–810.

⁵⁵ *Pápai János*, 76.

⁵⁶ *Pápai János*, 56, 63, 76. A nézeteltéréseket a folyamatos határvillongások és az orosz erődépítések váltották ki, amelyek a krími tatárok és nem közvetlenül a Porta ellen irányultak, amint arról egy török szolgálatban álló olasz hadmérnök, Gollop tájékoztatta Ferriolt. Tárgyalásuk során a francia ismertette vele a magyarok ügyét és terveiket a cárral szemben. Abban mindketten egyetértettek, hogy a szultánnak, ha meg kívánja akadályozni az orosz előretörést, mindegyképpen hadba kell lépnie ezen a fronton. *Pápai János*, 92–94.

⁵⁷ *Pápai János*, 58, 62.

haragos hangvételű levelet küldött Pápainak, kifogásolva benne az eljárást, amellyel megalázó helyzetbe hozták őt a Porta előtt, olyan színben tüntetve föl, mint aki végső elkeseredésében fordult a szultánhoz segítségért.⁵⁸

A beadvány végül is 1706 januárjában jutott el a portai főtölmácshoz, az ügyben azonban egészen májusig nem történt előrelépés. A tárgyalások és tervek ennek ellenére nem maradhattak titokban, hiszen Pápai már az év elején arról értesült, hogy Bécs tudomást szerzett a török hivatalnokokkal folytatott megbeszéléseikről.⁵⁹ Habár a magyarok maguk nem juthattak a nagyvezír elé, az áprilisban audienciára járult Ferriol ismertette ügyüket a Portával. A francia érdekeknek megfelelően megemlítette az oroszok ellen indítandó háború lehetőségét, amivel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a svédek, lengyelek és poroszok mellett a magyarok támogatására is számítani lehet. A tárgyalások alatt azonban jelen volt Skerlet fia, akinek révén a követ által elmondottak kiszivárogtak, így fény derült Rákóczi orosz terveire.⁶⁰ A magyar beadványokról március és április folyamán Talman is értesült, és tájékoztatta erről a császári udvart.⁶¹

Habár a tervek kitudódtak, a konstantinápolyi lakosság ismét az oroszok ellen indítandó háborút kívánta, így Ferriol azt tanácsolta Pápainak, hogy adják be újra tervezetüket. Ebbe a magyar követek most már Rákóczinak a cár elleni diplomáciai elképzeléseit is belefoglalták.⁶² Beadványuk így hosszú idő után eljutott a dívánba, ahol bár többek tetszését is elnyerte, a közben lezajlott személyi változások miatt komolyabb visszhang nélkül maradt, és végül lekerült a napirendről.⁶³

Az új nagyvezírnél, Csorlulu Ali pasánál (1706. május 3.–1710. június 16.)⁶⁴ Pápainak és Horváthnak előről kellett kezdenie a felterjesztéseket, ami hosszú hónapokat vett igénybe. Pápai Ráday Pálhoz írott májusi levelében jelezte, hogy a Portán sokkal lassabb az ügyintézés, mint a nyugati udvarokban, és amint arról már értesült, a titkos információkat sem kezelik kellő komolysággal.⁶⁵ Jóllehet a magyar követek ezt követően is tartották a kapcsolatot a francia orátorral, Skerlettel és más hivatalnokokkal, a továbbiakban semmilyen

⁵⁸ Pápai János, 76. Rákóczi levele Pápai János portai követhoz, 1706. március 10. *Ráday Pál iratai*, I. 535–538. A fejedelem ezt követően meg is tiltotta a számukra, hogy bármilyen kérésüket írásban továbbítsák a Portára, aminek következtében az ügyintézés még jobban lelassult. Rákóczi levele Pápai János Portai követhoz, 1706. május 10. *Ráday Pál iratai*, I. 568–573.

⁵⁹ Pápai János, 73.

⁶⁰ Pápai János, 110–113.

⁶¹ ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 177, Konv. 2. (1706) fol. 2–3. 1706. március 23; Türkei I. (Turcica) Karton 177, Konv. 2. (1706) fol. 4–6. 1706. április 23.

⁶² Pápai János, 119.

⁶³ Pápai János, 130.

⁶⁴ Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 812.

⁶⁵ Pápai János, 358–360. Ennek ellentmondanak az 1704-es katonai készülődés körülményei, amikor a Porta terveit szigorú titoktartás övezte, ami igencsak aggasztotta a külföldi követeket.

előrelépés nem történt ügyükben. Helyzetüket az is súlyosbította, hogy az elhúzódtott tárgyalások és a nagy összegű ajándékok (*discertio*) kifizetése miatt folyton pénzsűkében voltak. Ferriollal is megromlott a viszonyuk, ugyanis az megelégette a magyarok állandó „zaklatását”, és azt, hogy rendszeresen hitelezzen nekik.⁶⁶ Decemberben Skerlet többször is kijelentette, hogy a Porta nem hajlandó megszegni a békét, és a magyar követeken áll, hogy hazatérnek-e vagy tovább próbálkoznak.⁶⁷

1707 folyamán – habár sokáig nem mutatkozott változás a török politikában – rövid ideig úgy tűnt, hogy az ónodi trónfosztással (1707. július 13.) teremtett új közjogi helyzet lépésre ösztönzi a Portát. A magyar ügy ismét napirendre került, és a francia követek nagy buzgalommal siettették a Habsburgok elleni hadba lépést. Igyekezetük azonban hiábavaló volt, hiszen a nisándzsi továbbra is arról tájékoztatta Talmant, hogy a főméltóságok nem kívánják megszegni a császárral kötött békét.⁶⁸

A sikertelenséget látva Rákóczi afelől is érdeklődött, hogy a törökök hajlandók lennének-e egy hivatalos, ünnepélyes erdélyi követség fogadására. Bár 1706 novemberében elutasító választ kapott Pápaítól,⁶⁹ 1707 áprilisában mégis elindította Henter Mihályt mint az Erdélyi fejedelem titkos követét. Ezt az erdélyi rendek nyomásával magyarázhatjuk, akik így kívánták kifejezni, hogy továbbra is ragaszkodtak a Porta hagyományos főségéhez.⁷⁰

Pápaihoz és Horváth-hoz hasonlóan Henter Mihály sem ért el semmilyen eredményt, hiszen már megérkezése előtt kifejtette Skerlet a magyaroknak, hogy abban az esetben hajlandók csak elismerni Erdély függetlenségét, ha azt a császár is megteszi.⁷¹ A reménytelen helyzetet látva Rákóczi 1707. júniusi levelében arra utasította Pápaít, hogy kérjen a Portán elbocsátó passzust és térjen haza.⁷² Annak ellenére azonban, hogy a díván nem kívánt komolyan foglal-

⁶⁶ Pápai János, 118, 122–123, 358–360.

⁶⁷ Pápai János, 200–201, 202, 205.

⁶⁸ ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 177, Konv. 3. (1707) fol. 144–174. 1707. október 13.

⁶⁹ Ráday pontokba foglalt jelentése Pápai János és Horváth Ferenc portai követek szeptember 9-i és 24-i levelének tartalmáról, 1706. november 20. *Ráday Pál iratai*, I. 735–738.

⁷⁰ Ezt az a két dokumentum is bizonyította, amelyeket Henter magával vitt a Portára. I. Szulejmán Szapolyainak tett esküjének másolata és Bocskai 1605-ös követutatisái jól reprezentálták, hogy a fejedelem milyen jellegű kapcsolat kialakítását tűzte ki célul a szultánnal. Rákóczi levele Pápai János és Horváth Ferenc portai követekhez, 1707. április 12. In: *Ráday Pál iratai 1707–1708*. II. Szerk. Benda Kálmán–Maksay Ferenc. Budapest, 1961, 150–153; Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 815–816.

⁷¹ Pápai János, 218–220.

⁷² Ugyanebben a levelében Rákóczi tájékoztatta követét, hogy tárgyalásokba kezdett az orosz cárral, így az ne erőltesse tovább az orosz háborús terveket. Rákóczi levele Pápai János portai követhoz, 1707. június 7. *Ráday Pál iratai*, II. 276–279. Rákóczi I. Péterrel folytatott tárgyalásait siker koronázta, aminek eredményeként 1707. szeptember 15-én megkötötték a varsói szerződést. Márki Sándor, *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Budapest,

kozni a magyarok ügyével, egészen 1708 májusáig nem volt hajlandó elengedni a követeket. Ekkor a nagyvezír kethüdája egy megbeszélés után nyilvánvalóvá tette számukra, hogy a tárgyalásokat a Porta lezártnak tekinti, mondván „ne hitessétek el magatokkal, hogy lábra állottak dolgaitok.”⁷³ Ezt követően a magyar ügyet áthelyezték a belgrádi pasa hatáskörébe.⁷⁴

Ezzel véget ért a portai tárgyalások időszaka. Habár az egyeztetések egészen 1708 májusáig tartottak, a nagyvezír 1706-os leváltása után érdemi változás nem történt. Hiába kínálta fel Rákóczi diplomáciai segítségét vagy az évi adófizetést (ez utóbbival már-már vazallusi státuszt vállalva), a Porta nem volt hajlandó komolyan foglalkozni a szabadságharc ügyével. Ezt elsősorban az indokolta, hogy a fejedelem diplomáciai ígéretei, bár komoly előnyökkel kecsegtettek, megfelelő támogatottság hiányában nem voltak megvalósíthatók. 1707–1708-ra a szabadságharc válságba jutott, amiben társadalmi, gazdasági és katonai okok egyaránt közrejátszottak. A Porta számára így tehát kockázatos lett volna segítséget nyújtani Rákóczinak. Emellett az Oroszországgal fennálló folyamatos határincidensek miatt nem állt érdekében, hogy konfliktusba keveredjen a Habsburg Birodalommal és esetleg két fronton is háborút kelljen indítania. A császárral fenntartandó jó viszony alapja a karlócai béke megtartása volt, amelynek értelmében a törökök nem támogathatták Bécs ellenségeit. Ez indokolta, hogy a nagyvezír egyszer sem fogadta a magyar követeket hivatalos audiencián: ezzel ugyanis elismerte volna az ország függetlenségét, felrúgva így az alig tíz éve hatályban lévő megállapodást.⁷⁵

Habár Rákóczi számára nyilvánvalóvá vált, hogy a Porta az adott pillanatban nem kívánja a szabadságharc ügyét támogatni, mégsem mondhatott le teljesen a török segítségről, mivel ekkor a szabadságharc már komoly belső problémákkal küzdött és külpolitikailag is elszigetelődött. Franciaország 1709-re a folyamatos vereségek után egyértelműen vesztesre állt a nagy koalícióval folytatott háborújában. A fejedelem egyetlen szövetségese, I. Péter cár pedig XII. Károly elleni harcai miatt nem tudott nélkülözni semmilyen katonai erőt.⁷⁶ Rákóczinak tehát továbbra is a Porta volt az egyetlen esélye, hogy külső segítséget szerezzen a szabadságharc számára.

Pápai János 1708 októberében tért haza Konstantinápolyból, de 1709. február 19-én Pápai Gáspárral – aki Bay Mihállyal a tatár kánnál járt követségben – és Teleki Mihállyal már ismét útnak indult Temesvár, majd Nándorfehérvár irányába. Belgrádban a pasa szívélyesen fogadta őket, és a március 8-i formális megbeszélés után elkezdődtek az érdemi tárgyalások. Pápai Gáspárnak a

1913; Benda, A Rákóczi-szabadságharc, 517; *Magyarország története*, IV/1. 223–224. Az ide vonatkozó iratokat ld. *Ráday Pál iratai*, II. 228–272.

⁷³ *Pápai János*, 255–258.

⁷⁴ Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 816–818.

⁷⁵ Papp, Krími tatár és magyar érdekezésség, 46.

⁷⁶ Benda, A Rákóczi-szabadságharc, 516–517; Lynn, *i. m.*, 63–67.

kethüda néhány határ menti erődítmény – Szeged és Arad – elfoglalását javasolta, ami alkalmat teremthetne arra, hogy török katonák álljanak át hozzájuk, persze továbbra is csak titokban. A pasa is biztosította őket támogatásáról és baráti érzéseiről, de közölte, hogy a békét ő sem szegheti meg. Hozzátette, hogy nem volt szerencsés döntés a magyar követeknek ekkora számban Belgrádba jönni, mert „...az ellenség eddig csak aludt az ágyában, de már erre nézve felugrik a talpára, és mindkét füleire készen vagyom...”⁷⁷

A március 13-án folytatott titkos tárgyalásokon a követek hajlottak arra, hogy elfogadják a pasa ajánlatát. Szeged ostromát is kilátásba helyezték, amihez azonban a töröktől kértek puskaport és ágyúgolyókat. A pasa azonban őszintén kételkedett abban, hogy képesek lennének véghezvinni, amit ígértek, hiszen nem látta a felkelésben az ehhez szükséges erőt. Aggályait kifejezve végül elutasította a magyarok kérelmét.⁷⁸ Az ezt követő megbeszéléseken a katonai segítség fejében már a Duna–Tisza közének minden valaha török kézen volt erődjét visszakövetelte egésze Budáig és Egerig. Ezek a kérések azonban túlzók voltak, így a tárgyalások még ebben a hónapban befejeződtek.⁷⁹

Ennek ellenére az 1709-ben kialakult nemzetközi helyzet továbbra is indokoltá tette az oszmán diplomáciai kapcsolatok fenntartását. Július 8-án XII. Károly serege katasztrofális vereséget szenvedett Poltavánál, ami tárgyaláná tette Rákóczi I. Péterrel kötött szövetségét. A cárnak nem volt többé érdeke a szabadságharc támogatása, ami miatt konfliktusba kerülhetett a Habsburg uralkodóval. A francia seregek nem sokkal Károly veresége után, szeptember 11-én csatát vesztek Malplaquet-nál, így a fejedelem végleg elvesztett minden reményt arra nézve, hogy a Porta támogatásán kívül bárhonnán is segítséget kapjon.⁸⁰

A következő évben tehát Rákóczi újra útnak indította Pápaiat Konstantinápolyba egy új utasítással, amelynek tartalma azonban már minden realitást nélkülözött és olyan ajánlatokat tartalmazott, amelyek az ország területi épségét veszélyeztették. A január 5-én kiadott dokumentumban a fejedelem a Porta katonai támogatásáért cserébe felajánlotta a Dráva–Száva közét, a Szerémséget, Eszéket és Péterváradot; Magyarorszáért 100.000, Erdélyért pedig évi 50.000 forint adót. Amennyiben a szultán ezeket kevesellte volna, a fejedelem odaígérte a Duna–Tisza közét is egészen Titelig és Kalocsáig, de Budát nem volt hajlandó átadni, mert ez a keresztény hatalmak összefogásával fenyegetett. Ha

⁷⁷ Pápai János, 280–281.

⁷⁸ Pápai János, 294–298.

⁷⁹ Pápai János, 298–305.

⁸⁰ Habár a svéd uralkodó felajánlotta kapcsolatait és katonai segítségét a fejedelemnek, cserébe azt kérte, hogy új főhadiszállását Magyarországon rendezhesse be. Ezt Rákóczi kénytelen volt elutasítani, mert fennállt a veszélye annak, hogy az ország újra idegen seregek prédája lesz, amit akkori állapotában már nem lett volna képes elviselni. R. Várkonyi Ágnes, „Ad pacem universalem” (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről) *Századok* 114/2 (1980) 166–172.

a Porta mégis ragaszkodott volna Budához, azt kérte Pápaiktól, hogy azonnal értesítsék a további tárgyalások végett. Ez utóbbi kitételrel tehát azt jelezte, hogy akár ezt a kérést is hajlandó lett volna teljesíteni, amennyiben a kért segítséget megkapja.⁸¹

Pápai 1710 áprilisára megérkezett Konstantinápolyba, de ott továbbra sem voltak hajlandóak foglalkozni a magyar felkelés ügyével. Novemberre pedig biztossá vált, hogy Rákóczi semmilyen támogatást nem fog kapni, hiszen a 18–19-i dívánülésen a tanács a cár ellen megindítandó háború mellett döntött.⁸²

Ezzel a dicstelen fejezettel zárultak tehát a Portával folytatott diplomáciai tárgyalások, amelyek során noha kisebb támogatást sikerült szerezni a mozgalom számára, a valós katonai segítség mindvégig elmaradt. Ennek több oka is volt. Rákóczi 1704-ben elszalasztotta a legkedvezőbb lehetőséget, hiszen ekkor a nyugati szövetségesekkel való egyesülés révén remélt gyors győzelmet elérni. Ellentmondásosan viszonyult a Porta politikájához, nem vállalta a nyílt szövetséget, s nem küldött hivatalos követséget Konstantinápolyba. Nem tette és nem is tehetett, hiszen a Porta egyszer sem jelentette ki nyíltan, hogy hajlandó támogatni vagy egyáltalán független uralkodóként elismerni őt. Ezt a viszonyt jól mutatja a Pápaival szemben tanúsított magatartás is, aki ugyan a fejedelem hivatalos követe volt Konstantinápolyban, az oszmánok azonban továbbra sem kezelték egyenrangú félként a császári vagy akár a francia orátorokkal. Mindehhez hozzájárultak az Oszmán Birodalom súlyos belső problémái és a cárral fennálló folyamatosan feszült helyzet, ami miatt a törökök nem engedhették meg maguknak, hogy a békét megszegve háborúba keveredjenek a Habsburg császárral. Ez ugyanis egy újabb keresztény koalíció létrejöttével fenyegetett. Mindehhez hozzájárultak a szabadságharc ingatag belső viszonyai is, amelyek 1706 után egyértelművé tették a Porta számára, hogy Rákóczi nem rendelkezik olyan erővel, ami külső segítség nélkül is képes lenne ellenállni a császár seregeinek. Az ehhez társuló egyre nyomasztóbb külpolitikai elszigetelődés pedig azt eredményezte, hogy 1708 után a törökökkel kötendő megállapodás lehetősége az – egyértelműen túlzó – ígéretek ellenére is irreálissá vált.

⁸¹ *Pápai János*, 419/3. jegyzet; Papp, A Rákóczi-szabadságharc, 819.

⁸² Papp, Die osmanische Inauguration; Uő, A Rákóczi-szabadságharc, 819–820.

The diplomatic relations of Ferenc Rákóczi with the Ottomans *Gábor VATAI*

Ferenc Rákóczi II's war of independence – the longest fight for freedom in Hungary – had widely extended diplomatic relations with the great powers of 18th-century Europe. Historians have mainly focussed on Rákóczi's French, Russian and Anglo–Dutch diplomacy in great detail, but they have paid less attention to investigate his Prussian, Swedish, Crimean Tatar or Ottoman relations. Furthermore, it is crucial to consider Rákóczi's foreign policy with the Porte during the war of independence, as it was the only way of gaining military support – except for the promises given by the French – in order to continue the battle against the Habsburgs. Rákóczi made several attempts at obtaining the support of the Porte. The chronology of the negotiations clearly demonstrates how the relationship of Hungary and the Ottoman Empire changed, and which national and international political powers influenced it. By depicting these attempts, it can be followed closely how the discussions that at first had some success, became hopeless and how the Hungarian proposals became increasingly unreal.

MISCELLANEA

Hazai György

A turkológia hosszú 20. évszázadának mérlege

Előző év kora tavaszán a 2010 szeptemberében Marburgban megrendezésre kerülő Deutscher Orientalistentag helyi szervező elnöke a Deutsche Morgenländische Gesellschaft elnöksége nevében felkért, hogy tiszteleti vendégként vegyek részt ezen a nagy múltra visszatekintő orientalista rendezvényen, s tartssak egy hosszabb előadást a turkológia jelenéről és jövőjéről. A meghívásnak örömmel tettem eleget. Az előadást a tudós publikum jól fogadta: az abban felvetett kérdésekről élénk eszmecsere bontakozott ki nemcsak közvetlenül az előadás után, de az elkövetkező napok során is. Ez adta azt az ötletet, hogy gondolataimat – valamelyest rövidebb formában – a Kőrösi-Csoma Társaság e fórumán megosszam magyar kollégáimmal.

A turkológia elmúlt évtizedekben való fejlődésének kérdéseit – úgy hiszem – valamelyest ismerem. Ez elsősorban abból adódik, hogy turkológiai tanulmányaimat éppen 60 esztendővel ezelőtt, 1950 szeptemberében kezdtem el a budapesti egyetemen, a szakma nemzetközileg elismert kiválóságainak vezetésével. Az ezt követő évtizedek során tanúja lehettem a szakterület fejlődésének, nem egy vonatkozásban pedig annak szervezésében is részem volt. Itt azonban alá szeretném húzni, hogy érdeklődésem és működésem középpontjában az oszmanisztika, azon belül is a filológia és a nyelvtudomány állt. A szakma többi területe, elsősorban a történelem nem állt ugyan távol tőlem, de egy tudománytörténeti áttekintésre mégsem érezném magamat kompetensnek.

Itt szeretném felvázolni, hogy szerény írásomban milyen témaköröket fogok érinteni.

1. A társadalomtudományok regionális egyenlőtlen fejlődése és a turkológia.
2. A turkológia 19–20. századi öröksége ma.
3. Az információáramlás a turkológiában; a turkológusok kontaktusa és véleménycseréje a hosszú 20. században.

*

Egy fiatal turkológusjelölt, aki tanulmányait egy nyugat-európai, amerikai vagy japán egyetemen kezdi el, hamar felfedezi, hogy e szakmában a kutatás mind a forrásismeret, mind pedig a metodika területén – más nemzeti diszciplínákkal, például a germanisztikával, romanisztikával stb. való összehasonlításban – igencsak eltérő színvonalat mutat. Ezen állapotot egy gazdaságtörténet

által jól megfogalmazott jelenséggel, az egyenlőtlen fejlődés tényével magyarázhatjuk. E folyamatnak itt természetesen csupán a leglényegesebb mozzanatait vázolom fel.

1453, Konstantinápoly eleste Európa számára a 11. században a Közel-Keleten megjelent török hatalom megszilárdulásának fontos állomását jelentette. Az új politikai hatalom évszázadokon keresztül szült bele három kontinens életébe. Ezt a politikai változást ugyanakkor az Oszmán Birodalom központi régiójában a nyelvterület struktúrájának átalakulása is követte: a meglévő idiómák kiszorításával párhuzamosan megkezdődött az anatóliai és ruméliai török nyelvterület stabilizálódásának folyamata.

A jól ismert történelmi dátum, 1453 mellé állítsunk egy másik időpontot. Ez 1468, a könyvnyomtatás Európában való megszületésének dátuma, ami közismerten fordulópontot jelentett kontinensünk kultúrtörténetében. A könyvnyomtatás az Oszmán Birodalomban – egy 18. századi dicstelen, tiszavirág életű kísérlet után – lényegében csak a 19. században lesz a kultúrélet része. Mindez azt jelenti, hogy Törökországban ezt megelőzően a szellemi termékek kizárólag kéziratokban hagyományozódtak az utókorra. Ebből az is következik, hogy az Oszmán Birodalom az európai kultúrforradalom produktumait mintegy három évszázados késéssel ismerte meg, s ugyanakkor kezdte meg ezt az ismeretanyagot feldolgozni.

Tegyük ezt a képet még konkrétabbá.

Az oszmánok nyelvére, történetére és kultúrájára vonatkozó kutatások Európában a 19. században már egy sikereken gazdag, eredményes útra tekintettek vissza. Ebben az összefüggésben mint legkorábbi opusokat a Megiser, Molino, Argenti és Ferragusto nevével fémjelzett nyelvtanulmányokat kell említeni, majd azt, hogy az általuk kibontakoztatott folyamatot végül Meninski impozáns szótára és nyelvtana koronázta meg.¹ De hasonló tudománytörténeti rangot élveznek Joseph von Hammer-Purgstall történelmi tanulmányai, forráskiadványai, továbbá a 18–19. század során megszületett kiváló kézirati katalógusok, a nyugat-európai gyűjtemények leírásai is.

Ilyen és hasonló feladatok vártak a 19. század második felében a török kutatókra, akik ekkor kezdték megismerni azokat az utakat és metódusokat, amelyeket az európai tudományosság már régóta magáénak mondhatott.

Folytassuk az áttekintést a török nyelvtudomány, a turkológia megszületésére vonatkozó tények összefoglalásával.

A turkológia tudományszaka – és ebben az európai nyelvek tudományos művelésében nem állt egyedül – az indoeuropeisztika megszületésének köszönhette létét. Az összehasonlító-történeti nyelvszemlélet alapján álló külön-

¹ E kutatások kritikusan értékelhető összefoglalását ld. Franz Babinger tanulmányában: Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls. *Die Welt des Islams* 7 (1919) 103–129.

böző diszciplínák képviselői a turkológiát a 19. század végén joggal tekintették fiatal tudományszaknak. E kutatások során fedezték fel és írták le az Oszmán Birodalom határán kívül élő török nyelveket. A nyelvcsalád történeti dimenziót pedig az orhoni türk feliratok megfejtése (1893), majd az ujjur szövegek felfedezése (20. század eleje) után ért el.

A korábban említett minősítés, miszerint a turkológia fiatal nyelvtudományi tudományszak, az első pillanatban egy egyszerű kronológiai megállapításnak tűnik. Mögötte azonban – ha mélyebbre tekintünk – sokkal több rejlik: nem kimondottan, de ez az előbb tárgyalt „egyenlőtlen fejlődésnek” a szakterület számára való következményeit is jelenti.

Az európai nyelv- és irodalomtudományi stúdiumok a középkorig visszanyúlóan rengeteget tanultak a klasszikus nyelvek, elsősorban a görög és a latin nyelv és írásbeliség tanulmányaiból. Filológiájuk lényegében ebből táplálkozott. A 19. században az indoeuropeisztika új perspektívákat mutatott e nyelvek kutatói számára. A nyelvek történeti életútjának rekonstrukciója, a kikövetkeztetett ősnyelvet beszélő közösség lakhelyének, a feltételezett őshazának a lokalizációja gazdag és izgalmas kutatási programot jelentett a nyelvi és történeti kutatások számára. A két diszciplína kölcsönösen megtermékenyítette egymást.

Az indoeuropeisztika a 19. század második felében már az eredmények rekapitulációjának és kodifikációjának korszakát élte. A kutatók egymás után kapták kézhez a rendszerint „Grundriß” címet viselő összefoglaló kézikönyveket. Itt különösen a *Grundriß der iranischen Philologie* című összefoglalót szeretném kiemelni, mert ez a turkológia számára hosszú időn keresztül a mintául szolgáló opus szerepét játszotta.²

Ugyanakkor a kutatók valamennyi szakterületen tanúi lehettek az írott és a nyomtatott történeti források rendszeres regisztrálásának, amely folyamat tulajdonképpen jóval a 19. század előtt megkezdődött.

Ez volt tehát az az örökség, amely a 19–20. század fordulóján a turkológia birtokába jutott. Milyenek voltak azonban az örökség átvételének és gondozásának feltételei?

A Törökországon kívüli, úgynevezett keleti törökség népeinek zöme Oroszország területén, a Krímben, a Volga-vidéken, a Kaukázusban, Szibériában és Közép-Ázsiában élt. Az ország jelentősebb egyetemi és kutatási centrumai – Pétervárott, Moszkvában és Kazányban – már hosszú idő óta foglalkoztak e népek történetének és jelenének feltérképezésével. Ennek keretében nagy szerep jutott az élő nyelvek leírásának, valamint a nyelvemlékek megismerésének. Az innen kiinduló kezdeményezéseknek, expedícióknak és publikációknak nagy szerepe volt a törökség legrégebb emlékeinek felkutatásában és értelmezésében. Ugyanebben az időszakban pedig tanúi lehettünk annak is, hogy e

² *Grundriss der iranischen Philologie*. I–II. Herausgegeben von Wilhelm Geiger–Ernst Kuhn. Strassburg, 1895–1904.

munkába az Oroszországban élő török népek– természetesen e periódusban még igen szerény formában – maguk is bekapcsolódtak.

Más volt a helyzet az Oszmán Birodalomban. Itt a filológiával és nyelvtudománnyal való megismerkedés folyamata igen későn kezdődött. A múlt emlékeinek tanulmányozásában a medresze-hagyomány dominált; az európai kutatási gyakorlat azonban ténylegesen még nem volt jelen. Egy nagy kivételt azonban meg kell említenünk: Mehmed F. Köprülü történeti és irodalomtörténeti tevékenységét, aki nyelvtudásának és az európai orientalisztikával való kapcsolatainak köszönhetően hazájában új utat tudott mutatni a társadalomtudományok szinte minden szférájában.³ Egy üstökös azonban mindig magányos, különösen akkor, ha az égen más csillagok még nem tűntek fel.

Forduljunk most azonban a nyelv és történelem kutatásának néhány konkrét kérdéséhez. *In medias res* kezdjük ezt a források, a kézirati hagyaték feldolgozásának problémájával. A korábbi utalást a Gutenberg-effektusra ebben az összefüggésben úgy kell értenünk, hogy a török múlt forrásai az Európával való összehasonlításban mintegy négy évszázaddal hosszabb ideig őrződtek meg kéziratok formájában.

Ezt a helyzetet talán egy igaz, a turkológiában már anekdotává vált történet világítja meg a legjobban. Ez a kiváló német orientalista, Hellmuth Ritter nevéhez kapcsolódik, aki néhány évvel az első világháború után Törökországba került, s ott évtizedeket töltött el az isztambuli egyetem tanáraként. Egy baráti eszmecsere során török kollégái megkérdezték, hogy miként látja a törökországi (és általában a török) kézirati hagyaték feldolgozásának időbeli perspektíváját. A válasz így hangzott: ha most húsz jól képzett fiatal kutatóval nekilátnánk az anyag felmérésének és feldolgozásának, akkor körülbelül 200 év múlva lennénk ott, ahol az európai tudományosság a 19. század végén volt.

Ténylegesen milyen képet mutat azonban ma a török kéziratok katalogizálásának ügye?

Egy szolid mérleg elkészítésében elsősorban két 1972-ben megjelent bibliográfiai tanulmány segít. Az egyik, A. Turgut Kut munkája Ankarában,⁴ a másik, L. V. Dmitrieva és S. V. Muratov összeállítása Moszkvában jelent meg.⁵ Ez alkalommal elégedjünk meg az előbbi által nyújtott tényekkel. A. Turgut Kut kimutatása szerint 1972-ben 355 katalógus, illetve katalógus-jellegű

³ A jeles tudós publikációs tevékenységének bibliográfiai összegzésére többen is vállalkoztak. Mi itt megelégszünk az első, érdemben igen jelentős ilyen összeállításra való utalással: Sami N. Özerdim, F. Köprülü'nün yazıları 1908–1950. In: *Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar. F. Köprülü'nün doğumunun 60. yıldönümünü kutlamak için Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu tarafından çıkarılmıştır.* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, VII/20.) Topkhanlar: Hasan Eren–Tibor Halasi Kun. Ankara, 1950, 159–248.

⁴ A. Turgut Kut, Türkçe yazma eserler katalogları repertuarı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1972, 183–240.

⁵ L. V. Dmitrieva–S. V. Muratov, Moszkva, 1972.

címjegyzék foglalta össze 33 ország gyűjteményeinek leírását. Ebből 95 származott Törökországból, 240 pedig a világ más országaiból. Ebben az összefüggésben fontosabb azonban az az adat, hogy a Török Köztársaság korát megelőző időszakban mindössze 45, lényegében címjegyzéknek minősíthető leírás, az 1942–1971 közötti években pedig 50 olyan mű készült el, amelynek zömét már az európai úzusnak megfelelő katalógusnak tekinthetjük. Még tanulságosabb azonban a Nyugat-Európában, pontosabban Németországban, Hollandiában, Angliában, Franciaországban és Olaszországban keletkezett katalógusok kronológiai számszerűsítése. Ezen összegzés szerint a 18. században 3, a 19. században pedig 71 katalógus jelent meg. Ezek között olyanok vannak, mint Blochet, Fleischer, Flügel, Hammer, Pertsch stb. művei, amelyek közismerten mindmáig a kutatók megbízható forrásai.⁶ A 20. század katalógusait ebben az összefüggésben figyelmen kívül hagyom. Csupán azokra a kitűnő opusokra utalnék, amelyek a német orientalisztika impozáns projektumának, a „Katalogisierung der orientalischen Handschriften in Deutschland” termékeként láttak napvilágot.

Jóllehet e területen 1972 után Törökországban is sok minden történt – elég, ha a központi nemzeti kézirat-katalógus vállalkozására utalunk⁷ –, mégis nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy összességében a múlt török kézirati hagyatékának felmérésében és közzétételében Törökország határain túl több minden történt, mint Törökországban magában.

*

A 19. század kutatói az ismeretek rekapitulációjának és kodifikációjának számos különböző modelljét teremtették meg. Lexikonok, enciklopédiák, kézikönyvek (*Grundrißek*) egész sora jelent meg és állt az ismerettovábbítás szolgálatába. A tudományos műhelyek komoly feladatuknak tekintették azt, hogy a kutatási eredmények ne vesszenek el, ellenkezőleg, épüljenek be a tudományos ismeret-gazdagodás bonyolult folyamatába.

Már utaltam arra, hogy az iranisztika első rekapitulációs modellje, a *Grundriß der iranischen Philologie* nem kis hatással volt a turkológiára, ahol többen már az első világháború előtt szerettek volna valami hasonlót létrehozni. A már említett történelmi késés miatt erre azonban jóval később került sor. A turkológia Grundriß-projektuma (*Fundamenta* néven) csak 1951-ben, a Nemzetközi Orientalista Kongresszuson kelt életre. Az alapítók és az első kötetek szerkesztői Jean Deny, Kaare Grønbeck, Helmuth Scheel és Zeki Velidi Togan voltak.

Ebben az összefüggésben néhány fontos külső faktorról is említést kell tennünk. A projektum politikai szempontból rendkívül kedvezőtlen körülmények

⁶ E katalógusok adatait ld. a fent idézett bibliográfiákban.

⁷ *Türkiye yazmaları toplu kataloğu*. 24 kötet. Ankara, 1979–2000.

között, a hidegháború legszigorúbb éveiben indult útjára. Akkor, amikor a Kelet és a Nyugat közötti együttműködés lényegében lehetetlen volt. Születésének időszaka ugyanakkor az UNESCO virágzásának azon korszakára esett, amikor a világszervezet ilyen jellegű projektumokat még támogatott. Amint köztudott, ez ma már nincs így. Ezen túl azonban erős pénzügyi alapok támogatására is lehetett számítani.

A *Fundamenta* első két kötete (a nyelv és irodalom) – a kollektív művek mai kiadási gyakorlatára gondolva – szinte rekordidő alatt látott napvilágot.⁸ Az irodalomnak szánt kötet azonban súlyos, inkább politikai, mint tudományos természetű problémákat hozott felszínre. Világossá vált, hogy a józan tudományos értékelés feltételei sok esetben nem adóttak. A Szovjetunióban élő török népek sokszor tragikus háttérű irodalomtörténetének forrásai hozzáférhetetlenek voltak. A nemzetközi tudományos együttműködés elképzelhetetlen volt. Ez komoly gondok árnyékát vetítette előre a még csak gondolatban létező történeti tárgyú kötet ügyére. A *Fundamenta* alapítóinak elhunya is késleltette a projektumnak ez irányú folytatását. Így a török népek történetének eredetileg tervezett részéből – hála annak, hogy Hans R. Roemer professzor hűségesen kitartott a *Fundamenta* ügye mellett – csupán az iszlám előtti korszak történetének szánt kötet jelent meg 2000-ben.⁹ Ezt a Mester már nem láthatta. E könyv kiadásának, majd 2008-ban egy további történeti kötetnek a révbe juttatása már az én feladatomban lett.¹⁰

Ebben az összefüggésben a megjelenési évnek, 2000-nek szimbolikus jelentősége van. A mintául szolgáló nagy előd, a *Grundriß der iranischen Philologie* – ha nem is teljesen – már a 19. század utolsó éveiben a kutatók kezében volt. A turkológia hasonló, nemzetközi együttműködésben megvalósuló kézikönyvének több mint 40 évre volt szüksége, hogy – többé-kevésbé torzóként – napvilágot lásson.

*

⁸ *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Tomus primus. Ediderunt Jean Deny–Kaare Gronbech–Helmuth Scheel–Zeki Velidi Togan. Wiesbaden, 1959; *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Tomus secundus. Ediderunt Louis Bazin–Alessio Bombaci–Jean Deny–Tayyib Gökbilgin–Fahir İz–Helmuth Scheel. Tomum secundum curavit et auxit, indices adiecit Pertev Naili Boratav. Wiesbaden, 1964.

⁹ *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period/Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique*. (Philologiae Turcicae Fundamenta, Tomus Tertius; Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta, Tomus Primus. Ed. Lous Bazin–György Hazai). Edited by/Édité par Hans Robert Roemer with the assistance of Wolfgang-Ekkehard Scharlipp. Berlin, 2000.

¹⁰ *Turkey in the Twentieth Century/La Turquie au vingtième siècle*. (Philologiae Turcicae Fundamenta, Tomus Quartus; Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta, Tomus Secundus. Ed. Lous Bazin–György Hazai). Edited by/Édité par Erik-Jan Zürcher. Berlin, 2008.

Az információáramlás folyamatában kivételesen fontos szerep jut az adatbankoknak és a bibliográfiáknak, a retrospektív összeállításoknak és a kurrens tájékoztatásoknak egyaránt.

A turkológiában rám váró sors valahogy úgy volt meghatározva, hogy ezen a területen – *volens* – mindig akadt feladat. Az ismeretáramlás és az információvesztés ügye, a bibliográfiák állapota, legfőképpen azonban hiánya mindig irritált, végső soron pedig valahogy arra kényszerített, hogy jómagam ragadjam meg a kezdeményezést. Ez pedig rendszerint sok időmbe és energiámba került.

A tudományos publikációk szórtsága régóta jól ismert tény. Számszerű felmérését és bizonyos törvényszerűségek megállapítását egy angol könyvtáros-dokumentaristának, S. C. Bradfordnak köszönhetjük. Vizsgálatainak eredményei a „law of scattering”, a „Bradford-törvény” név alatt vonultak be a tudományosságba. Jómagam az ő módszerét alkalmazva kíséreltem meg e jelenséget szakterületünkön szemléltetni. Tanulmányom, amely 1964-ben az *Ural-Altai-sche Jahrbüher* hasábjain jelent meg, figyelmeztető jeladás volt, hogy valamit tenni kellene.¹¹ Ellenkező esetben a jövőben az információáramlást tekintve komoly nehézségekkel kell majd szembenéznünk. Tanulmányomból most csupán egy mozzanatot szeretnék kiemelni. Vizsgálataim során öt jól ismert nyelvész-turkológus (Ahmed Caferoğlu, Jean Deny, Tadeusz Kowalski, Szergej E. Malov és Németh Gyula) publikációs tevékenységét elemeztem az emlékkönyvekben közzétett személyi bibliográfiák alapján. A munka során az derült ki, hogy az öt tudósnak folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben (emlékkönyvekben, kongresszusi kötetekben stb.) összesen 981 publikációja jelent meg 171 folyóiratban és 97 kollektív kötetben. Egy kutatónak tehát, aki azt tűzte ki célul, hogy az öt turkológus munkásságát a maga teljességében ismerje meg, a néhány tucat monográfián túl ennyi publikációs orgánusot kellett volna felderítenie.

Bibliográfiai kezdeményezéseimben barátom, Andreas Tietze professzor személyében igen korán megbízható partnerre találtam. Ő még a kaliforniai egyetemen (UCLA) dolgozott, amikor megkíséreltük egy kurrens bibliográfia megteremtését. A kezdeményezés nem járt sikerrel. A kudarc okát, bármennyire nevetségesen hangzik is, minden bizonnyal abban kellett keresni, hogy túl kevés pénzt kértünk. Jó néhány évvel később, amikor Andreas Tietze a bécsi egyetem tanára és az Orientalisches Institut igazgatója lett, ismét megkíséreltük a korábbi tervek megvalósítását. Az eredmény jól ismert: megszületett a *Turkologischer Anzeiger/Turkology Annual* (=TA). Ennek 1975 és 2010 között, azaz 35 év alatt 28 kötete látott napvilágot.¹² Ezek több mint 66.000

¹¹ György Hazai, Dokumentation und Bibliographie in der Altaistik. *Ural-Altai-sche Jahrbücher* 35/D 1963[1964] 403–416.

¹² *Turkologischer Anzeiger/Turkology Annual*. 1–28. Wien, 1975–2010.

címet tartalmaznak egy gondosan felépített rendszerben. Heidelbergben jelenleg az első 26 kötet online-adatbázissá alakításán dolgoznak.

Mi a *TA* mérlege 35 esztendő után? A kérdésre a választ most egyedül kell megadnom, mert a felejtethetlen barát és mester, Andreas Tietze professzor nincs már az élők sorában. A válasz egyszerre pozitív és negatív. Az évek folyamán rengeteg, főleg személyi és finanszírozási problémát megoldva sikerült egy használható és ma már mindenki által igényelt tájékoztatási orgánumot létrehozunk. A *TA* ma mindenütt ismert, ahol a turkológiát művelik. Egy lényeges ponton azonban kudarcot vallottunk. Azt nem sikerült elérnünk, hogy a *TA* Törökországban az egyetemi emberek, tanárok és diákok mindennapi kenyerévé váljon. Szabad legyen ezt a megállapítást azzal a konkrét ténnyel alátámasztanom, hogy a *TA*-nak Törökországban hosszú időn keresztül kevesebb mint tíz előfizetője volt, s ezek zöme a külföldi kutatóintézetekből került ki. Így az információközvetítés e nélkülözhetetlen orgánuma, amelynek minden török egyetemen legalább egy példányban rendelkezésre kellett volna állnia, éppen a célpublikumot nem érte el. Ez a kudarc azonban lényegében nem a mi kudarcunk volt. Azon azonban mindenkinek el kellene gondolkodnia, hogy az információáramlás egyre jobban akuttá váló problémáját ma, az internet korában hogyan lehetne minden turkológus számára kielégítően megoldani.

*

Az információáramlás folyamatában a bibliográfiákon túl legalább olyan fontos, vagy bizonyos értelemben még fontosabb szerep jut a kutatók és tanárok közötti személyes kontaktusnak. Milyenek voltak ennek feltételei a turkológia hosszú 20. évszázadában? A válasz jól érthető módon megköveteli az időszak történelmi-politikai háttérének rövid felvázolását.

A 19–20. század fordulóján a törökség élete lényegében három monarchikus nagyhatalom, az oszmán, az orosz és a kínai birodalom keretei között zajlott. Az ismert történelmi események folytán az évszázad első negyedében ezek helyébe új, köztársasági alapon álló politikai formációk léptek.

Az Oszmán Birodalom utódállamában, Kemal Atatürk köztársaságában a nemzeti nyelv és kultúra gondozásának ügye különös hangsúlyt kapott. A nemzeti turkológia felépítésében pedig fontos elemként jelent meg a már működő európai turkológiai központokkal való együttműködés ügye.

A cári Oroszországban élő török népek nehéz jövő előtt álltak. Az első világháború előtt kibontakozó nemzetiségi mozgalmaknak a politikai-kulturális önállósuláshoz fűzött reményei nem teljesültek. A politikai hatalom gyakorlatának csak a színe változott, lényege ugyanaz maradt. Éveken keresztül nem lehetett tudni, hogy a törökajkú népek korábbi álmaikból mit tudnak majd megvalósítani. E nagy kérdésre a végleges választ a harmincas évek sztálinizá-

lása adta meg. A törökség számára létrehozott új politikai struktúrában mindekelőtt a nagyorosz politikai érdek, a *divide et impera* elve érvényesült.

Az új életkeret kialakítása új kultúr- és tudománypolitikával párosult. Ez lényegében, ahogy az állam valamennyi polgára, úgy a turkológusok számára is a külföldtől való teljes izolációt jelentette. Jómagam ezt a nemzetközi turkológia Hiroshimájának nevezem.

Az első világháború előtt, de még kevéssel utána is, az Oroszországban élő turkológusoknak a nyugat-európai kollégákkal való kapcsolata és véleménycseréje természetes dolognak számított. Hasonló volt a helyzet az orosz és a törökországi török szakemberek kapcsolatát tekintve is.

Mindez a sztálinizálást követően lehetetlenné vált. A terrorállam kibontakozása a turkológiát is súlyosan érintette. Jeles orosz és törökajkú turkológusok egész sora került koholt vádak alapján kivégzésre, szerencsésebb esetben száműzetésbe.¹³

E brutális lépések üzenete egyértelmű volt: a szellemi mozgástér határa az államhatárokkal azonos; ami pedig Törökországot illeti, ez az ország a szovjet haza ellensége, így azzal a kontaktus nem kívánatos.

Mindennek következményeiről előadások sorát lehetne tartani. Lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy a Szovjetunióban és Törökországban folyó turkológiai kutatások a két ország szakemberei számára évtizedeken át szinte teljesen ismeretlenek maradtak. Íme, néhány példa: a szovjet turkológia ismert folyóirata, a *Szovjetszkaja tjurkologija* tudomásom szerint Törökországban mindössze egy turkológus birtokában van meg. Az ótörök emlékek jól ismert szótára a *Drevnetjurszkij szlovar*¹⁴ – mint más szótár is – ritkaságszámba megy. Természetesen ellenkező irányban is bőven lehetne példákat felsorolni.

*

Egy összehasonlítás egy másik nemzeti diszciplínával, például a romanisztikával talán plasztikusabbá teszi a képet. Képzeljük el, hogy a román, francia, olasz, spanyol és portugál romanisták közötti kapcsolat, az eszmecsere más országok szakembereivel évtizedeken keresztül szünetel. Nincs köztük kapcsolat, lényegében nem ismerik egymás publikációit. Nos, ez az abszurditás határozta meg évtizedeken át a nemzetközi turkológia sorsát.

A turkológusok közötti kontaktust széttűző sztálini állam ma már a múlté. De ne gondoljuk, hogy ezek a turkológia történetében súlyos szerepet játszó problémák nyomban érdemi megoldást nyertek. Az igazság az, hogy eseten-

¹³ A turkológia történetének e szomorú fejezetét az elmúlt évek során több kutató is taglalta. Mi itt csupán egy összefoglaló jellegű műre utalunk: Fedor D. Asnin–Vladimir M. Alpatov–Dmitrij M. Naszilov, *Represszirovannaja tjurkologija*. Moszkva, 2002.

¹⁴ *Drevnetjurszkij szlovar*. Leningrad, 1969.

ként új, természetesen más természetű problémákkal szaporodtak. Ezek felvázolása azonban már túlmutat ezen előadás keretein.

Írásomban a nemzetközi turkológia hosszú 20. évszázadának problémáiról szerettem volna képet adni. Magától értetődő, hogy ezek sokasága és súlya miatt ez a tabló csak igen vázlatos lehetett. A 21. évszázad kutatóinak azonban nem szabad megfélekedezni a múlt e nehéz örökségéről. Az ő feladatuk az, hogy hozzájáruljanak a súlyos adósságok folyamatos, de mielőbbi törlesztéséhez.

Fodor Gábor

Az örmény–török kapcsolatok a török történetírásban (1920–2010)

„A diaszpórában élő örmények között vannak olyanok, akik azt akarják, hogy a törökök soha ne ismerjék el a népirtást. Mert ha a törökök elismernék, azzal kirántanák a lábunk alól a talajt, és kioldanák a minket összetartó legerősebb és talán egyetlen köteléket. Ahogy a törökök megszokásból tagadják az elkövetett jogtalanságokat, az örmények is minden erejükkel ragaszkodnak ahhoz, hogy emlékezzenek rájuk, mert megszokták az »elnyomott« identitást. Úgy tűnik, mindkét félnek meg kell változnia. Mindkét félnek olyan begyöpösödött dogmái vannak, amiktől sürgősen meg kell szabadulniuk.»¹

2009. október 10-én Zürich városában Törökország és Örményország külügyminiszterei több mint egy évtizednyi szünet után ismét tárgyalóasztalhoz ültek, és államközi szerződésben rögzítették, hogy a két ország viszonyát terhelő kérdéseket ezután tárgyalásos úton kívánják rendezni. Az Ahmet Davutoğlu és Edward Nalbandian kézjeggyével ellátott egyezmény kitért a kétoldalú diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére, a két ország közt húzódó határszakasz megnyitására, valamint egy történészekből álló vegyes bizottság felállítására, melyben a két ország szakemberein túl nemzetközileg elismert külföldi kutatók is részt vehetnek. A bizottság feladata az örmény–török kapcsolatok „történeti dimenzióinak” feltárása lesz.² A világ vezető politikusai, köztük Ban Ki Mun ENSZ-főtitkár, valamint a helyszínen jelen lévő Hillary Clinton, az Egyesült Államok külügyminisztere, továbbá orosz és francia kollégája, Szergej Lavrov és Bernard Kouchner, nyilatkozataikban megerősítették, mérföldkőnek tekintik a szerződés aláírását, továbbá kifejezték abbéli reményeiket, hogy ez az egyezmény hozzájárul majd a dél-kaukázusi régió stabilitásához. Bár a két nép viszonyát jól jellemzi, hogy az aláírási ceremóniát két órával el kellett halasztani, mivel a két küldöttség képtelen volt megállapodni a proto-

¹ Elif Şafak, *Az isztambuli fattyú*. Ford. N. Kiss Zsuzsa. Budapest, 2009, 337.

² <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8299712.stm>

kolláris beszédek tartalmáról,³ továbbá Jerevánban a Dasnakszutium párt szervezésében tiltakozások vették kezdetüket az aláírás ellen, úgy gondolom, hogy a felek nagy lépést tettek a két ország viharos viszonyának rendezése felé. A „begyöpösödött dogmáktól” való megszabadulás ugyanakkor hosszabb folyamat, amely a 2000-es évek elején vett igazi lendületet, és amely remélhetőleg ilyen ütemben folytatódik majd a következő évtizedben is.

A közel 800 éves örmény–török viszonyt leginkább terhelő események az első világháborúig nyúlnak vissza, mikor a „nagy háborúba” a központi hatalmak oldalán belépő Oszmán Birodalom a török fél szerint kitelepítette, az örmény fél szerint előre megfontolt szándékkal kiirtotta a birodalom területén élő örmény népességet. Bár közvetlenül az események után mind a törökök, mind az antanthatalmak részéről voltak kísérletek a bűnösök kézre kerítésére és az örményekkel szembeni intézkedések valódi okainak feltárására,⁴ a háború utáni kaotikus állapotok, majd a kibontakozó török nemzeti ellenállás lehetlenné tették a hatékony munkát. A hosszú és véres harcok után 1923-ban megalakult Török Köztársaság deklarált célja volt a múlttal való szakítás, így nem vállalták a felelősséget a korábbi kormányzat által elkövetett tettekért. A szövetségesek által Máltára hurcolt, háborús bűnösökkel vádolt 118 török vezetőt pedig a függetlenségi háború során elfogott brit katonákért és civilekért cserélték ki, így az előbbieket felelősségre vonásáért a fegyveres harcban vesztes antant erők nem kívántak további katonai és pénzügyi áldozatokat hozni.⁵ A második világháborúban ügyesen lavírozó, majd az azt követően kialakult kétpólusú világrendben az Amerikai Egyesült Államok szövetségesévé váló Törökországot 1951-ben léptették be a NATO-ba. Miután légvonalban a török területek feküdtek legközelebb a fő ellenség, a Szovjetunió központjához, az amerikai hadigépezet számára kiemelt fontosságú lett Ankara együttműködése. Ezért az Egyesült Államok egyrészt jelentős pénzügyi támogatást nyújtott a hadsereg modernizációjához, másrészt az amerikai titkosszolgálat, a CIA aktívan részt vett a baloldali tényerést megakadályozó katonai puccsokban.⁶ Ennek köszönhetően az amerikai kormányzatoknak egészen az 1980-as évekig nem állt érdekében fessegetni az első világháborús vérengzéseket, annak elle-

³ A kérdést végül Hillary Clinton azon javaslata oldotta fel, hogy senki ne mondjon semmit.

⁴ A török átmeneti kormány által indított vizsgálatok és katonai törvényszéki eljárások részletes leírását ld. Taner Akçam, *A Shameful Act*. New York, 2006. Az angolok által Máltára hurcolt, háborús bűnösökként aposztrofáltak sorsáról ld. Bilal N. Şimşir, *Les déportés de Malte et les allégations arméniennes*. Ankara, 2008.

⁵ Az elhurcolt egykori vezetők közt sokak kétségtelenül bűnösök voltak, míg egy részük, mint például Ziya Gökalp, csupán azért lett fogoly, mert a háború alatti kormányzatban szerepet vállalt, ugyanakkor a katonai akciókhoz semmi köze nem volt. 1921-es elengedésük után többen az *İkinci Grubu* nevű, Musztafa Kemal ellenzékének számító pártban vállaltak kisebb-nagyobb szerepet.

⁶ Daniel Ganser, *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*. London, 2005, 224–244.

nére, hogy 1915-öt követően jelentős számú örmény vándorolt be az Egyesült Államok területére.⁷

A történet- és irodalomtudomány területén kialakult örmény–török „kultúr-háború” kezdetei az 1920-as évekre nyúlnak vissza, mikor a háború utáni perekhez megkezdődött az oszmán kormányzati dokumentumok összegyűjtése. Ezek közül mindenképpen ki kell emelni az angolok által vásárolt ún. „Tízparancsolatot”,⁸ valamint a Naim–Andonian dokumentumokat.⁹ A „Tízparancsolat” rövid listája és a Naim bej által áruba bocsátott iratok körül a mai napig parázs vita dúl, ugyanis hitelességük több szempontból is megkérdőjelezhető. Egyrészt alacsony beosztású hivatalnokoktól vásárolták őket, akik ilyen fontos, titkos dokumentumokhoz valószínűleg nem férhettek hozzá, másrészt mindkét iratsomag olyan ember közreműködésével került a nyugatiak kezére, akiről köztudomású volt, hogy pénzügyi zavarokkal küszködtek. Ennek is köszönhető, hogy a szövetségesek által Máltára szállított vezetők elleni perekben ezeket nem használták fel, ugyanis az angoloknak is rá kellett jönniük, hogy az Isztambulban keringő „autentikus” dokumentumok nagy része egyszerű hamisítvány. Tartalmi ellentmondásaik, valamint az eredeti dokumentumok homályos körülmények közötti eltűnése pedig a későbbi kutatókban is erős kétségeket ébresztett a dokumentumok eredetiségét illetően.¹⁰ A 20.

⁷ Az 1980-as, majd a 2000-es években is többször próbálta a kongresszus, illetve a külügyi bizottság rábírní a szenátust arra, hogy Amerika hivatalosan is ismerje el az örmények ellen elkövetett népirtást, ám ezt sohasem sikerült elérniük.

⁸ A „Tízparancsolat” egy angol tiszt által 1919-ben vásárolt dokumentumgyűjtemény, amely az Egység és Haladás Párt vezetőire nézve terhelő adatokat tartalmazott, hiszen a titkos parancs 10 lépésben írta le az örmények megsemmisítésének elvárt menetét. A dokumentumot eladó volt oszmán bürokrata azt állította, hogy ezeket a parancsokat küldték el a vidéki kormányzóknak azzal az utasítással, hogy elolvasás után azonnal semmisítsék meg. A „Tízparancsolatra” vonatkozó további adatokat ld. Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide*. Salt Lake City, 2005, 47–50.

⁹ Az Aram Andonian által írt *Nagy bűn* (angolul: *The Memoirs of Naim Bey*) egy közel 50 telegrammásolatból álló gyűjtemény, melyet Andonian vásárolt meg egy Naim nevű, Aleppóban dolgozó hivatalnoktól. Ebben állítólag Talat pasától származó rejtjelezett üzenetek vannak, melyek bizonyítják, hogy a belügyminiszter adott parancsot az örmények kollektív kiirtására. A Naim–Andonian dokumentumokról további adatokat ld. Lewy, *i. m.*, 63–72; Vahakn N. Dadrian, *The Naim–Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide. International Journal of Middle East Studies* 18 (1986) 312–338; Ataöv Türkkaya, *The Andonian “Documents” Attributed to Talat Pasha Are Forgeries*. (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayımları, 538.) Ankara, 1984; Şinasi Orel–Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat paşa’ya atfedilen telegrafların gerçek yüzü*. Ankara, 1983.

¹⁰ A „Tízparancsolat” egy kézzel skiccelt feljegyzés volt, amiről azt állították, hogy egy titkos találkozóan jegyezte le egy kormányzati titkár, azonban olyannyira általánosságban beszél az örmények elleni akciók tervéről, hogy azt bárki leírhatta a háború után is. Ráadásul egyes kitelepítésekkel kapcsolatban egyáltalán nem voltak igazak a benne foglaltak. Az Andonian által összegyűjtött dokumentumok nagyobb része pedig facsimile volt, amelyeken sem az aleppói vezető

század harmincas évei fordulatot jelentettek, hiszen a megszilárdulóban lévő Török Köztársaság vezetéséből az örmények álláspontját osztó kiadványok megjelenése dühödtt ellenállást váltott ki. Többek között a török diplomataék eredményes munkája nyomán hiúsult meg Franz Werfel nagysikerű könyvének, a *Musza dagh negyven napjának* tervezett filmre vitele az amerikai Metro-Goldwyn-Mayernél.¹¹ Az ideológiai harc kiéleződése a második világháborút követően kezdődött, hiszen az Egyesült Nemzetek Szervezete a náci háborús bűnök következtében 1948. december 9-én határozatot fogadott el *Egyezmény a genocídium bűntettének megelőzéséről és büntetéséről* címmel. Az 1951. január 11-én életbe lépett, és a török kormány által is ratifikált irat kimondta, hogy genocídiumnak minősül: „Egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagjainak megölése, gyermekeik elhurcolása és olyan körülmények közé kényszerítése, ami nyilvánvalóan a fizikai megsemmisülésükhöz vezet”.¹² Szűk két évtizeddel később ugyancsak az ENSZ közgyűlése fogadta el az *Egyezmény a háborús bűnök és az emberiség elleni bűntettek elévülhetetlenségéről* című határozatot. Ezek után a világ számos pontján erős gazdasági potenciállal rendelkező örmény diaszpóra nyomására mind többen követelték, hogy a török kormányzat ismerje el a genocídium, vagy ahogy Moussa Prince libanoni történétíró nevezte, az *armenocídium* tényét.¹³

Az egyre erősödő ellenkampány miatt 1950-ben jelent meg Esat Uras műfajteremtő könyve,¹⁴ amely elsőként foglalta össze a hivatalos török álláspontot az Oszmán Birodalom végóráiban teret nyerő örménykérdésről, valamint az örmények ellen elrendelt szankciók okairól. A mű az örmények történetét mutatja be az ősi mondáktól egészen az első világháború utáni török függetlenségi harcokig, nyomon követve az örmények lakta területek háborúit, a katolicizmus, majd az iszlám regionális terjedését, az örmények helyzetét az Oszmán Birodalomban, végül részletesen szól az örmény forradalmi szervezetek háborús szerepvállalásáról. Amellett, hogy alapvetően egyoldalú műről van szó, mindenképpen el kell ismerni, hogy széles körű kutatás eredménye, így a téma iránt érdeklődő történészek számára egyedülálló értékkel bír. Megkerülhetetlensége leginkább abból fakad, hogy olyan örmény és török forrásokat közöl teljes terjedelemben, amelyek többsége ma már nehezen, vagy egyáltalán nem hozzáférhető.

Nagyjából az Uras-féle könyv és az ENSZ határozatok megjelenése körüli évtizedek azok, amelyekben megkezdődött az örménykérdés tudományos, ám

aláírása, sem a telegramok számozása, sem a dátumozás nem stimmel. Ráadásul Párizsban ezeknek is nyoma veszett az 1950-es években, ahonnan állítólag a Szovjetunióba szállították őket.

¹¹ Lewy, *i. m.*, 263.

¹² *Armenian Claims and Historical Facts*. Ankara, 1999, 27.

¹³ Nikolaj Hovhanniszyán, *Az örmény genocídium*. Budapest, 2007, 10.

¹⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. İstanbul, 1950. A bővített kiadás 1987-ben jelent meg, mindkét verzió angol fordításban is létezik.

érzelmeiktől egyáltalán nem mentes tárgyalása. Ehhez hozzájárult a tudományos élet egyre szélesebb körű specifikációja, az *ASALA* nevű örmény terror-szervezet akciói,¹⁵ később pedig a hidegháború enyhülése is. A törökök elleni világméretű kampány első felvonásaként elkezdtek az első világháború alatti és utáni propagandakiadványok, valamint a fentebb már említett, nyugatiak által megszerzett „eredeti” oszmán kormányzati anyagok (újra)kiadását. Ekkor jelent meg újra a *Kék könyv*,¹⁶ a Morgenthau-napló,¹⁷ a Naim–Andonian dokumentumok, és egyéb más, az örmény álláspontot valló kiadványok. Emellett elkezdte szárnyait bontogatni a Richard G. Hovannisian nevével fémjelzett örmény–amerikai történészgeneráció is,¹⁸ amelynek tagjai immáron tudományos kutatásokra hivatkozva követelték a török kormánytól az örmény népirtás elismerését. Az európai és amerikai közvélemény meggyőzésére tett erőfeszítések eredményeképp 1975-ben az amerikai képviselőház április 24-ét nemzeti gyásznappá nyilvánította (*National Day of Remembrance of Man’s Inhumanity to Man*),¹⁹ majd az Európai Unió és az ENSZ is határozatban szólított fel az örmények szenvedéseinek elismerésére.

¹⁵ Az *ASALA* több tucat török diplomatát öletett meg 1973 és 1985 között, ám az Orly repülőtérén elkövetett, több ártatlan ember életét követelő merényletük után a felháborodott nyugati közvélemény hatására felhagytak további akcióikkal. Többek között bombát dobtak Stanford Shaw házára is, aki az 1977-ben megjelent *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* című munkájában tagadta, hogy genocídiumot hajtott volna végre az oszmán kormányzat. Az *ASALA*-ra vonatkozóan részletesebben ld. Bilal N. Şimşir, *Örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban (1878–1999)*. Budapest, 2001, 65.

¹⁶ A *Kék könyvet* 1917-ben állította össze James Bryce és Arnold Toynbee, melyben túlélők és az Oszmán Birodalom keleti végein dolgozó misszionáriusok beszámolóit gyűjtötték össze. Amellett, hogy tagadhatatlanul fontos dokumentum, nem szabad elfelejteni, hogy a könyv kiadása az angol háborús propaganda része volt, így rendkívül sok hallomáson alapuló információt tényként közölnek benne.

¹⁷ A Henry Morgenthau, az USA isztambuli nagykövete által írt naplót az első világháború alatt adták ki abból a célból, hogy az erősen vallásos amerikai társadalmat meggyőzzék: az Egyesült Államoknak be kell lépnie a világháborúba az istentelen törökök ellen. Amellett, hogy az *Ambassador Morgenthau’s Story* címen kiadott könyv több valótlanúságot tartalmaz, és a háborús céloknak megfelelően mindenért a németeket hibáztatja, részletes elemzése után kiderült, hogy távolról sem egyezik a nagykövet saját kézzel írt naplójával. A könyvet Burton J. Hendrick újságíró, Morgenthau örmény tolmácsa és szintén örmény származású titkára „ütötte össze”. A részleteket ld. Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau öykösü’nün perde arkası*. İstanbul, 2001.

¹⁸ A többek között Richard G. Hovannisian, Arman Kirakossian és Vahakn N. Dadrian nevével fémjelzett örmény származású történészekben közös, hogy többé-kevésbé autentikusnak fogadják el a független és török párti történészek által erősen megkérdőjelezhetőnek mondott dokumentumokat, valamint, hogy genocídiumnak tekintik az első világháború során az örmények ellen elkövetett gyilkosságokat.

¹⁹ 1915. április 24-én kezdődtek meg isztambuli vezetők letartóztatásával az örményellenes kormányzati intézkedések.

Eközben a török fél sem maradt tétlen. Kezdetben a nyomásgyakorlás eszközét vetették be, így a Franz Werfel-regényhez hasonlóan az 1980-ban megnyíló washington-i Holocaust Múzeumnál is elérték, hogy semmiféle utalás ne legyen az örményekkel szembeni intézkedésekre, majd egy Tel Avivba tervezett holocaust és genocídium kongresszust hiúsítottak meg, amelyen szóba kerültek volna az örményellenes lépések is. Emellett, kihasználva a 19. század végén alakult örmény forradalmi és terrorszervezetek, valamint az *ASALA* közti párhuzamokat, a török kormány nagy volumenű iratkiadásba fogott, melynek során több ezer, az Oszmán Birodalomban élő örmények illegális szervezkedésére utaló kéziratot adtak ki, meglehetősen szerény színvonalú kiadványokban.²⁰ Ezekben azzal magyarázták az örmények „kitelepítését”, hogy azok nyíltan szembeszálltak az oszmán kormánnyal, veszélyeztették a fronton harcoló oszmán csapatokat, segítséget nyújtottak a birodalom legnagyobb ellenségének, Oroszországnak, így tulajdonképpen egy „háború a háborúban” helyzet alakult ki. A „polgárháborús” viszonyok közt az oszmán kormányzat nem tehetett mást, mint hogy „kitelepítse” a hadsereg utánpótlási vonalai mentén lakó örmény lakosságot, ahogy azt már számtalanszor megtette más, az Oszmán Birodalom egykori területén élő népekkel is. Emellett a kitelepítetteket utazásuk során igyekezett megvédeni, de a háborús helyzet, a nomád kurdok támadásai, valamint a járványok, betegségek miatt sokan pusztultak el. Ugyanakkor ezek a kiadványok hangsúlyozták, hogy a kitelepítési parancsot a Vanban kitört lázadás és az ezzel összefüggő orosz előrenyomulás miatt adták ki, nem előre eltervezett forgatókönyv szerint, továbbá felhívták a figyelmet arra, hogy a háborúban sokkal több muszlim török halt meg, mint amennyi örmény.

Az 1980-as évek legvégétől a török hatóságok lehetőséget biztosítottak külföldi kutatók számára, hogy betekintést nyerjenek az első világháború előtti oszmán levéltári forrásokba. Bár ezt a lépést világszerte üdvözölték, a gyakorlati megvalósítás nem volt botrányoktól mentes. Ara Sarafiant, az első világháborús eseményeket kutató örmény származású amerikai szakembert például kiutasították az országból, miután többször is azon meggyőződésének adott hangot, hogy egyes anyagokba kizárólag török kutatók pillanthatnak be.²¹ Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy egyes minisztériumi források mind a mai napig elérhetetlenek.

A Szovjetunió felbomlása, Örményország függetlenné válása, majd a Karabági tartományért kitört örmény–azeri háború még inkább felkorbácsolta az indulatokat, és tovább rontotta a két ország eddig sem felhőtlen viszonyát. Az örmény–török diplomáciai kapcsolatok teljesen megszakadtak, a két ország közös határszakaszát pedig lezárták, és a vasfüggönyhöz hasonló, áthatolhatatlan védelmi rendszert húztak fel annak mentén. A politikai feszültség termé-

²⁰ Ld. például İhsan Sakarya, *Belglerle Ermeni sorunu*. Ankara, 1984.

²¹ Lewy, *i.m.*, 132–133.

szetesen a tudomány területén is megmutatkozott, így tucatszám jelentek meg az örmény terrorizmussal, valamint az örmények elleni „jogos” önvédelemmel kapcsolatos török kiadványok. A szerzők közül ki kell emelni Bilal N. Şimşir és Yusuf Halaçoğlu, a Török Történeti Társaság későbbi vezetőjének nevét, akik közel két évtizeden keresztül meghatározták az örményekkel kapcsolatos török álláspontot. Könyveikben²² az előző évtizedben megismert török vélekedést támasztották alá az oszmán levéltári anyag további feldolgozásával, írásaik nagy része azonban kizárólag az örmények titkos szervezkedéseire, valamint a nagyhatalmak beavatkozási szándékaira összpontosított. A meglehetősen egyoldalú képet felvázoló szerzők emellett igyekeztek bagatellizálni az örmény veszteségeket, így Halaçoğlu 2002-ben megjelent könyvében²³ például 56.612-re tette a világháború során elpusztult örmények számát, szemben az általánosan elfogadott 600–800.000-es adatokkal. Nemzetközi szinten Bernard Lewis franciaországi pere okozott nagy feltűnést. Az iszlámkutatás egyik meghatározó alakjaként ismert Lewis 1993-ban és 1994-ben is azt nyilatkozta a *Le Monde* újságírójának, hogy nem ismeretes olyan török dokumentum, amely bizonyítaná, hogy a török kormányzat a teljes örmény lakosság megsemmisítését tűzte volna ki céljául, így az első világháborús mérszárlások az 1948-as ENSZ rezolúcióban foglaltak szerint nem minősülnek genocídiumnak. A felháborodott örmény diaszpóra nyomására az ügyészség eljárást indított Lewis ellen, akít 1995-ben a bíróság bűnösnek mondott ki a „túlélők és családtagjaik becsületének, tisztességének és igaz emlékeinek megsértése” miatt.²⁴ Jóllehet a szakember csak jelképes büntetést kapott, az ítélet körül komoly vita bontakozott ki, amelyben egyesek jogosnak, mások felháborítónak ítélték a döntést, mondván, egy történész kutatásokra alapozott kijelentése nem lehet bírósági eljárás tárgya.²⁵

Így érkeztek el a 2000-es évek, amelyek igazi áttörést hoztak az örmény–török kapcsolatokban. Véleményem szerint a változásoknak három fő összetevője volt: Törökország Európai Unió csatlakozási folyamatának elindítása, az ún. „demokratikus nyitás” (*demokratik açılım*) politikájának meghirdetése, valamint az Irak elleni amerikai offenzíva megindulása. Törökország 1999-ben kezdte meg csatlakozási tárgyalásait az Európai Unióval, amelynek egyik alapkövetelménye – a ciprusi rendezésen túl – az első világháborús események

²² Többek között: Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*. I–III. Ankara, 1989; Üő, *Örmény terrorizmus*; Üő, *Les déportés de Malte*; Azmi Süslü–Fahrettin Kırzioğlu–Refet Yinanç–Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*. Kars, 1995; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni tehçiri ve gerçekler*. Ankara, 2001; Üő, *Sürgünden soykırırma. Ermeni iddiaları*. İstanbul, 2006.

²³ Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of the Armenians 1914–1918*. Ankara, 2002.

²⁴ Lewy, *i. m.*, 266.

²⁵ Rouben Paul Adalian, The Ramification in the United States of the 1995 French Court Decision on the Denial of the Armenian Genocide and Princeton University. *Revue de Monde Arménien Modern et Contemporain* 3 (1997) 99–122.

tisztázása, ezzel összefüggésben pedig a büntettek beismerése volt. Éppen ezért 2000-ben az európai parlament, 2001-ben a francia nemzetgyűlés, 2004-ben a holland és a szlovák, 2010-ben pedig a svéd parlament fogadott el határozatot arról, hogy elismerik az első világháború során az örményekkel szemben elkövetett népirtást. Bár személy szerint úgy vélem, hogy e politikai motivációjú döntések inkább a török csatlakozási folyamat ellehetetlenítését szolgálták, és főleg Franciaország esetében az örmény lobbisták munkáját dicsérik, a török kormányzatot arra sarkallhatják, hogy az ország gazdasági fejlődése érdekében nyitottabb legyen a téma tárgyalására. A *demokratik açılım* politikája az *AK Parti* 2002-es választási győzelme, valamint Ahmet Davutoğlu, a sokak által nagy stratégiának tekintett politikus külügyminiszeri székfoglalója után nyert új lendületet. A *neo-ottomanizmus*ként aposztrofált politikai irányvonal elsődleges célja, a kurdkérdés megoldásán túl, a szomszédos országokkal való viszony rendezése. Az örményekhez fűződő viszony javításának egyik első lépése az ún. *futballdiplomácia* megnyitása volt, amelyre a 2010-es dél-afrikai labdarúgó világbajnokság selejtezőinek sorsolását követően nyílt lehetőség. A sors szeszélye által azonos csoportba került örmény és török nemzeti csapatok egymás elleni fellépése lehetőséget biztosított a két ország vezetőinek, hogy a mérkőzésekre szóló kölcsönös meghívással felvegyék a régóta elhanyagolt diplomáciai kapcsolatokat. A köztársasági elnökök első találkozására végül 2008-ban, Jerevánban került sor, majd Abdullah Gül látogatását viszonzozva Szerzs Szargszján Bursában tekintette meg nemzeti válogatottja fellépését. Ezt a közeledési folyamatot zárta le a fentebb már említett török–örmény államközi szerződés, amelyről Receb Tayyip Erdoğan török miniszterelnök a *Hannoverische Allgemeine Zeitung*nak 2011. március 3-án adott nyilatkozatában a következőket mondta: „Törökország nagy jelentőséget tulajdonít a régió békéjének, stabilitásának és biztonságának. Ezért indítottuk el a megbékélési folyamatot. A 2009. október 10-én aláírt szerződés volt a legnagyobb lépés ezen az úton.”²⁶ Bár a fentebb említett, Törökországot népirtással vádoló európai határozatok, valamint az elnöki vizitek is megosztották a török politikusokat, úgy gondolom, az alapvető kormányzati hozzáállás változóban van. Míg korábban makacs tagadás volt tapasztalható a mindenkori török vezetés részéről, a nemrégiben Németországba látogató Erdoğan a már idézett riportban azt is mondta, hogy „Törökország nem tagadja az örmények szenvedéseit. Csupán visszautasítja azt az egyoldalú álláspontot, hogy Törökország genocídiumot hajtott végre. Reméljük, hogy az örmény–török történész bizottság, amely a zürichi jegyzőkönyv nyomán állt fel, fontos szerepet fog játszani.”²⁷ Ennek a folyamatnak ugyanakkor nagy lökést adott az Egyesült Államok és szövetségesei által megindított 2005. évi iraki invázió is, ugyanis a meg-

²⁶ <http://news.am/eng/news/49978.html>

²⁷ Uo.

szállás kudarca, valamint az arab világban terjedő amerikaellenesség Törökország számára lehetőséget biztosított arra, hogy katonai és gazdasági erejét kihasználva a régió vezető hatalmává váljon.²⁸

A politikai vezetéssel együtt a török tudományos élet és társadalom is változóban van. Már 2001-ben történtek próbálkozások egy török és örmény történészekből álló vegyes bizottság felállítására, ám ez végül kézzelfogható eredmény nélkül feloszlott. Ugyanakkor a török történészek új generációja bizakodásra adhat okot, hiszen a főként külföldi egyetemeken dolgozó szakemberek, mint Fuat Dindar, Yücel Güçlü, Esat Arslan vagy éppen Taner Akçam új szint és felfogást hoztak a „begyöpösödött dogmák” közé. Taner Akçam *A Shameful Act* című, nagy port kavart műve például egyedülálló abban a tekintetben, hogy török léte az állítja, az Oszmán Birodalmat irányító triumvir, Enver, Talat és Dzsemál pasa, valamint a kormányzó párt, az Egység és Haladás Pártjának felső vezetése előre kidolgozott akcióterv szerint hajtotta halálba az örmények százazreit.²⁹ Ezt a háború utáni perek anyagával bizonyítja, amelynek részletes feldolgozása a mű legerősebb pontja. Ugyanakkor Guenter Lewy *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide* című munkájában³⁰ kiválóan mutatott rá, hogy egyrészt a háború után a Liberális Unió (*Ahrar fırkası*) vezetésével felálló átmeneti kormánynak jól felfogott érdeke volt minden bünt az előző, időközben Németországba menekült vezetőkre kenni, hiszen jól ismerték a háború alatt az Oszmán Birodalom felosztásáról született terveket.³¹ Így a béketárgyalásokon azt kívánták bizonyítani, hogy az örmények elleni atrocitásokért a felelősség kizárólag a kormánypártot, valamint annak vezetőit, és nem a birodalom török lakosait terheli. Másrészt az 1919–1920 között tárgyalt körülbelül 28 per³² jegyzőkönyveit csak az akkori hivatalos oszmán újság, a *Takvim-i Vekayi* cikkei nyomán ismerjük, amely nem a legmegbízhatóbb forrás a tárgyalások anyagáról. Sokszor csak összefoglalva, sokszor fontos részeket kihagyva mutatták be a katonai törvényszék üléseit, ezért én is úgy vélem, ennek alapján meglehetősen kockázatos az Akçaméhoz hasonló horderejű következtetéseket levonni. Bár Akçam művét sokan kritizálták, annyi bizonyos, hogy eddigi és jövőbeni munkássága nagyban befolyásolja majd az örmény–török diskurzus további alakulását.

²⁸ Erdoğan ezért is folytatott tárgyalásokat többek között görög, szír, iraki és iráni vezető politikusokkal, valamint távolodott el régi szövetségésétől, Izraeltől, annak 2008-as „öntött ólom” fedőnevű katonai akciója után.

²⁹ Ld. a 4. jegyzetben.

³⁰ Ld. a 8. jegyzetben.

³¹ Mint például az isztambuli szerződést, a londoni szerződést, a Hussein–McMahon megállapodást, a Sykes–Picot egyezményt, a Saint Jean de Maurienne szerződést, a Balfour deklarációt stb.

³² Akçam 28-at számolt, Lewy szerint ennél több lehetett.

Akçam könyvének hatása abban is lemérhető, hogy megjelenését követően a szerzőt több halálos fenyegetés érte. Ennek és a 2007-ben nacionalista merénylők által Hrant Dink isztambuli örmény történész ellen elkövetett merénylet ellenére a török társadalmon belül is megindultak pozitív folyamatok. Igaz, egyelőre elég vékony réteg akar szembenézni a múlt árnyaival, de mindenképpen elismerésre méltó, hogy a 2000-es évek eleje óta számos kezdeményezés indult az első világháborús események tisztázására. 2005-ben a Bilgi Egyetemen tartottak konferenciát az Oszmán Birodalomban élő örményekről, 2008-ban egyetemi professzorok indítottak honlapot, melyen azon törökök aláírását várják, akik „nem maradnak közömbösek az örmények 1915-ös katasztrófája iránt”, és akik a csatlakozással kijelentik, hogy „osztozom örmény testvéreim érzéseiben, bánatában, és elnézést kérek tőlük”,³³ 2010-ben pedig török emberi jogi aktivisták és művészek tartottak megemlékezést április 24-e alkalmából a Haydarpaşa állomás mellett.³⁴ Emellett, ahogy az Elif Şafaktól az írásom elején idézett mondatokból is kitűnik, megkezdődött az események szépirodalmi feldolgozása is.

A jövő tehát egyelőre biztatónak tűnik, de a további lépések megtételéhez mindkét fél részéről komoly elhatározásra van szükség. A döntés ugyan a politikusok kezében van, a jó döntések meghozatalához mégis a történészekből álló bizottság munkája lehet a kulcs. Machiavelli és Jean Bodin úgy gondolták, hogy „a történetírás a politikus beszámolója a leendő politikusnak”,³⁵ de ahogy láthattuk, az elmúlt közel egy évszázad alatt a politikai motivációkkal átítatott „beszámolók” nem hozták közelebb a két népet a megoldáshoz. Csak remélhetjük, hogy ez a testület jobb tanácsokat ad majd a jövő politikusainak, akik végre pontot tehetnek egy szörnyű, óriási tömegek halálát hozó korszak végére.

³³ Génocide Arménien: le scénario. Entretien avec Fuat Dündar. *L'Histoire* 341/Avril (2009) 19.

³⁴ A Haydarpaşa állomásra indultak az első olyan vonatszerelvények, melyek az április 24-ei döntés nyomán kitelepítésre szánt örményeket szállították.

http://kitekinto.hu/europa/2010/04/25/ormeny_nepirtas_evszazados_tabu_dlt_meg/

³⁵ Jean Bodin, *Az államról*. Budapest, 1987, 21. Az idézett mondat a kötet előszavát jegyző Ferenczi Lászlótól származik, aki a két írónak a történetíró szerepéről vallott gondolatait foglalta össze ebben a formában.

SZEMLE KÖNYVEK

NING QIANG: ART, RELIGION, AND POLITICS IN MEDIEVAL CHINA: THE DUNHUANG CAVE OF THE ZHAI FAMILY

University of Hawai'i Press, Honolulu, 2004, 178 oldal

Ning Qiang művében a Tang- (618–907) és az Öt dinasztia (907–959) alatt virágkorát élő Dunhuang 220-as számú barlangját elemzi. A mai Kína északnyugati területén, a Góbi és a Takla-Makán közötti félsivatagban, a Dang folyó partján fekvő Dunhuang a középkori Kínai Birodalom nyugati kapuja, a Kínát Nyugattal összekötő szárazföldi Selyemút egyik legjelentősebb állomása volt. A Kínai Birodalomban a középkort (6–10. század) a nyitás, a befogadókészség és a fejlődés jellemezte. A Selyemúton különböző etnikumú kereskedők sokasága érkezett a Középső Birodalomba, akiknek egy része – főként azok, akik Kasmír, az Indus völgye és a közép-ázsiai oázisok felől érkeztek – maga is buddhista lehetett.

A Dunhuangban megtelepedett szerzetesek a környékbeli dombok löszfalaiban az első cellákat az 5. században vájták ki. A fülkék falaira Buddhát és kísérőit, míg a mennyezetekre ezer Buddha-képmásokat festettek. Ezek a korai fülkék, cellák még kimondottan a magányosan elvonuló, szemlélődő szerzetesek meditációs céljait szolgálták. A buddhizmus terjedésével s a kínai hagyomány egyes elemeinek átvételével Kínában a buddhizmusnak egészen sajátos formája jelent meg, melynek legvirágzóbb időszaka a Tang-korra tehető. Nem véletlen, hogy épp ebből az időszakból maradt ránk a legtöbb dunhuangi barlangtemplom: több mint kétszáz új cellát és termet vájtak ki ekkortájt. Ezek a barlangok már nemcsak a szerzetesek meditációs helyeül és szállásául szolgáltak, hanem különböző rituális tevékenységek helyszínéül is. A hit dicsőítése, valamint maga és családja szerencséje, egészsége biztosítása érdekében rangjához mérten minden hívő adományokat juttatott a barlangok köré épült kolostoroknak, melyekből az újabb üregek díszítésének, festésének és javításának költségeit fedezték. Idővel előfordult az is, hogy módosabb családok saját költségükön építtettek, díszítették cellákat, amelyekben emléküket feliratok, emlékoszlopok és falfestményeken szereplő portrék őrzik.

Ning jelen művében egy módos família – a Zhai család – által vájatott, díszített s az évszázadok alatt többször felújított barlangot választott elemzése tárgyául, melyet a Dunhuang-kutatók egyszerűen 220-as sorszámu barlangként emlegetnek. Ahogy a cím is utal rá, a mű középpontjában a középkori Kína művészi, vallási és politikai összefonódásai állnak. Szemlélődésünk helyszíne azonban nem a főváros, hanem Dunhuang, amely periférikus helyzete ellenére meghatározó szerepet töltött be a kínai társadalomban, és állandó, szo-

ros kapcsolatban állott a császári udvarral, valamint a nyugat felől betörő népek fejedelmeivel.

A Tang-korban 230 barlangot vájtak ki és alakítottak szentéllé – önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy a szerző vajon miért éppen a 220-as számút választotta vizsgálódása tárgyául? Miben más, miben egyedi, miben nyújt többet ez barlang? S vajon tud-e újat nyújtani a szerző a korábbi publikációknál?

Mindezen kérdésekre kielégítő választ kapunk a könyv bevezetőjén, első, második és harmadik fejezetén keresztül. A szerző hangsúlyozza, hogy a 220-as számú barlang a megelőző és a korabeli barlangszentélyekhez képest több szempontból is sok új – mi több, korszakalkotó – jellemvonással rendelkezik. Egyrészt ez az egyik legpontosabban datált és a legjobb állapotban fennmaradt barlang. Másrészt ez az egyik legjelentősebb és legkorábban meghatározott szentély a „családi”, vagyis a generációkon keresztül egy bizonyos család gondozásában álló barlangok között. A szentély 642-ben készült el a Zhai család megbízásából, s évszázadokon keresztül az ő felügyeletük alatt formálódott; tulajdonosi voltukat a szentély nyugati falán olvasható felirat bizonyítja. A privát barlangszentély elkészítésével hagyományt teremtettek, később több tehető család hozott jelentős anyagi áldozatokat azért, hogy saját szentélye legyen a dunhuangi löszfalban. Ahogy változott a Zhai család vallási, társadalmi és politikai megítélése, úgy kerültek újabb és újabb rétegek a szentély falaira. Az első változtatásokra a tibeti fennhatóság (781–847) idején került sor, a másodikra a kései Tang-korban (848–906), a harmadik tatarozás az Öt dinasztia idejére tehető, az utolsó réteget pedig a Nyugati Xia birodalom (1036–1226) uralma idején festtette fel a család. Ning szerint az északi, déli és keleti falon látható, kezdettől fogva létező ábrázolások témájukat tekintve eltérnek a korábbi barlangok falfestményeitől. Ez az első olyan barlang, melynek egy-egy falán egy-egy buddhista szútra, szentirat főbb történéseit örökítették meg. A keleti falon ábrázolt *Vimalakīrti-nirdeśa Sūtrában* a rendkívül okos világi hívő, Vimalakīrti és a bölcsesség bódhiszattvája, Mañjuśrī vitáját figyelő hallgatóság között az akkori kínai császár és kísérete – miniszterei, egyéb nem kínai uralkodók és hercegnők – is ábrázolásra kerültek. Ezzel a Zhai család császári udvarhoz való lojalitását és a helyi vezető réteg politikai elkötelezettségét kívánták kifejezni. A család hatalmát és dicsőségét azzal is öregbíteni próbálták, hogy a vallási jelképek, szerencsehozó szimbólumok, legendák és vallási történetek ábrázolásai közé olyan nagy horderejű korabeli események ábrázolásait fűzték, amelyekben a Zhai család valamely tagja tevékenyen részt vett. Ning megállapítja, hogy a déli falon található Amitābha Nyugati Paradicsomát ábrázoló kép a legkorábbi beazonosított és datált a kínai művészet történetében. Továbbá a dunhuangi szentélyek közül itt található a legkorábbi olyan ábrázolás, ahol Mañjuśrī mint a kép központi szereplője látható, kilépve addigi kísérői szerepköréből.

A szerző mind az első, mind a második fejezetben interdiszciplináris módszerrel vizsgálja a vallási köntösbe burkolt politikai tartalmú képek szereplőit. A történelmi eseményeknek megfelelően előbb a tibeti, majd a khotani királyt láthatjuk a kor jelentős buddháinak, bódhiszattvájának – Bhaisajya-gurunak, a Gyógyító Buddhának, Samantabhadrának, a Buddha tanítását terjesztő és védelmező bódhiszattvájának – a társaságában. A különböző buddhista istenségek között, vagyis a szigorú ábrázolási előírásokat követő vallási környezetben a tibeti király hadvezérként, a khotani pedig uralkodói viseletben jelenik meg. Az első fejezetben a falfestményeket elsősorban ikonográfiai és – a dunhuangi kézirattemetőben talált, valamint a falfestményeken olvasható feliratok révén – filológiai szempontok szerint elemzi a szerző. A második fejezetben a művészettörténeti és szociálpolitikai összefüggéseket keresi az állandó változásban lévő, folytonosan megújuló ábrázolások tükrében.

A harmadik fejezetben összehasonlító elemzést folytat a Zhai család és a Yin család 96-os számú, illetve 321-es számú barlangszentélyei között. A kínai történelem egyetlen női császáranak, Wu Zetian uralkodásának harmadik évében – 692-ben – készült 96-os számú szentély jelentőségét a benne található hatalmas Maitreya-szobor adja meg. Wu Zetian trónra kerülése előtt rövid ideig maga is kolostorban élt, s a buddhista hitet sajátosan értelmezve önmagát Maitreyával azonosította. A Yin család tehát a szobor felállítással politikai hovatartozását kívánta kifejezésre juttatni. A 321-es számú barlang szintén inkább politikai, mint vallási jelentőséggel bír. Déli falán annak a *Nagy Felhő szútrájának* az epizódjai jelennek meg, amellyel Wu Zetian saját hatalmát kívánta legitimizálni.

A harmadik fejezet további részében a szerző történelmi feljegyzések, falfeliratok és ábrázolások révén a korabeli donátorok, művészek, munkások, buddhista gyakorlók életébe s ezen keresztül a korabeli helyi hagyományokba nyújt bepillantást.

A mű átfogó képet nyújt a Tang-kori Kína vallási, udvari és hétköznapi életéről. A dunhuangi barlangok jelentősége a falfestmények történelmi információkat tartalmazó feliratain és kézíratain kívül a mindenkor uralkodó elit ízlésvilágát tükröző festményekben rejlik. A falfelületeken látható illusztrációk, a papír- és selyemfestmények, a szobrok és a változatos összetételű kéziratok révén a dunhuangi barlangtemplomok a szinkretista természetű kínai buddhista művészet egyik fő szimbólumává váltak. Ning Qiang biztos kézzel vezeti az olvasót a falfestmények, feliratok és kéziratok formai és tartalmi sajátosságai, összefüggései között.

Bagi Judit

THE ENCOUNTER OF EASTERN CHRISTIANITY WITH EARLY ISLAM

Ed. by Emmanouela Grypeou–Mark N. Swanson–David Thomas.
Brill Academic Publisher, Leiden, 2006, VI + 328 oldal

A keleti kereszténység irodalma nem tartozik az orientalisztika fő kutatási területei közé. A keleti nyelvekkel és irodalmakkal foglalkozók, amennyiben vallási szövegekkel dolgoznak, főleg az iszlám területét tanulmányozzák. A keleti kereszténység iránti érdeklődés, illetve a kereszténység és az iszlám találkozásának kérdése, ahogy ez szövegekben is megjelenik, a közelmúltban került csak előtérbe. A szakirodalom túlnyomórészt történelmi megközelítésből vizsgálta sokáig a kérdést, csak újabban figyelhető meg az irodalmi, teológiai kérdések, terminológiai, lexikai részletek vizsgálata, amelyekben keresztül hatások és kölcsönhatások is tanulmányozhatók. Ebbe a keretbe illeszkedik a *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam* című kötet, amely tanulmányokat és előadások anyagát gyűjti egybe. Mivel a szerzők különböző területekkel foglalkoznak, az adott témát is többféleképp közelítették meg, s így sokféle szempontból nyerhet az olvasó betekintést a kölcsönhatások rendszerébe.

A három szerkesztő közül Emmanouela Grypeou a keleti kereszténység nyelvei és kultúrája terén szerzett PhD fokozatot. Kutatási területe a Kelet-Római Birodalom patrisztikai irodalma és egyháztörténelme; emellett a keresztény kanonikus és nem-kanonikus irodalmakkal is foglalkozik a késő-antikvitás és a keleti kereszténység vallástörténetét érintve. Kutatja a monoteista vallások kapcsolatait és kölcsönhatásait is, különösképp a kereszténység születésének és korai fejlődésének, majd az iszlám megjelenésének és alakulásának időszakában. Jelenleg a *Centre for the Study of Jewish–Christian Relations* kutatója (Cambridge, Egyesült Királyság). Korábbi publikációi közül a legjelentősebb: *Das vollkommene Pascha: Gnostische Bibelexegese und gnostische Ethik* (Wiesbaden, 2005). Mark N. Swanson a *Pontificio Istituto di Studi Arabi e d'Islamistica* (PISAI) intézményében szerzett doktori fokozatot. Jelenleg Chicagóban, Illinois államban, a *Lutheran School of Theology* professzora, ahol a keresztény–muszlim kapcsolatok történetét és kora középkori egyháztörténelmet oktat. Ezt megelőzően a *Luther Seminary* oktatója volt (St. Paul, Minnesota). Kutatási területe: keresztény–muszlim kapcsolatok, középkori egyiptomi egyháztörténelem, korai arab keresztény irodalom. A közelmúltban közreműködött a *Christian–Muslim Relations: A Bibliographical History* (Leiden and Boston, 2009–) arab keresztény részének szerkesztésében. *The Coptic Papacy in Islamic Egypt* című könyve 2010-ben jelent meg (Cairo–New York). A harmadik szerkesztő, David Thomas az iszlámtudományok terén szerzett doktori fokozatot. Jelenleg a *University of Birmingham* előadója, a kereszténység és az iszlám történetét oktatja. A muszlim–keresztény kapcsolatok terén közzétett publikációi közül a legjelentősebbek: *Early Muslim Polemic against*

Christianity (Cambridge, 2002); *Christians at the Heart of Islamic Rule* (Leiden, 2003); *Muslim-Christian Polemic during the Crusades. The Letter from the People of Cyprus and Ibn Abī Tālib al-Dimashqī's Response* (R. Y. Ebied-del együtt; Leiden, 2005).

A kötetben szereplő tanulmányok először előadások formájában hangzottak el 2003-ban, az erfurti *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam* című műhelybeszélgetésen. Ez egy nagyobb, *Globalization and Regionalization Processes in Eastern Christianity and their Impact on the Formation, Expansion and Early Development of Islam in the Sixth and Seventh Centuries* című konferencia része volt. A könyv tárgya: a kereszténység és az iszlám korai találkozása Bizánc keleti részén és Perzsiában az iszlám mekkai szakaszától kezdve a bagdadi abbászida korig. A könyvben szereplő előadások politikai és teológiai párbeszédnek és viták kérdéseit tárgyalják. A kötet megvilágítja, hogy a keresztény közösségek hogyan válaszoltak az iszlám térhódítására, mindez milyen hatással volt a bizánci társadalomra és történelemre. Hangsúlyozza, hogy fontos vizsgálni a két vallás közötti kapcsolat kezdetét. A kereszténység találkozását a korai iszlám teológiai és politikai fejlődésével új megvilágításba helyezi, a kutatás számára új szempontokat kínál.

Bizánc keleti provinciáiban az arab hódítások, majd az itt kialakuló muszlim dominancia előre vetítette a nyugat-ázsiai hellenizmus végét. Az iszlám megjelenését az Arab-félszigeten és gyors terjedését a keleti bizánci provinciákban megelőzte Bizánc és a keleti területeken élő keresztények tartós, teológiai természetű konfliktussorozata. A műhely előadásainak célja annak vizsgálata volt, hogy a bizánci központi hatalom és a birodalom periferiája közötti kulturális, vallási és társadalmi különbségek befolyásolták-e az iszlám megjelenését és gyors terjedését, s ha igen, milyen mértékben és milyen módon.

Az elemzés központjában azok a teológiai kérdések állnak, amelyek kulturális jelenségek formájában jelentek meg a bizánci központi hatalom és a perifériák viszonyában; hiszen ebben a korszakban a teológiai problémák társadalmi-kulturális jelleggel jelentkeztek. Vagyis a központi hatalom törekvése a teológiai-kulturális homogenitás kialakítására annak kifejeződése, hogy a birodalom uralmának kiterjesztésére törekedett, míg a vallási ellentétek jelezhetik a globalizáló és regionalizáló tendenciák ellentéteit. Ha ilyen kontextusban vizsgáljuk a teológiai kérdéseket, akkor lehetővé válik, hogy az iszlám megjelenését ne önmagában álló jelenségnek tekintsük, hanem összetett kulturális folyamatok „eredményének”. Ez a megközelítés érthetőbbé teszi az iszlám gyors terjedését Nyugat-Ázsiában és azt is, miért tudta uralmát megalapozni a régióban. A kötet középpontjában így a keleti kereszténység és a korai iszlám találkozásainak sokoldalúsága, kölcsönhatásai állnak. Az időintervallum pedig a két vallás találkozásának egyik legfontosabb időszakát fogja át: az iszlám történetének kezdetét, mely az iszlám hit alakulásán, a hódításokon kívül ma-

gába foglalja a maghódított területek lakóinak „arabizálását” és „iszlamizálását” is, valamint az iszlám egységes kulturális rendszerré fejlődését.

A megjelenő iszlámmal szembeni keresztény álláspont függött attól, hogyan érzékelték a különböző felekezetek – saját történelmi és geopolitikai háttérük alapján – az új vallást. A kötet egyik központi kérdése ennek megfelelően, hogy a különböző kulturális jelleg, a multikulturális városi központokban vagy a demográfiaileg összetettebb területeken kialakuló helyi identitások hatással voltak-e arra a drámai hatalmi változásra, mely a hetedik században zajlott. A városi és a vidéki közegek reakciói eltérőek voltak, ahogy az iszlám percepciójának klerikális és laikus érzékelésmódjai is.

A hetedik századból nagyon kevés eredeti, közvetlen történelmi kútfő áll rendelkezésre, ezért hangsúlyosak a későbbi történelmi források, melyek már más paradigmát kínálnak az adott események értelmezéséhez, mint a kevés megmaradt kortárs leírás. E történelmi korszak középpontjában teológiai problémák és azok politikai következményei állnak, politikatörténete tehát nem függetleníthető a teológiai vonulatoktól. Ilyen körülmények között született az a történelmi magyarázat, mely igyekezett megvilágítani, miért jelent meg az iszlám; ez a megközelítés az eseményeket az isteni gondviselés keretébe helyezte. A későbbi történetírás hajlott rá, hogy az eseményeket a kalcedóniai egyházi krízissel magyarázza. Kortárs keresztény történetírók az iszlám térhódítását a krisztológiai krízis eredményeképp értelmezték, ezért különösen nagy jelentősége van a felekezeti különbségeknek, melyek megelőzték az iszlám megjelenését, majd párhuzamosan léteztek vele. Mindezeknek megfelelően az Arab-félszigeten élő keresztények s az azonos régióban születő iszlám a kutatás másik súlypontját adják. Különösen lényeges a kereszténység helyi formáinak vizsgálata. Az arab kereszténység Bizánc számára politikai és egyházpolitikai szempontból is jelentős, közvetítő szerepe a Bizánci Birodalom és az arab kultúra, a kereszténység és az iszlám között külön figyelmet érdemel. A kereszténység és az iszlám korai teológiai és politikai fejlődésének szembenállása alapvető kérdéseket vet fel, többek között azt, hogy az arab és a szír kereszténység miképpen járult hozzá az iszlám gyors hódításához, s mely keresztény elemek játszottak szerepet az iszlám fejlődésében vagy váltak hagyománya részévé.

A kötet tizennégy tanulmányt tartalmaz. Az első *Irfan Shahid* írása, aki Mohamed történelmi alakján és a Korán tanúságain keresztül vizsgálja az iszlám és az *oriens christianus* első találkozását, miközben felhívja a figyelmet a mekkai (etióp) keresztény jelenlétre, valamint 'Ukāz piacának jelentőségére az arab irodalmi nyelv alakulásában, Nağrān fontosságára a koráni krisztológia formálódásában.

Daniel Sahas tanulmánya a korai muszlim-keresztény találkozások két fontos alakjával foglalkozik; egyikük Sophronius, Jeruzsálem pátriárkája, másikuk 'Umār Ibn al-Ĥaṭṭāb, a második kalifa, Jeruzsálem meghódítója. A szerző

párhuzamokat von, hasonlóságokra és különbségekre hívja fel a figyelmet a hit és a vezetés terén a két személyiség, a kultúrák és vallások között.

David Olster arra mutat rá, hogy az iszlám térhódításának hatására a bizánci politikai diskurzus átalakult a hetedik században. Szintén erre a hatásra vezethető vissza az intézményi átalakulás, amely szerint az *imperator* tisztje politikai és egyházi (papi) funkciókat is jelent. Ezek szerint az *imperator* hatásköre kiterjed a dogmatika alakítására is.

Walter Kaegi II. Konsztasz (641–668) alakját vizsgálja a Kelet, főképp Anatólia területén végbemenő korai muszlim hódításokkal összefüggésben. Anatólia esetében kimutatja, hogy a régió nem hatékony védelme ellenére miképp lehetett elkerülni a tartós területvesztést. A szerző II. Konstans gyengeségeit és erősségeit vizsgálja nagyapjával, Herakleiosszal való szembeállítás alapján.

Harald Suermann írása Egyiptom muszlim hódításával, a muszlim–kopt kapcsolatokkal foglalkozik. Megvizsgálja azt az elméletet, mely szerint a koptok a muszlimokat felszabadítókként fogadták, és számos szövegbeli bizonyíték alapján arra jut, hogy ez a feltételezés nem tartható. A szövegek kimutatják, hogy sokféle kapcsolat létezett a keresztény alattvalók és a muszlim uralkodók között.

Andrew Palmer Theodütē (a hetedik században Āmīd püspöke) eleddig kiadatlan *Vitája* alapján az Észak-Mezopotámiában élő keresztények és muszlimok, valamint a helyi keresztények és a helyi és bizánci „kalcedóniak” összetett viszonyrendszerét vizsgálja. Rámutat, hogyan alkalmazkodtak a helyi keresztények a muszlim fennhatósághoz, hogyan használták ki a védelem nyújtotta előnyöket, ekképp a *millet* előképét megalkotva.

Martin Tamcke a 13. századi, Giwargis Wardának tulajdonított egyházi himnuszok gyűjteményét vizsgálja. Kimutatja, hogy a himnuszok elsősorban belső egyházi ügyekkel foglalkoznak, kevésbé a muszlimokkal való kapcsolattal, mégis megmutatkozik bennük a keresztények identitásuk megőrzéséért tett erőfeszítésének számos jele.

Gerritt Reinink keleti szír apologetikus szövegek alapján kimutatja, hogyan válaszoltak a keresztények arra, hogy az iszlám – politikai, katonai sikereire hivatkozva – az igaz vallásként lépett fel. Ezek a szövegek jellemzők a keresztény reakciókra, melyek a friss politikai-vallási fejleményeket kísérték, vagyis bemutatják, hogy a teológiai formálódás szoros összefüggésben áll a történelmi változásokkal.

Jan van Ginkel azt tárgyalja, miképpen jelennek meg a muszlim hódítások a későbbi szír történetírásban. Az arabok kedvező színben jelennek meg e történelmi munkákban, ami a szerző megállapítása szerint annak köszönhető, hogy a szír ortodox közösség a muszlim környezetben a kalcedóniakkal szemben igyekezett újra meghatározni saját identitását, így megfigyelhető a múlt eseményeinek újrajrása.

David Cook a *hadīṭ* evangélium-parafrázisai alapján azt vizsgálja, létezhet-e korai arab nyelvű fordítása az Evangéliumnak. Egy nyolcadik századi gyűjtemény alapján, amely Jézustól származó idézeteket tartalmaz Máté evangéliuma szerint, s amelynek nincs muszlim jellege, arra jut, hogy létezhetett Máté evangéliumának olyan korai fordítása, melyet a muszlimok is elfogadtak.

Muriel Debié egy máig kiadatlan szír apokaliptikus kéziratot mutat be, mely a 7. vagy 8. századból származik. A szöveg Pseudo-Methodius hatását mutatja, de nem eszkatológikus jellegű és a muszlim-ellenes polémia átmeneti korszakát jellemzi, amely a korábbi zsidó-ellenes polémia elemeit is használja a keresztény hit védelmében. A muszlim-ellenes irodalom korai darabjának tekinthető.

Mark Swanson három keresztény apologetikus szöveggel foglalkozik, melyek a nyolcadik század második felében születtek, s azzal szállnak szembe, hogy a Korán tagadja a keresztre feszítést. A tanulmány kimutatja, hogy ez a három eltérő jellegű szöveg mégis azonos módon hoz érveket: csodákra, próféciákra hivatkozik, hogy bizonyítsa, Krisztus valóban meghalt a kereszten.

David Thomas két, a 9. század közepéről származó muszlim szöveget elemez, melyek szerint a keresztény Szentháromság-tan és a megtestesülés tana az iszlám monoteizmus-felfogása szerint elfogadhatatlan. A szerző bemutatja, hogy mindkét forrás a keresztény tanítások és a három főbb keresztény felekezet különböző krisztológiai tanainak alapos ismeretét mutatja, és új kihívást jelentett a keresztény apologétáknak. Ezek a muszlim szövegek hasonló megközelítéssel dolgoznak, mint annak idején a keresztény oldalon Damaszkuszi Szent János.

Sidney Griffith egy kiadatlan, rövid, arab nyelvű, keresztény szöveget elemez, mely valószínűleg a kilencedik század végéről, melkita környezetből – talán Jeruzsálemből – ered. E szöveg a keresztény tanítást védi a muszlim teológiai kihívással szemben. A szerző felhívja a figyelmet a Koránból származó idézetekre, terminológiára, s bemutatja, hogy a szöveg írója a Korán alapján védi a kalcedóniai krisztológiai tanokat. Ez a megközelítés arra utal, hogy az író elfogadhatta a Korán kinyilatkoztatott voltát, s hogy fogékonyan, nyitottan fordult az iszlám felé, ezért a korai muszlim–keresztény párbeszéd kivételes alakja.

A tanulmányok új távlatokat nyitnak a kutatás számára azon a téren, hogyan szembesült a kereszténység egy új vallással, s hogy milyen politikai és teológiai kérdések merültek fel e találkozás kapcsán. Ugyanakkor új társadalmi, politikai és teológiai adalékokkal gazdagítják tudásunkat a keleti kereszténységgel kapcsolatban. A közelmúlt eseményei, a keresztény–muszlim párbeszéd megnövekedett fontossága napjainkban rámutat, hogy a kapcsolat történelmi távlatának vizsgálata is fontos. A történelmi gyökerek és események ugyanis befolyásolták és ma is befolyásolják egymás megértését. A tanulmányok abban is segítenek, hogy a történelmi háttér és fejlődés megismerésével a kortárs keleti kereszténység helyzetét is jobban megértsük.

Varsányi Orsolya

KRÓNIKA

IN MEMORIAM KÁLDY-NAGY GYULA (1927–2011)

Káldy-Nagy Gyula, Széchenyi-díjas, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának professor emeritusa, a Török Filológiai Tanszék korábbi tanszékvezető egyetemi tanára, a magyarországi török hódoltság és az Oszmán Birodalom történetének nemzetközi hírű kutatója 2011. október 14-én elhunyt.

A végső búcsú pillanatában nehéz úgy írni, hogy az ész és a hit szavát ne nyomja el a veszteség feletti fájdalom. De mégis meg kell próbálni felidézni az eltávozott életútját, összefoglalni tevékenységének főbb eredményeit, emlékeztünkbe vésni azt, amivel ő gazdagította a világot. Ezt tenni igencsak méltó és helyénvaló Káldy-Nagy Gyula esetében, hiszen évtizedeken átívelő munkásságával sokat tett hozzá a magyar és a nemzetközi tudomány jelképes épületéhez.

Káldy-Nagy Gyula 1927. július 14-én született a Veszprém megyei Nagydémen. Nehéz időkben kezdte egyetemi tanulmányait, alig valamivel a világháború után. Mint akkor sokan, ő is a jogra jelentkezett, de hamar ráébredt, hogy nem ez a terület felel meg igazán érdeklődési körének. Volt ereje váltani, s átiratkozni az egyetem bölcsészettudományi karára, azon belül egy békésnek tűnő szakra, a turkológiára. Sajnos a kor nagyhatalmú személyzetisei – felfedezve, hogy édesapja kuláknak tekinthető – egy időre eltávolították őt az egyetemről. Ezzel kezdődött a „triciklis korszak”, amelyről évtizedekkel később már vidáman mesélt, pedig akkor bizonyára nem volt könnyű beletörödni az őt ért méltánytalanságba. Végül nem sokkal a forradalom előtt végzett, s alig azt követően, 1957-ben, a kemény megtorlások idején került a tanszékre. Bár a további gyors előmenetelnek már-már elengedhetetlen feltétele lett volna, a pártba mégsem lépett be soha, amihez komoly belső tartás kellett. Az enyhülés után, az „aki nincs ellenünk, az velünk” idején, a sorra megszerzett tudományos fokozatok nyomán már töretlenebb volt életútja: 1963-ban adjunktus, 1969-ben docens, 1981-ben pedig egyetemi tanár lett. 1990-ben tanszékvezetőként tevékenykedett. Nyugalomba vonulásakor, 1997-ben professor emeritus-szá választották, s még évekig megtartotta óráit, később pedig főleg a doktoranduszokat segítette tanácsaival. Tagja volt a Kar professzori tanácsa elnökségének. Aktív szerepet vállalt a habilitációs szabályzat megalkotásában.

Két meghatározó jelentőségű mestertől, Németh Gyulától és Fekete Lajostól sajátította el a tudományos ismereteket. A két szakterület, a török nyelvtudományi és az oszmán történeti közül az utóbbi ragadta meg erősebben figyelmét. Ennek nyomán egész életét az oszmán világbirodalom és a magyarországi hódoltság tanulmányozásának szentelte.

Munkásságának egyik fő vonulata a hazai területek török forrásainak közléte és elemzése volt. Először az ország fővárosa, Buda köré szervezett

szandzsák összeírásait tárta fel. De más közigazgatási egységek (így a Mohácsi, a Szegedi, a Gyulai és a Csanádi szandzsák) különböző deftereit is feldolgozta, a lehető leggondosabban. E forrásközlő tevékenység eredménye kilenc, többnyire vaskos kötet (közülük egyet Fekete Lajossal közösen készített el), melyek pontosságuk és megbízhatóságuk révén alapvető kiadványok maradnak, amíg könyv és történetírás lesz a világon.¹ Neki köszönhetjük a 16. századi marhakereskedelemről fennmaradt kimutatások közlését is. Ebbe a kategóriába tartozik két kitűnő könyve: *A magyarországi török adóösszeírások* és a *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. A másik fő témakörbe az Oszmán Birodalom általános kérdéseivel foglalkozó művei sorolhatók. Monográfiát szentelt a hazánk történetében meghatározó szerepet játszó Szulejmán szultánnak, számos magyar és idegen nyelvű cikkben tárgyalta a korai oszmán kor és az oszmán hadseregvezet főbb kérdéseit. Sajnálhatjuk, hogy a Propyläen Verlag megrendelésére készülő nagy összefoglalása – valószínűleg túlzott igényessége miatt – torzóban maradt. Az új publikációk ismertetéséhez is könyvtárnyi szakirodalmat mozgató meg; kritikai észrevételeinek mindig udvarias formában adott hangot.

A magyar tudományosság számára óriási szolgálatot tett azzal, hogy – ismereteim szerint a török köztársasági elnök engedélyével – még az 1960–1970-es években nagy mennyiségű, főként a magyarországi hódoltságra vonatkozó oszmán irat mikrofilmjét szerezte meg Isztambulból. Később annak lehetőségét is megteremtette, hogy ezek fényképmásolatai a tanszéken is meglegyenek. Ily módon – a már Fekete Lajos által másoltatott dokumentumokkal együtt – világviszonylatban páriát ritkító gyűjteményt hozott létre.

A magyar kutatások határokon túli jobb megismertetése végett elindította az idegen nyelvű *Studia Turco–Hungarica* sorozatot, melynek öt kötete jelent meg. Számos külföldi szerző részvételével emlékkönyvet szerkesztett Németh Gyula és Germanus Gyula tiszteletére.

Közel 50 éves oktatómunkája során nemzedékekkel szeretette meg az oszmanisztikát. Tanítványait a legnagyobb igényességre, a források tiszteletben tartására nevelte. Folyamatosan megosztotta velük aktuális szakmai problé-

¹ *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 103.) Budapest, 1960; *Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Rechnungsbücher türkischen Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550–1580*. Budapest, 1962 (Fekete Lajossal); *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)*. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 177.) Ankara, 1971; *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából, 3.) Budapest, 1977; *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból, 10.) Békéscsaba, 1982; *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. (Pest megye múltjából, 6.) Budapest, 1985; *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Dél-alföldi évszázadok, 15.) Szeged, 2000; *Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből*. (Dél-alföldi évszázadok, 18.) Szeged, 2002; *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. (Dél-alföldi évszázadok, 24.) Szeged, 2008.

máit, beszélt nekik az éppen olvasott művekről és tanulmányokról. Élete végéig módszeresen járta a könyvtárakat, s vitte haza a legfrissebb szakirodalmat. De elfeledett régi köteteket is előásott vagy hozatott meg külföldről. Távolról sem csak a szűkebben vett terület munkáit követte, hanem mind az újfajta megközelítések, mind a tágabb – akár európai, akár közel-keleti – horizont iránt is nyitott volt. Mindez, csakúgy, mint a legnehezebb arab betűs szövegek feloldásában való vitathatatlan kompetenciája, kiváltotta diákjai tiszteletét, s mesterük követésére ösztönözte őket.

Két szemeszteren át magyart tanított az Ankarai Egyetem hungarológiai tanszékén, később hosszabb meghívást kapott a Koppenhágai, a Bécsi és a New York-i Columbia Egyetemre, részben oktatási céllal, részben tudományos együttműködés keretében.

Szakmai kiválóságát értékelte a Török Történeti Társaság (Türk Tarih Kurumu), amikor 1982-ben tiszteletbeli tagjává választotta. Nem kétséges, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjai között is méltán ott lett volna a helye.

Egy Káldy-Nagy Gyula formátumú tudós munkássága soha nem befejezett, hiszen mindig vannak új meg új tervei. Ugyanakkor az ő termését látva, az emberben a teljesség érzete támad – keveseknek adatik meg ilyen nagyszámú kötet és tanulmány elkészítése. Jól sáfárkodott Isten adta talentumaival, s így kiérdemelte az égi bért. Halála nehezen pótolható veszteség a magyar tudományosság számára.

Dávid Géza

IN MEMORIAM GERŐ GYŐZŐ (1924–2011)

2011. október 11-én, életének 87. évében elhunyt Gerő Győző turkológus-régész, akit barátai, munkatársai csak Juszufnak, a fiatalabbak pedig Juszuf bácsinak szólítottak.

Gerő Győző a háború utáni régész nemzedék különleges egyénisége, a magyarországi oszmán-török régészet egyik megalapítója, egyben kiemelkedő művelője volt. 1950-től 1987. évi nyugdíjazásáig a Budapesti Történeti Múzeum munkatársaként részt vett a budai vár török erődítéseinek, polgári lakóépületeinek helyreállítását megelőző feltárásokban, vezette a pasapalota ásásait. Budán kívül is számos helyen dolgozott, így Egerben, Esztergomban, Székesfehérváron, Pécsen, Szigetváron, Siklóson, Mecseknádasdon. A pécsi városfalaknál és a püspökvárban, illetve Máriaúton, Szászváron együtt végezte a kutatásokat feleségével, Sándor Máriával.

Gerő Győző neve elsősorban a magyarországi oszmán-török építészeti emlékekkel forrott össze, de a kisleletekről is számos összefoglalást jelentetett meg. Munkásságának néhány fontosabb állomását a budai Király és Rác fürdő, a Gül Baba türbe, az egri Valide szultána és a pécsi Memi pasa fürdő, továbbá a szigetvári Szulejmán szultán és Ali pasa dzsámi, a siklósi Malkocs bej dzsámi, vagy a pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámihoz tartozó tekke maradványai fémjelzik. Több esetben a 20. századra átépített, beépített, részben elbontott és elfeledett épületekre ő irányította rá újra a figyelmet, olykor az azonosítás is hozzá fűződik. Például az esztergomi Víziváros falaira épült, nemrég felújított Uzsiceli Hadzi Ibrahim kis dzsámiját az 1960-as évek elején ő ismerte fel egy lakóépületben, a siklósi Malkocs bej dzsámira pedig a város víztornyából figyelt fel, feltűnt neki a város utcáihoz nem illeszkedő, eltérő tájolású épület. A mintegy másfél évtizedig tartó siklósi kutatásokért, illetve a dzsámi műemléki helyreállításáért 1994-ben nemzetközi elismerést, Europa Nostra-díjat kapott.

Gerő Győző munkásságát számos kitüntetéssel, díjjal ismerték el, nagyra becsülte és tisztelte a nemzetközi szakma is. Sok külföldi kollégával baráti kapcsolatokat ápolt, szoros szálak fűzték a török kulturális és tudományos élethez. A török kultúráért, emlékekért végzett munkájáért a török kormány igen magas kitüntetésben részesítette: 1997-ben a Török Köztársaság Becsületrendjét adományozta neki (Fehér Gézával és Dávid Gézával együtt).

Gerő Győző fáradhatatlanul dolgozott, sokszor még egészségi problémáiról is megfeledkezett. Az ásások mellett kiállításokat rendezett, egyetemen oktatott, publikált, tanulmányutakon vett részt, többek között Bécsben, Bolognában és a Balkánon. Számos nemzetközi konferencián vett részt, egyik utolsó alkalomként a több mint harminc év után, 2007-ben ismét Budapesten megrendezett Nemzetközi Török Művészeti Kongresszuson tartott előadást, és tanácsaival is segítette szervező munkánkat.

Juszuf fiatal kora óta elkötelezte magát a magyarországi oszmán-török világ és emlékei iránt. A magyarországi török építészeti emlékekről írott kandidátusi disszertációja, amely 1980-ban nyomtatásban is megjelent, máig megkerülhetetlen kézikönyv, életműve megalapozta a további kutatásokat.

Gerő Győző az utolsó pillanatig alkotott, íróasztalán befejezetlenül maradt a pécsi Memi pasa fürdő és dzsámi kutatástörténetének kézírata... Egy nagy kutató távozott, de öröksége és emléke itt marad velünk.

Kovács Gyöngyi

KIÁLLÍTÁSOK, KONFERENCIÁK

EVLIA CSELEBI A TABÁNBAN. EMLÉKKIÁLLÍTÁS ÉS KONFERENCIA

2011. május 22.–2012. január 20.

Négyszáz éve, 1611-ben született Evlia Cselebi, a nagy török utazó. Az évforduló alkalmából az UNESCO 2011-et „Evlia Cselebi év”-vé nyilvánította, az Európa Tanács pedig a 21. századi emberiségnek utat mutató húsز kiemelkedő személyiség közé választotta Evlia Cselebit. Az ünneplesekből – igaz, szerényebb mértékben – Magyarország sem maradt ki: a Tabán Múzeum vállalta magára, hogy kisebb kiállítással és tudományos előadásokkal emlékezik meg a Magyarországról is számos értékes leírást és adatot hátrahagyó török utazóról.

Az előkészületek során a múzeum igazgatója felvette a kapcsolatot öexc. Hasan Kemal Gürrel, a Török Köztársaság budapesti nagykövetével, és megismertette a tervekkel, a Tabán török történeti vonatkozásaival, továbbá bemutatta neki a *Tabáni Füzetek* 5. számát, amely a *Balnea Budensia – gyógyfürdők, gyógyvizek a Tabánban* címmel 2005-ben jelent meg. Miután a nagykövet úr teljes támogatásáról biztosította a gyűjteményvezetőt, utóbbi a Török–Magyar Baráti Társasághoz fordult, és a szervezetet is tájékoztatta az elgondolásokról. Tasnádi Edit főtitkár, valamint a Tabán Múzeummal évek óta együttműködő Papp Adrienn, a Budapesti Történeti Múzeum régésze ajánlására Sudár Balázs turkológust kérte fel a kiállítás forgatókönyvének megírására. Egyúttal megkereste Fodor Pált és Sudár Balázst, akik vállalták, hogy a megnyitó keretében rendezendő konferencián előadást tartanak Evlia Cselebiről.

A hónapokig tartó munka eredményeként május 22-én nyitották meg a kiállítást, amely 2012. január 20-ig tekinthető meg. A szerény költségvetéssel készült tablókon a következő főbb témákkal találkozhatunk.

„A rejtőzködő Evlia” – innen megtudható, hogy az utazó „nem vállalt hivalt, nem töltött be magas állásokat...”.

„Evlia Cselebi élete” – néhány helyszínt mutat be azok közül, ahol Evlia élt (Isztambul, Edirne, Kandia metszeteken).

„Utazások könyve” – Evlia egyetlen és fő művének, a *Szejahátnámének* a bemutatása.

„A Tabán az Utazások könyvében” – metszetek a Tabánról (1606, 1684 és 1686 –ból).

„A tabáni hévizek hasznáról” – Evlia leírásai a gyógyfürdőről, a vizekről és a tabániak szokásairól.

„Evlia Cselebi magyar szójegyzéke” – amely a számokat, élelmiszereket nevet, lóápolással, tisztálkodással stb. kapcsolatos szavakat tartalmaz.

Három vitrinben helyezték el az Evliáról szóló fontosabb magyar nyelvű könyveket, amelyeket az ELTE BTK Török Filológia Tanszéke kölcsönzött, vagy amelyek reprintek formájában elérhetőek voltak.

A Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójának, dr. Bodó Sándornak engedélyével Kovács Eszter régész és Sudár Balázs eredeti tabáni török kori leletekből állított össze egy kisebb kollekción. Ebben láthatók mázas, feliratos pipák, fajansztál, tálka alakú kályhaszemek, réz övdísz, ibrik, gyertyatartó és tulipános bronzcsüngő.

A kapcsolódó konferencián a két említett turkológus élvezetes, lendületes és a nagyszámú hallgatóság által nagy tetszéssel fogadott előadást tartott.

A koncertet a 17. századi oszmán zenét játszó Canlar együttes szolgáltatta Sudár Balázs vezetésével, majd a török nagykövetség jóvoltából finom török borokat szolgáltak fel. A jelenlévők emellett a Semiramis cég török kávéit is kortyolgathatták.

A magyarországi Evlia-év azonban nem ért véget a megnyitóval. A következő hónapok során elkészült a *Tabáni Füzetek* 8., Evlia Cselebinek szentelt száma, amelyben a két május 22-i előadás szövegét tették közzé magyar és (Jónás Andrea fordításában) angol nyelven, illusztrációkkal és – ami nagyon fontos – az Evlia magyarországi utazásait pontosan, szakszerűen bemutató színes térképpel kísérve. A kiadást a budavári önkormányzat kulturális bizottsága és a török nagykövetség támogatása tette lehetővé. A Tabán Múzeum 2011. december 3-án rendezte meg „Békesség-óhajtás” nevű, hagyományos adventi műsorát, amelyet Fodor Pálnak és Sudár Balázsnak az Evlia Cselebivel kapcsolatos legújabb eredményeket, érdekességeket bemutató előadása tett különösen élvezetessé. A tabáni eseményen fellépett a „Művész a békéért” (Artist for Peace) UNESCO-díjjal kitüntetett Sebestyén Márta is, aki kollégái – Andrejszki Judit és Szabó Zoltán előadóművész – társaságában adott koncertet. Több évszázadot átívelő, gondos összeállításban török, lengyel, görög és magyar dalokat hallhatott a közönség. Sebestyén Márta „sípval, dobbal, nádihegedűvel”, csodálatos hangjával és megható, okos – többek közt törökül is beszélő-író édesapjáról szóló – történeteivel valódi ünneppé tette ezt a délutánt.

A Tabán Múzeum minden történeti visszapillantást feladatának érez, és lehetőségei szerint bemutatja azokat az értékeket, amelyekből napjainkban erőt, lendületet, bátorságot és örömet meríthetünk.

Jankóné Pajor Ildikó